

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЙ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
ІЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБІЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

•4• 1997

Цей номер журналу присвячено 90-річчю від дня народження видатного археолога-антико-знатця професора Л. М. Славіна. Підготовлений на підставі матеріалів перших наукових читань пам'яті Л. М. Славіна «Світ Ольвії». Вміщено статті з різних питань історії та культури античних міст Північного Причорномор'я, публікуються нові знахідки, дискусійні та біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 90-летию со дня рождения выдающегося археолога-антиковеда профессора Л. М. Славина. Подготовлен на основании материалов первых научных чтений памяти Л. М. Славина «Мир Ольвии». Помещены статьи по различным вопросам истории и культуры античных городов Северного Причерноморья, публикуются новые находки, дискуссионные и биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.08.97. Підп. до друку
15.11.97. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 1000 прим. Зам. № **0181750**

Оригінал-макет та плівки виготовлені редак-
ційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної коле-
гії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. М. ІСВІС
Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

Надруковано на Комбінаті друку видавництва «Преса України».
252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 Від Головного редактора
- 4 РУСЯЄВА А. С., Л. М. Славін — визначний дослідник античної культури
- 8 КРАПІВІНА В. В., Л. М. Славін і дослідження античного міста Ольвія
- 15 БУЙСЬКИХ С. Б., Л. М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави
- Статті
- 24 МЕДВЕДЕВ А. П. Ольвийские торговые пути и степень достоверности этногеографических данных Геродота
- 29 РУСЯЄВА А. С., РУСЯЄВА М. В. Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів
- 38 ПАНЬКОВ С. В. Про техніко-технологічну оснащеність античного залізодобування в Північному Причорномор'ї
- 46 САПРЫКИН С. Ю. Тира и фракийские цари
- 58 СКРЖИНСЬКА М. В. Боспорські міфи в ілюстраціях аттичних вазописців IV ст. до н. е.
- 67 ЗУБАР В. М., САВЕЛЯ О. Я., САРНОВСЬКИЙ Т. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського
- Публікації археологічних матеріалів
- 89 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу

- 97** БУЙСЬКИХ А. В. Аттичний ордер в архітектурі античних міст Північного Причорномор'я
- 104** АЛЕКСЕЕВ В. П. К вопросу о типологии первых литых монет Ольвии
- 110** КАРЯКА О. В. Амфори Кам'янського городища
- Дискусії**
- 119** ЗУБАР В. М., СКРЖИНСЬКА М. В. До інтерпретації одного писемного джерела з історії Боспора (Luc. Alex., 57)
- 123** ДОМАНСКИЙ Я. В., ФРОЛОВ Э. Д. Ольвия во взаимоотношениях с внешним миром в VI—I вв. до н. э. (вопросы периодизации)
- Археологія за рубежем**
- 128** БРАГВАДЗЕ Д. З., ЦЕРЕТЕЛИ М. В. Саирхе — культовый центр древней Колхиды
- Пам'ять археології**
- 134** НАЗАРОВ В. В. В. В. Лапін як дослідник античної Березані
- Нові відкриття і знахідки**
- 141** ЗОЛОТАРЬОВ М. І. Новий скарб ольвійських дельфіноподібних монет з розкопок на о. Березані
- 144** НАЗАРЧУК В. І. Комплекс розписного тиньку з Ольвії
- Рецензії**
- 149** БУНЯТЯН К. П. Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу : Курс лекцій.— К.: Либідь, 1996.— 477 с.
- Хроніка**
- 152** АНДРОЩУК Ф. О. У Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених
- Вітаємо ювілярів**
- 154** До 60-річчя Анни Станіславівни Русєвої
- 156** Наші автори
- 157** Список скорочень
- 158** Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1997 рік

Від головного редактора

11 червня 1996 р. виповнилося 90 років від дня народження відомого вітчизняного археолога-антикознавця, директора Інституту археології НАН України (1939—1945 рр.), засновника школи античної археології в Україні, засновника й першого завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського університету, невтомного дослідника Ольвії, лауреата Державної премії України, члена-кореспондента Академії наук України, професора Лазаря Мойсейовича Славіна.

На жаль лише неповних 66 років було відпущенено йому долею... Але те, що він встиг зробити, не розвіялося, як половина після його фізичної смерті, а живе повнокровним та повноправним життям у сучасній науці, у творчих досягненнях його послідовників та учнів, у тих добрих непресічних справах, що він мав честь започаткувати і яким без останку віддавав усю енергію, талант та душевні сили.

Визначний вчений, прекрасний організатор науки, ініціативна та енергійна людина, щирий та мудрий вчитель, інтелігентний та привабливий співрозмовник, вірний та чутливий товариш — таким назавжди

запам'ятався він нам. Скромною даниною його заслуженому вшануванню хай стане сьогодні цей тематичний випуск журналу «Археологія», який увібрал у себе кращі доповіді з перших наукових читань пам'яті Л. М. Славіна «Світ Ольвії», що відбулися у Києві наприкінці листопада 1996 р., а також статті, спеціально підготовані для цього номера.

Л. М. СЛАВІН — ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

А. С. Русєєва

Лазар Мойсейович Славін народився 11 червня 1906 р. у м. Вітебську (Білорусія) у незаможній єврейській родині. З 13 років йому довелося підробляти на залізниці і вчитись у школі. Закінчивши в 1928 р. Ленінградський університет, він здобув рідкісну спеціальність археолога-антикознавця. Його вчителями були видатні вчені — Б. В. Фармаковський, С. О. Жебельов, О. Ф. Вальдгауер, Б. Л. Богаєвський та ін., що, звичайно, наклали особливий відбиток на ставлення до наукової праці.

За період десятирічного перебування в Державній академії історії матеріальної культури в Ленінграді Л. М. Славін пройшов найкращу на той час археологічну школу, провадячи польові дослідження в Ольвії і на Боспорі, здобувши посаду старшого наукового співробітника. У 1938 р. його було відряджено на Україну, до Києва для роботи у нещодавно створеному Інституті археології. З цього часу чітко визначаються основні напрямки його діяльності: науково-організаційна, педагогічна, археологічна та науково-творча¹.

В Інституті Л. М. Славін виявив себе як неординарний фахівець і організатор. Вже через рік його було призначено директором цієї наукової установи і обрано членом-кореспондентом Академії наук Української РСР. На час його керівництва Інститутом (1939—1941, 1944—1946 рр.) припали найтяжчі роки. Основна заслуга Лазаря Мойсейовича полягає в тому, що після реевакуації Академії наук з Уфи до зруйнованого Києва він зумів знову організувати Інститут археології, швидко поповнити кадровий склад, налагодити наукову діяльність і археологічні розкопки в різних регіонах України, відновити видання наукової продукції тощо². На посадах заступника директора і завідувача сектором скіфо- античної археології в наступні роки (1946—1951) він так само напружено працював над здійсненням розроблених ним перспективних планів розвитку археологічних досліджень в Україні.

Водночас Л. М. Славін очолював створену ним кафедру археології та музеєзнавства в Київському державному університеті (1944—1970 рр.), яка була першою і єдиною в Україні, читав курс лекцій «Основи археології» та цілий ряд спецкурсів³. Тут було підготовлено чимало вчених з різних галузей археології, які нині працюють у наукових закладах України, Росії, Ізраїлю. Загалом, Київський університет став тією цариною, де на повну силу розкрився педагогічний талант Лазаря Мойсейовича.

Не менш важливою віхою в житті і діяльності Л. М. Славіна була Ольвія, дослідженю якої він присвятив більшу частину свого життя. З 1926 р. він працював в Ольвійській експедиції, а з 1936 по 1971 р. очолював її, продовжуючи справу свого видатного вчителя Б. В. Фармаковського, вдосконалюючи його методику та поглиблюючи знання про цей найвизначніший у Північно-Західному Причорномор'ї поліс. Водночас він керував Ольвійським історико-археологічним заповідником, чимало зробивши для збереження архітектурно-будівельних пам'яток просто неба та пропаганди ольвійських старожитностей.

Під його керівництвом і за безпосередньої участі у місті було відкрито великі ділянки житлово-господарських кварталів. При цьому розпочалося систематичне дослідження передмістя класичного часу і некрополю перших століть нової ери, а також ольвійської хори⁴.

Значну кількість наукових праць Л. М. Славіна присвячено різним відкриттям в Ольвії, узагальнюючим нарисам з її історії, економіки і культури, путівникам по Ольвії тощо. Звичайно, основні посади, враховуючи надзви-

Рис. 1. Л. М. Славін на розкопках Ольвійської агори. 1958 р.

чайно серйозне ставлення вченого до виконання своїх обов'язків, — а це певно не лише директор Інституту і його заступник, а й незмінний завідувач скіфо- античним, а потім античним сектором, керівник Ольвійської експедиції, заповідника і кафедри археології та музеєзнавства, а також різних громадських товариств, — забирали чимало часу, відволікали від кабінетної праці. Проте йому все ж таки вдалося виробити власну систему поглядів з деяких питань історичного і культурного розвитку Ольвійської держави.

Найважливішою з його науково-теоретичних розробок є історична періодизація Ольвії⁵. На відміну від усіх попередніх дослідників (А. С. Уварова, В. В. Латишева, Б. В. Фармаковського), які зосереджували увагу на історії міста, використовуючи лише писемні та нумізматичні джерела, Л. М. Славін уперше обґрутував основні принципи створення історичної періодизації, вважаючи «доцільним розподілити історію Ольвії на ряд періодів, які якісно відрізняються один від одного перш за все за ознаками економічного розвитку, соціально-політичного життя, історичної долі»⁶. Крім того тут уперше поставлено питання про Ольвійську державу (поліс), взаємозалежність як політичну, так і економічну, міста і хори.

На підставі комплексного вивчення різноманітних матеріалів, у тому числі значною мірою археологічних, ним виділено п'ять головних періодів історичного розвитку Ольвії. До першого — періоду грецької колонізації Нижнього Побужжя (середина VII — кінець VI ст. до н. е.) — належить заснування найранішого на Північному Понті поселення на о. Березань близько середини VII ст. до н. е. і Ольвії на початку VI ст. до н. е. Як і багато дослідників, Л. М. Славін вважав, що Ольвія спочатку являла собою емпорій, а потім перетворилася на місто, яке наприкінці періоду почало інтенсивно забудовуватись. Другий — період розквіту Ольвії (початок V—III ст. до н. е.) — характеризується найінтенсивнішим міським і оборонним будівництвом, організацією аграрного господарства, значним розвитком торговельних відносин з різними грецькими містами та оточуючими племенами, підвищенням рівня місцевого ремісничого виробництва і промислів, зокрема рибальства. Облога міста в 331 р. до н. е. полководцем Олександра Македон-

ського Зопіріоном, після якої воно зазнало тимчасових труднощів, стала, на думку Л. М. Славіна, одним з поворотних етапів, коли Ольвію було швидко відбудовано і вона набула ще більшої сили і значення в регіоні. Третій період — один з найтяжчих в її історії (II — початок I ст. до н. е.), коли настала велика криза і місто було підкорено Скіфським царством у Криму, потім ввійшло до складу Понтійської держави за Митрідата VI Євпатора, близько середини I ст. до н. е. було спустошено гетами, після чого почалося поступове відновлення життя. У межах четвертого періоду (від початку і до середини III ст.) в Ольвії настає час піднесення всіх галузей економіки, хоч вона тепер і займала значно меншу територію, ніж у попередні періоди; встановлення відносин з Римською імперією і входження до її складу. Останній період в історії Ольвії (середина III — кінець IV ст.) характеризується поступовим занепадом господарства, будівництва та культури через постійні напади кочових племен.

Протягом кількох десятиліть ця періодизація залишалась єдиною. Лише наприкінці 80—90-х рр. з'явились нові, більш диференційовані хронології історії Ольвії. Проте варто відзначити, що навіть у наш час, коли дослідження цього полісу піднялося на значно вищий щабель, визначення періодів, окремих етапів і дат, зважаючи на те, які саме ознаки були покладені Л. М. Славіним в їх основу, не втратило значення і заслуговує на увагу.

Його наукова діяльність була різноманітною, але на перше місце він завжди ставив інтерпретацію і хронологію археологічних пам'яток, що повністю узгоджувалося з методичними принципами археології. Як свідчить розвиток цієї науки у всіх країнах, вона все ще відкриває свої невичерпні можливості в осмисленні власної вартості і найвірогіднішого неоціненого джерела для реконструкції і розуміння багатьох сфер життя, культури народів, колективних діянь людства.

Л. М. Славін стояв у витоків української античної археології. Незважаючи на те, що греки залишили по собі чимало писемних, епіграфічних та нумізматичних матеріалів, він завжди особливо цінував кожну знахідку як багате джерело, як один з фактів відображення життя людини і міста. Про це якнайкраще свідчить перша фундаментальна праця про розкопки Ольвії в 1935—1936 рр., підготовлена за його участю і під його керівництвом групою авторів⁷. На жаль, подібного типу видання, заплановані Л. М. Славіним, були перервані Великою Вітчизняною війною, і з незалежних від ученої причин не мали продовження.

Лазар Мойсейович мав безперечний авторитет знавця античної культури. Особливу увагу він приділяв культурним шарам елліністичного часу, завдяки чому Ольвія залишається найкраще вивченою саме в цей період своєї історії. Досліджені ним і професійно інтерпретовані численні житлово-господарські комплекси дають змогу уявити широкомасштабну панораму міських кварталів у різних районах Верхнього міста Ольвії⁸.

Л. М. Славін у своїх узагальнюючих працях залишив чимало переконливих висновків і міркувань щодо різних питань економічного і культурного розвитку як Ольвії, так і Херсонеса Таврійського. Ним розроблено власну систему поглядів на організацію господарства, торгівлі, промислів, забудову міст і рівень містобудування, торговельних зв'язків зі скіфами і сарматами. Він вперше поставив питання про соціальну топографію Ольвії, яка, до речі, залишається все ще детально не вивченою.

Л. М. Славін очолював авторський колектив і сам брав участь у написанні третьої частини II тому «Археології Української РСР», яка є першим фундаментальним дослідженням історії й археології античних держав Північного Причорномор'я⁹. Як автор розділів про грецьку колонізацію, Ольвію та Херсонес, риболовство, виноградарство і виноробство, він показав своє вміння об'єктивно аналізувати основні процеси історичного та економічного розвитку античних держав, спираючись головним чином на археологічні і епіграфічні джерела, які найбільше цінував.

Помітне місце в його науковій творчості посідають спеціальні нариси про різні види образотворчого і прикладного мистецтва північнопонтійських міст¹⁰. Це скульптура, коропластика і живопис, мозаїки і вазопис, торевтика

Рис. 2. Ольвія. 1937 р. Загальна група експедиції. Сидять (зліва направо): О. М. Карасьов, О. І. Леві, Т. М. Кніпович, Л. М. Славін, Л. Д. Дмитров, В. А. Пора-Леонович, М. М. Худяк; стоять: невідома, Н. І. Цеханович, С. Д. Ласій, У. Фірштейн, О. А. Кульська, І. Шустар, Д. І. Нудельман, невідомий, С. І. Капошина, В. М. Скуднова.

і художні вироби з дерева та кістки, карбування монет і гліптика тощо. Якщо Б. В. Фармаковський займався, в основному, вивченням зарубіжних пам'яток мистецтва, то Л. М. Славіна перш за все цікавило місце їх виготовлення, що найбільшою мірою визначало культурний рівень розвитку античних держав Північного Причорномор'я. За визначенням вченого, образотворче мистецтво було однією з найрозвиненіших галузей культури населення цього регіону, воно досягло тут високої досконалості, хоч з часом і стало помітним його відставання від головних центрів Еллади насамперед в архітектурі, скульптурі, вазописі. У галузі прикладного мистецтва, зокрема на Боспорі, він вбачав помітний вплив оточуючого іншоплемінного світу, вказував на своєрідні греко-варварські взаємозв'язки, які відбилися на деяких пам'ятках мистецтва, знайшли яскраве виявлення у розвитку культури pontійських еллінів і варварів, особливо скіфів.

Л. М. Славін як визначний дослідник Ольвії та античної культури назавжди увійшов в історію антикознавства. З його ім'ям пов'язаний багаторічний розвиток вітчизняної античної археології як окремої галузі цієї науки. Працю вченого, невтомного археолога і педагога, доброзичливого і щедрого наставника, продовжують учні Л. М. Славіна та учні його учнів.

Примітки

¹ Оскільки три перших напрямки різногалузевої діяльності Л. М. Славіна, як і його особистість, досить детально висвітлені в спеціальному збірнику «Мир Ольвії. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л. М. Славина». — К., 1996. — С. 3—96 і статтях С. Б. Буйських та В. В. Крапівної в цьому номері часопису, тут основну увагу приділено науковій праці вченого.

² Детально: Корпусова В. Н. Л. М. Славин — директор Института археологии Украины // Мир Ольвии... — С. 24—31.

³ Малеев Ю. Н. Л. М. Славин как заведующий кафедрой археологии и музееведения КГУ // Мир Ольвии... — С. 42—46; Піорю І. С. Феномен кафедри археології в умовах Радянської України // Там же. — С. 46—48.

⁴ Детальніше див. статті С. Б. Буйських і В. В. Крапівіної в цьому номері часопису.

⁵ Славин Л. М. Древний город Ольвия. — К., 1951; Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ. — 1959. — С. 86—107.

⁶ Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии... — С. 90.

⁷ Ольвия. — К., 1940. — Т. 1. — 302 с.

⁸ Див. список праць Л. М. Славіна // Мир Ольвии... — С. 12—17.

⁹ Античні держави Північного Причорномор'я // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — Ч. 3. — С. 278—501.

¹⁰ Славин Л. М. Античное мистецство Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 51—79; Славин Л. М. Мистецтво // Археологія Української РСР. — С. 462—478.

Л. М. СЛАВІН І ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО МІСТА ОЛЬВІЯ

В. В. Крапівіна

Ольвія, як відомо, є одним з трьох найбільших античних міст-держав Північного Причорномор'я, значення яких визначається тією важливою роллю, яку вони відіграли в історії регіону. Однак, важко сказати краще, ніж це зробив Л. М. Славін ще у праці 1943 р.: «Серед пам'яток стародавнього минулого України Ольвія займає одне з найвидатніших місць. Це пояснюється не тільки великим історичним значенням Ольвії, як найкрупнішого пам'ятника античної епохи на нашій території, як міського центра, з яким тісно було зв'язане економічне, політичне і культурне життя населення території України понад тисячу років — від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е.: як чудового стародавнього міста-музею нашого часу. Це пояснюється також і тим місцем, яке Ольвія займала і продовжує займати досі в нашій історичній науці, як об'єкт систематичних археологічних розкопок і численних досліджень. Ольвією багато займалися не тільки радянські — російські та українські учени, але також і ряд іноземних дослідників. Це пояснюється нарешті і тим, що Ольвію добре знають в нашій країні завдяки музеїним експозиціям ольвійських пам'яток в музеях Ленінграда, Москви і майже всіх найкрупніших міст України... Ольвію добре знають в Європі і Америці, де численні ольвійські пам'ятки є в ряді музеїв і в найкрупніших приватних колекціях. З перших же років ХХ ст. Ольвія завжди була зразком методично правильно поставлених розкопок...»¹.

Археологічне дослідження Ольвії має досить тривалу історію і пов'язане, головним чином, з трьома поколіннями вчених: перше працювало під керівництвом Б. В. Фармаковського (1902—1926 рр.), друге — його учнів Л. М. Славіна, О. М. Карасьова, О. І. Леві (1936—1971 рр.), третє — під керівництвом наступника Л. М. Славіна С. Д. Крижицького (1972 р. — до цього часу). При цьому ми маємо на увазі систематичні, планомірні археологічні розкопки з детальною фіксацією знайденого, бо візуальне та картографічне обстеження пам'ятки з наступними окремими розкопочними роботами було проведено наприкінці XVIII — початку XIX ст.

Сам Л. М. Славін писав про три періоди вивчення Ольвії, але перший період — кінець XVIII — рубіж XIX—XX ст. — це час епізодичних, випадко-

© В. В. КРАПІВІНА, 1997

Рис. 1. Ольвія. 1926 р. Камеральна обробка знахідок. Зліва направо: А. П. Чубова, Л. М. Славін, О. А. Піні.

вих археологічних робіт. Початок систематичного археологічного вивчення він також пов'язував з ім'ям професора Б. В. Фармаковського, розкопки якого він вважав взірцем наукових археологічних досліджень³.

Л. М. Славін вперше взяв участь у роботі Ольвійської експедиції ще за студентських часів у 1926 р. Саме цей рік став останнім у роботі Б. В. Фармаковського в Ольвії і фактичним завершенням робіт першого покоління вчених. Наступні десять років ознаменували так званий перехідний період, коли експедицією керували досить грамотні та віддані науці вчені, які, однак, не змогли з цілого ряду обставин продовжити традиції Б. В. Фармаковського. Експедиції 1927—1930 та 1932 рр. очолювали Вчена рада у складі трьох осіб — спочатку проф. С. С. Дложевського, акад. І. І. Мещанінова, М. Ф. Болтенка, а пізніше — Г. П. Крисіна, І. І. Мещанінова та М. Ф. Болтенка. У 1931, 1933, 1934 рр. Ольвійська експедиція зовсім не проводилася⁴. У 1935 р. її очолив Ф. А. Козубовський, а з 1936 р. — Л. М. Славін⁵, який тоді ще працював у ДАІМК (Ленінград). Розпочався новий етап, який пов'язується з другим поколінням дослідників Ольвії — учнів Б. В. Фармаковського. Крім Л. М. Славіна до них належали О. М. Карасьов, О. І. Леві, Т. М. Кніпович, С. І. Капошина та ін.

У 1938 р. Л. М. Славін на запрошення Президії Академії наук України переїздить до Києва і починає працювати в ІІМК, спочатку заступником, а потім директором створеного замість ІІМК Інституту археології АН УРСР⁶. У цей час Л. М. Славін продовжує очолювати Ольвійську експедицію, у складі якої багато років поряд працювали вчені та студенти з Києва та Ленінграда. Пізніше все-таки трапилося певне розмежування об'єктів та термінів робіт київської та ленінградської груп експедиції. Однак, Л. М. Славін завжди залишався об'єднуючим центром між ними, що безумовно сприяло розвитку наукових досліджень. Протягом багатьох років, на жаль, нам була притаманна недооцінка ролі особистості в історії. Так само, на мій погляд, не був достатньо оцінений і скромний інтелігентний Л. М. Славін. Дуже часто зовсім не береться до уваги колosalна робота, яку він непомітно зробив, створивши атмосферу Ольвійської експедиції, максимально сприятливій для наукової «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

діяльності в силу ореолу доброзичливості, яку випромінював Л. М. Славін, його уміння непомітно керувати досить сильним та складним науковим колективом, до того ж створеним з представників різних міст. Непросто було примирити інтереси Києва та Ленінграда, однак Л. М. Славін це зробив блискуче. Свідченням цього стали проведені наприкінці листопада 1996 р. ювілейні наукові читання, присвячені 90-річчю від дня народження Л. М. Славіна. Вони були цілком проведені його учнями на їхні спонсорські кошти. Пам'ятником вчителю стали тези цих читань, які наочно демонструють, яким був Л. М. Славін, та як багато він зробив у житті⁷.

У різні роки в експедиції, крім Л. М. Славіна, О. М. Карасьова та О. І. Леві працювали: М. П. Вауліна, Р. І. Ветштейн, К. Е. Гриневич, К. С. Горбунова, С. І. Капошина, Т. М. Кніпович, А. І. Фурманська, Ю. Г. Виноградов, Я. В. Доманський, Е. С. Доманська, І. Б. Клейман, Ю. І. Козуб, Л. В. Копейкіна, С. Д. Крижицький, В. В. Лапін, Н. О. Лейпунська, К. К. Марченко, М. Б. Парович-Пешикан, А. С. Русєєва, Б. М. Рабічкін, Т. І. Фармаковська, Ф. М. Штітельман та ін.

З 1936 до 1971 р. Ольвійська експедиція працювала з перервами, спричиненими тільки об'єктивними обставинами (наприклад, війною), її не обтяжували ані наукові, ані побутові конфлікти. Результатом став великий обсяг проведених на належному науковому рівні польових досліджень, який дав можливість характеризувати його як етап колосального накопичення артефактів. За ці роки було розкопано східний теменос і агору, центральний та південний квартали, частину західного і північного оборонного муру з прилеглими до нього кварталами елліністичного часу, будинок преторія, частину північного муру римської цитаделі, металообробну майстерню IV ст., центральну частину Нижнього міста з оборонним муром, майстернями гончарів, кварталами будівель елліністичного та римського часу, досліджувався некрополь, відкрито передмістя Ольвії V — початку IV ст. до н. е., проведено перші підводні дослідження затопленої частини Ольвії, охоронні розкопки вздовж берегового кліфу. Слід відзначити, що результати робіт цього етапу досить широко висвітлено в науковій літературі. Це також заслуга Л. М. Славіна, який взяв за правило регулярно публікувати результати проведених робіт⁸. Ретельно дотримувалися цього правила і ленінградські колеги⁹.

Взагалі, на відміну від робіт Б. В. Фармаковського, спрямованих перш за все на визначення кордонів міста і його некрополя, дослідження оборонних споруд, а також південних частин Верхнього та Нижнього міста Ольвії, роботи Ольвійської експедиції на другому етапі перш за все підпорядковувались вивченню житлових та громадських споруд елліністичного часу в різних частинах міста та центральної частини Верхнього міста, зокрема теменоса та агори з оточуючими їх районами. За домовленістю розкопки теменоса та агори здійснювались спочатку загін, пізніше експедиція з Ленінграда під керівництвом О. М. Карасьова та О. І. Леві. Київська експедиція на чолі з Л. М. Славіним досліджувала квартали на південь та захід від теменоса та агори, центральну частину Нижнього міста. Як уже відзначалося в літературі, саме Л. М. Славіну належить заслуга розкопок широкою площею житлових кварталів масової забудови, де мешкали різні соціальні групи ольвіополітів, оборонних споруд та виробничих майстерень Нижнього міста¹⁰. Значні роботи проводились на території ольвійської цитаделі римського часу (ділянки ІІ та М) під керівництвом Т. М. Кніпович, Р. І. Ветштейн, Ф. М. Штітельман, а також на некрополі міста під керівництвом Ю. І. Козуб.

Л. М. Славін не тільки публікує результати проведених досліджень, але й на підставі їх аналізу вперше окреслює плани перспективного археологічного дослідження Ольвії, виходячи з завдань всебічного висвітлення її історії¹¹. Він також намагається зробити узагальнюючі висновки з історії міста, пише відповідні розділи до праць з давньою історією України, створює путівник по Ольвії, пише науково-популярні праці¹².

Слід відзначити, що науково-популярна та просвітницька література про Ольвію у той час була майже відсутня. Саме тому такі праці Л. М. Славіна відіграли значну роль у просвіті та вихованні не тільки студентів-істориків, але й ширших кіл читачів, які цікавилися давньою історією своєї вітчизни.

Рис. 2. Ольвія. 1959 р. Л. М. Славін зі студентами та співробітниками експедиції (крайні зліва — І. Б. Клейман, В. Л. Зуць, праворуч від Л. М. Славіна — М. Б. Парович).

Значну увагу Л. М. Славін приділяв удосконаленню методики польових археологічних робіт. Було здійснено повний перехід на пошаровий метод робіт широкою площею на всіх ділянках з відтворенням детальної стратиграфічної картини ґрунтових та культурних нашарувань. Розширення одночасно розкриваної площини дає можливість більш повно і комплексно досліджувати залишки стародавнього міста, правильніше їх осмислювати та пояснювати¹³. Повністю було змінено практику польового відбору знахідок, їх класифікації та фіксації. Якщо раніше всебічному вивченню підлягали лише неординарні знахідки, то тепер вивчається весь комплекс знайденого матеріалу, яким би фрагментарним або малозначущим на перший погляд він не був. Всі знахідки враховуються та класифікуються в межах розкопуваних комплексів. Велика увага приділяється вичерпній фіксації всього процесу робіт та її результатів у щоденниках, описах, фотографіях та малюнках. Значно підвищується якість архітектурно-графічних фіксацій. Вперше широкою площею досліджується некрополь Ольвії¹⁴.

Внаслідок створення широкої бази артефактів та накопичення інформації, що стає основною рисою, яка характеризує цей етап у дослідженні Ольвії, починається всебічне вивчення масового археологічного матеріалу, значна увага приділяється дослідженням виробництва та матеріальної культури взагалі. Крім будівельних залишків (оборонні та громадські споруди, житла) вивчаються окремі групи кераміки, монети, гончарське, металообробне, деревообробне, кісткорізне ремесла, промисли, водопостачання тощо. Узагальнюються матеріали з ольвійського некрополя¹⁵.

Вперше вивчається та публікується багатий остеологічний матеріал із Ольвії, провадиться реконструкція її палеогеографічних умов. Фахівці з хімії досліджують ольвійську кераміку.

У кінцевому результаті всі ці роботи дозволяють виконати ряд досліджень з історії Ольвії, її топографії, стратиграфії, періодизації, різних аспектів матеріальної та духовної культури, створити низку узагальнюючих праць¹⁶.

Поступово визначились нові напрямки подальших досліджень з археології «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

та історії Ольвії. Л. М. Славін чудово знов Ольвію як пам'ятку давньої історії та культури, що дозволило йому ще у 1958 р. опублікувати перспективну програму дослідження міста та некрополя, яка практично збігалася з тим, що було зроблено вже після того, як він пішов з життя і робиться зараз. Стосовно історичних досліджень Ольвії він відзначав, що окремі періоди розвитку Ольвії вивчені нерівномірно. Найбільше зроблено з історії міста елліністичного часу. Недостатньо висвітлено історію післягетської Ольвії і ще менше вивчено її історію архаїчного та класичного часів, лишається дуже багато нез'ясованих питань насамперед з топографії міста. На некрополі треба вивчати не лише грунтові поховання, але й кургани, повздовжні та поперечні дороги¹⁷. У зв'язку з цим були висвітлені основні завдання археологічного дослідження міста та його некрополя. Л. М. Славін писав, що нерівномірно досліджувались окремі частини міської території. «Щодо розкопок на ольвійському городищі, то основні сили слід концентрувати на дослідженні агори — центральному завданні на найближчі роки. Далі головними роботами на городищі маютьстати: 1) продовження розкопок ділянок Е (агора) і АГД широкою смugoю в західному і північно-західному напрямках до Заячої балки і північно-західного кутка городища; 2) розкопки акрополя-цитаделі в південній частині Верхнього міста. Одночасно з цим щороку мають проводитися розкопки некрополя та периферії...». На некрополі перш за все слід вивчати східний район території могильника між Заячою та Широкою балками, де раніше провадилися лише випадкові розкопки. «...Доцільно поряд з великими розкопувальними дослідженнями вести на ольвійському городищі і розвідкові роботи». ¹⁸. І дійсно, подальші роботи в Ольвії провадилися згідно цього плану, як при Л. М. Славіні, так і протягом третього етапу систематичних археологічних досліджень Ольвії.

Однак, значно важливішим є те, що сам Л. М. Славін фактично створив третю генерацію дослідників Ольвії. Тільки за часів Лазаря Мойсейовича Інститут археології НАН України (тоді ІА АН УРСР) і створена ним кафедра археології Київського університету мали тісний зв'язок, що дозволяло зрошувати наступні кадри археологів ще з вузу, проводити їх чіткий відбір. Л. М. Славін фактично створив школу антикознавства у Києві, яка зараз стала однією з визначних не тільки в країнах СНД, але й у світі. Він залишив після себе великий колектив продовжувачів своєї справи. Незадовго до смерті Л. М. Славін залучив до роботи в Ольвійській експедиції якового заступника, тоді молодого та енергійного співробітника Інституту, к. і. н. С. Д. Крижицького. Останній і став наступником Лазаря Мойсейовича на посаді начальника Ольвійської експедиції ІА НАНУ і очолив третю генерацію дослідників цієї визначної пам'ятки. Робота тривала без тяжкого переходного періоду, відновившись відразу і саме з того моменту, де її залишив Л. М. Славін. В експедиції продовжували працювати практично всі ті ж співробітники, що й при Лазарі Мойсейовичеві. Пізніше до них приєдналися після закінчення Київського університету молодші його учні.

Третій етап систематичних археологічних досліджень Ольвії (з 1972 р. до нинішнього часу) пов'язаний з сучасним поколінням дослідників Ольвії, які працюють під керівництвом С. Д. Крижицького¹⁹. За ці роки склад Ольвійської експедиції Інституту археології НАНУ дещо змінився. Зараз у ній працюють: С. Д. Крижицький (з 1972 до 1994 рр. — начальник експедиції, з 1995 р. — науковий керівник), В. В. Крапівіна (з 1982 до 1994 рр. — заступник начальника експедиції, з 1995 р. — начальник експедиції), А. В. Буйських (з 1995 р. — заступник начальника експедиції), керівники розкопів (крім вищезгаданих): Н. О. Лейпунська, А. С. Русєєва, Т. Л. Самойлова, Ю. І. Козуб, В. І. Назарчук, В. А. Папанова, П. Д. Діатроптов.

Роботи цього етапу були підпорядковані перш за все вивченю найменш відомих сторінок історії Ольвійської держави — періодів архаїки та класики, а також перших сторіч нової ери. В археологічному відношенні дослідження міста та його некрополя практично вслось за схемою, накресленою Л. М. Славіним. Досліджувалася історична топографія Ольвії, найменш вивчених її ділянок. Проводилися розкопки архаїчних та класичних нашарувань на ділянці АГД, нижче рівня сліністичних шарів Центрального, Південного

та Західного кварталів агори, досліджувалися центральна ділянка Верхнього міста (ділянка Р-19), південно-східна частина цитаделі (ділянка Р-25), західний оборонний мур з воротами міста, південно-західна частина Верхнього міста (ділянка С-3), центральна та північна частина Нижнього міста (ділянки НГЦ, НГСЮ, НГСС). Було проведено розвідку в терасній частині Ольвії (ділянки Т-1, Т-2, Т-3), після чого розпочалися розкопки останньої ділянки. Крім того, з невеликими перервами тривали дослідження ольвійського некрополя, саме на ділянках, вказаних Л. М. Славіним, було також проведено підводні дослідження в затопленій частині Ольвії²⁰. При цьому слід відзначити, що роботи останніх понад десяти років спрямовані перш за все на проведення охоронних розкопок з наступною консервацією та частковою реставрацією. Це обумовило те, що основними об'єктами робіт експедиції стали ділянки НГСС, Р-25, Т-3, які особливо руйнуються внаслідок ерозійних та зсуvinих процесів.

Основними результатами археологічних досліджень Ольвії на третьому етапі стали: 1) відкриття найранішого в Північному Причорномор'ї західного теменоса з залишками храмів, віттарів, огорож; 2) розкриття ціліх кварталів та окремих землянкових жител середини VI — початку V ст. до н. е. практично на всіх розкопах Верхнього міста, і навіть однієї землянки в Нижньому місті; 3) виявлення центральної частини західного оборонного муру міста з воротами та південно-східної частини мурів цитаделі; 4) розкриття житлових кварталів елліністичного часу в центральній та північно-західній частині Верхнього міста, північній частині Нижнього міста та окремих будинків у терасній частині; 5) виявлення житлових будинків та виробничих комплексів III—IV ст. у південно-східній частині цитаделі; 6) на некрополі тривало вивчення передмістя V ст. до н. е. та розкриття грунтovих поховань та культових споруд у південно-західній, східній та північній його частині; 7) підводні дослідження затопленої частини Ольвії дозволили визначити її східну межу, зону припортових складів, розвали оборонних мурів.

Результати цих археологічних досліджень знайшли відображення у значній кількості публікацій та узагальнюючих робіт. Третій етап систематичних археологічних досліджень Ольвії характеризує найбільший за весь час її вивчення обсяг публікацій (26 монографій та збірників статей). Учні Л. М. Славіна продовжують його справу.

Примітки

¹ Славін Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки.— 1943.— Кн. I.— С. 67.

² Kryzhtskii S. D., Krapivina V. V. A Quarter-Century of Excavations at Olbia Pontica // Classical Views.— XXXVIII.— N. S. 13.— 1994.— № 2.— P. 182—185.

³ Славін Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО.— 1960.— Т. I (34).— С. 47—53.

⁴ Там же.— С. 54.

⁵ У статті Л. М. Славіна «Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період» мабуть помилково визначено, що він очолив експедицію з 1935 р., але у його ж статті «Основные этапы изучения Ольвии» наведений з цього приводу 1936 р.

⁶ Буйских С. Б. Образ летящей души // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л. М. Славина.— К., 1996.— С. 5.

⁷ Див.: Мир Ольвии...— С. 3—96. Слід також особливо відзначити колосальну роботу, яку провів по організації цієї конференції учень Л. М. Славіна С. Б. Буйських.

⁸ Згадаємо хоча б основні з них: Славін Л. М. Розкопки Ольвії в 1935—1936 рр. // Вісті АН УРСР.— 1935.— № 4—5.— С. 116—126; Славін Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг. // Ольвия.— К., 1940.— Т. I.— С. 9—82; Славін Л. М. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города // СА.— 1941.— Т. 7.— С. 292—307; Славін Л. М. Розкопки Ольвії в 1946 р. // АП.— 1949.— Т. 2.— С. 7—30; Славін Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947—1948 рр. // АП.— 1952.— Т. 4.— С. 48—58; Славін Л. М. Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр. // АП.— 1955.— Т. 5.— С. 95—110; Славін Л. М. Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г. // КСИА АН УССР.— 1955.— № 5.— С. 35—40; Славін Л. М. Раскопки в Ольвии в 1955 г. // КСИА АН УССР.— 1956.— № 6.— С. 27—32; Славін Л. М. Ольвия как город в VI—IV вв. до н. э. // СА.— 1958.— Т. 28.— С. 276—297; Славін Л. М. Основні результати та найближчі заування розкопок Ольвії // АП.— 1958.— Т. 7.— С. 5—16; Славін Л. М. Ольвійські квартали

центральної частини Верхнього міста // АІУ.— 1962.— Т. II.— С. 3—32; Славін Л. М. Західна сторона ольвійської агори (по розкопкам 1956—1961 рр.) // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 71—94; Славін Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 189—224; Славін Л. М. Ольвийская експедиція 1965 і 1966 рр. // АІУ.— Вип. 1 (1965—1966).— К., 1967.— С. 121—126; Славін Л. М. Ольвийская експедиція 1967 р. // АІУ.— Вип. 2 (1967).— К., 1968.— С. 132—135; Славін Л. М. Основные результаты Ольвийской экспедиции 1968 г. // АІУ.— Вип. 3 (1968).— К., 1971.— С. 163—166; Славін Л. М. Ольвийская експедиція // АО 1970 г.— М., 1971.— С. 254, 255; Славін Л. М. Роботи Ольвійської експедиції // АДУ.— Вип. 4 (1969).— К., 1972.— С. 160—164; Славін Л. М. Работы Ольвийской экспедиции // АО 1971.— М., 1972.— С. 330, 331; Славін Л. М. Квартали в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия.— К., 1975.— С. 5—50. Список друкованих праць Л. М. Славіна див.: *Мир Ольвии...*— С. 12—17. Крім того, див. праці Р. І. Ветштейн, Ю. І. Козуб, А. С. Русяєвої, Н. О. Лейпунської про результати робіт в Ольвії цього періоду.

⁹ Основні з них: Книпович Т. Н. Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.) // СА.— 1940.— № 6.— С. 92—106; Книпович Т. Н. Ольвийская экспедиция (1947) // КСИИМК.— 1949.— Вып. 27.— С. 21—30; Книпович Т. Н. Основные итоги Ольвийской экспедиции (1948 г.) // КСИИМК.— 1950.— Вып. 35.— С. 97—100; Карапес А. Н. Культовые сооружения в северной части ольвийской агоры // КСИА АН УССР.— 1955.— № 4.— С. 60, 61; Карапес А. Н. Основные результаты работ на ольвийской агоре 1953 г. // КСИИМК.— 1956.— Вып. 63.— С. 124—127; Карапес А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 27—130; Карапес А. Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // КСИА АН СССР.— 1972.— Вып. 130.— С. 35—44; Карапес А. Н., Леви Е. И. Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.) // СА.— 1958.— № 4.— С. 127—143; Карапес А. Н., Леви Е. И. Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960—1962 гг. // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 103.— С. 80—93; Книпович Т. Н. Исследования территории римской цитадели в Ольвии // КСИИМК.— 1953.— Вып. 51.— С. 112—121; Книпович Т. Н. Итоги работ Ольвийской археологической экспедиции КСИИМК.— 1956.— Вып. 63.— С. 139—141; Карапес А. Н., Леви Е. И. Раскопки Ольвийской агоры в 1970 г. // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 143.— С. 11—20; Леви Е. И. Итоги Ольвийской экспедиции (1949 г.) // КСИИМК.— 1951.— Вып. 37.— С. 173—184; Леви Е. И. Ольвийская агора // МИА.— 1956.— № 50.— С. 35—118; Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 5—26; Леви Е. И. Раскопки ольвийской агоры и теменоса (1971—1974 гг.) // КСИА АН СССР.— 1978.— № 156.— С. 36—45; Леви Е. И. Раскопки Ольвийской агоры и теменоса // Античное общество.— М., 1967.— С. 162—167.

¹⁰ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 28.

¹¹ Славін Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг. ...; Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 5—15; Славін Л. М. Стародавня Ольвія: стан і завдання її дослідження // Вісник АН УРСР.— 1972.— № 3.— С. 63—72.

¹² Славін Л. М. Ольвія.— К., 1938.— 88 с.; Славін Л. М. Населення України з найдавніших часів до Київської держави // Історія України. Короткий нарис.— К., 1940; Славін Л. М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави // Історія України.— Т. 1.— Уфа, 1943.— С. 4—37; Славін Л. М. Ольвія як міське поселення // Ювілейний збірник АН УРСР.— Т. 1.— Куйбишев, 1944.— С. 90—133; Славін Л. М. Древний город Ольвии.— К., 1951.— 96 с.; Славін Л. М. Ольвия // БСЭ.— 1955.— Т. 31.— С. 5, 6; Славін Л. М. Еллінська колонізація Північного Причорномор'я. Ольвія (Елліністичний період. Римський період) // Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 243—270; Славін Л. М. Ольвія. Нарис // Книга для читання з історії Української РСР.— 1960.— Т. 1.— С. 25—31; Славін Л. М. Ольвія // УРЕ.— 1962.— Т. 10.— С. 324; Славін Л. М. Античне мистецтво Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 51—79; Славін Л. М. Зде́сь был город Ольгия.— К., 1967.— 80 с.

¹³ Славін Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії...— С. 79.

¹⁴ Там же.— С. 80.

¹⁵ Наведення повної бібліографії до другого етапу систематичних археологічних досліджень Ольвії виходить за межі цієї статті.— Див. бібліографію до Археології УРСР.— К., 1971.— Т. II.— С. 489—494 та до Археології УССР.— К., 1986.— Т. 2.— С. 570—586.

¹⁶ Крыжицкий С. Д. Ольвия...— С. 29. Див. такі праці як: Славін Л. М. Ольвія (Еллінський період. Римський період)...— С. 247—270; Славін Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— М., 1959.— С. 86—107; Славін Л. М. Ольвія. Місто // Археология Української РСР.— К., 1971.— Т. II.— С. 282—299; Славін Л. М. Виноградарство та виноробство. Рибний промисел // Там же.— С. 378—388; Славін Л. М. Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я // Там же.— С. 462—478; Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА.— 1956.— № 50.— С. 119—153; Карапес А. Н. Архитектура (краткий очерк) // АГСП.— 1955.— С. 188—214; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971.— 143 с.; Карапес А. Н., Леви Е. И. Дома античных городов Северного Причерноморья // Там же.— С. 215—247; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.— 152 с.; Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.— 182 с.; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинисти-

ческого времени.— К., 1974.— 218 с.; *Ольвия и Нижнее Побужье // МИА*.— 1956.— № 50; *Ольвия. Теменос и агора*.— М.—Л., 1964.— 382 с.; *Надписи Ольвии*.— Л., 1968.— 132 с.; *Ольвия*.— К., 1975.— 248 с.

¹⁷ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання...— С. 5, 7, 10.

¹⁸ Там же.— С. 9—11.

¹⁹ З 1991 р. експедиція ЛВІА в Ольвії не працює.

²⁰ Докл. див.: *Kryzhitskii S. D., Krapivina V. V. Op. cit.*— Р. 184—197.

Л. М. СЛАВІН І ДОСЛІДЖЕННЯ ХОРИ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

С. Б. Буйських

Після смерті 1928 р. видатного вітчизняного археолога Б. В. Фармаковського, який, за словами В. Д. Блаватського, вперше для Північного Причорномор'я «зрозумів та здійснив на практиці рішення завдання археологічного дослідження античного міста»¹, та досяг у вивчені Ольвії винятково важливих для науки результатів, протягом майже десяти років темп та якість робіт в Ольвії помітно знизилися, й вони не принесли будь-яких значних відкриттів та знахідок. У 1931, 1933—1934 рр. експедиції взагалі не провадилися.

Таке становище суттєво змінилося, коли 1936 р. Ольвійську експедицію очолив учень Б. В. Фармаковського — молодий енергійний дослідник Лазар Мойсейович Славін. Використовуючи методику свого вчителя, враховуючи недоліки попереднього десятилітнього етапу розкопок, а також беручи до уваги специфіку Ольвії як археологічної пам'ятки, Л. М. Славін розробив широку програму її багаторічних досліджень та публікацій їх матеріалів. Найважливішою частиною цієї програми, разом з подальшим поглибленим вивченням міста та некрополя, було включення до неї Л. М. Славіним — вперше в історії вивчення Ольвії — проблеми ольвійського оточення, з'ясування економічного та культурного потенціалу поселень Нижнього Побужжя, встановлення хронологічних етапів їх існування шляхом інтенсифікації розвідувальних та розкопочних робіт, які раніше мали лише спорадичний характер².

Ця програма практично одразу ж почала втілюватися Л. М. Славіним у життя — у другій половині 30 — на початку 40-х рр. розвідувальне обстеження території ольвійської сільської округи значно активізувалося³. Це дало змогу виявити цілу низку нових пам'яток на правому березі Південного Бугу — від Миколаєва до Очакова і, що найважливіше, — здійснити перші стаціонарні роботи на рядових приольвійських поселеннях різного часу. Серед пам'яток, що почали досліджуватися у цей час, відзначимо поселення VI—III ст. до н. е. Петухівку-1, поселення IV—III ст. до н. е. Чортувате-1 та Варварівку, городище перших століть н. е. Петухівку-2⁴.

У роки війни, підсумовуючи основні результати вивчення Ольвії в 30—40-ві рр., Л. М. Славін відзначав, що «одною з найцікавіших і найхарактерніших особливостей вивчення Ольвії за останні 25 років є включення питань ольвійської периферії в сферу польових і наукових інтересів ольвійських експедицій. Повністю усвідомивши, що без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейна не може бути і мови про повне і всестороннє вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії, археологи практично взялись за розвідкову і розкопну роботу в Побужжі і Подніпров'ї. Неважаючи на те, що в цій області за останній час уже виконано досить багато робіт, все ж, ураховуючи вели-

Рис. 1. Ольвія. 1928 р. Ділянка «І». На кладці (зверху вниз): О. І. Леві, Л. М. Славін, І. В. Фабриціус, В. А. Головкіна, Т. І. Милова, А. С. Юнович; стоять внизу: О. М. Карасьов, І. І. Мещанінов, А. П. Манцевич.

течії Дніпра, Інгула та Інгульця⁷. У результаті було одержано значний матеріал для археологічної карти як найближчої округи Ольвії, так і територій, що прилягали до неї. Під час робіт було зафіксовано понад 100 городищ, поселень та некрополів.

На 51 пам'ятці різних хронологічних етапів було проведено розвідкові розкопки. З них найцінніші матеріали здобуто на поселеннях Козирка-1, Радсад, Дідова Хата, Широка та Закисова Балки, Дніпровське-1, 2, Петухівка-1, 2 (правий берег Бузького лиману), Скелька, Семенів Ріг, Олександровка, Станіслав (лівий берег Бузького лиману), Вікторівка-1, 2, Рибаківка, Кам'янка (Березанський лиман), Коблеве, Капустине (Тилігульський лиман)⁸.

Особливо слід відзначити результати робіт на поселеннях Широка Балка (VI—V ст. до н. е.)⁹ та Закисова Балка (IV—III ст. до н. е.)¹⁰. На Широкій Балці вперше вдалося встановити, що основним типом житла в ольвійському регіоні періоду колонізації були землянки та напівземлянки прямокутної та округлої форм; на другому — були відкриті залишки кількох великих сирцево-кам'яних будинків, вулиць та водостоків.

чезні розміри цього завдання, велику територію і наявність буквально сотень городищ та могильників на ній, доводиться вважати це вивчення ольвійської периферії лише початком»⁵.

Після Великої Вітчизняної війни археологічні роботи на ольвійській хорі було відновлено⁶. Л. М. Славін надав їм науковий планомірний характер та широкий розмах, особисто беручи участь у них та віддаючи їх науковому керівництву, інтерпретації та узагальненню здобутих матеріалів багато сил, енергії, часу.

Всього за шість післявоєнних років (1946—1951) силами керованих ним експедицій — Ольвійської, Буго-Дніпровської, Снігурівської та Інгулецької — було проведено суцільну археологічну розвідку, що охопила обидва береги Бузького та Березансько-Сосицького, правий берег Дніпровського, південну частину Тилігульського лиманів, а також нижні

Ці роботи, що охопили досить велику територію, вперше, як відзначав Л. М. Славін у доповіді на VI науковій конференції Інституту археології АН УРСР¹¹, дали у розпорядження дослідників важливі матеріали з планування та домобудівництва поселень, занять населення, характеру їхніх зв'язків з Ольвією; допомогли у загальних рисах змалювати матеріальну (й почасти — духовну) культуру поселень ольвійської периферії, накреслили їх датування. Л. М. Славін виділив загальні ознаки для поселень хори всіх періодів: 1) відкритий характер, відсутність укріплень (за винятком пам'яток пізньоелліністичного — римського часів); 2) наявність розвинутого кам'яного домобудівництва; 3) переважно сільськогосподарська спрямованість; 4) значна кількість грецького імпорту та місцевого ольвійського кружального посуду в керамічному інвентарі.

Докладнішу характеристику кожної пам'ятки було дано Л. М. Славіним у великій статті, що узагальнила результати археологічних досліджень античних городищ, поселень та могильників Нижнього Побужжя у 1949—1951 рр.¹². окрему статтю, оскільки Л. М. Славін розумів важливість пам'ятки для розв'язання питань грецької колонізації Нижнього Побужжя, було присвячено поселенню на о. Березань¹³. Дві спеціальні праці також написано ним з проблем етнокультурної та хронологічної інтерпретації пам'яток перших століть н. е., які досліджувалися на Середньому та Нижньому Інгульці. Останні були впевнено пов'язані дослідником з черняхівською культурою¹⁴.

Тут доцільно буде підкреслити комплексний, істинно науковий підхід Л. М. Славіна до вивчення ольвійського оточення — у ході розвідкових обстежень Нижнього Побужжя ретельно фіксувалися не лише античні поселення, але й пам'ятки інших культур та епох, в т. ч. епохи бронзи та раннього середньовіччя. На деяких з них було здійснено розвідкові розкопки, що збагатили науку новими матеріалами про давнє населення цієї території. Водночас основні зусилля Л. М. Славіна, природно, були спрямовані на поглиблініше вивчення саме хори. Так, у 1952—1959 рр. роботи з вивчення ольвійської периферії було розгорнуто ним на поселеннях IV—III ст. до н. е. Чортватому-1, Дідовій Хаті, Кисляковці, Софіївці та городищах хори перших століть н. е. — Козирці, Старій Богданівці, Радсаді, Золотому Мисі¹⁵. Тривали розкопки поселень перших століть н. е. на Інгульці — в Опанасівці, Снігурівці, Ново-Кондаковці, Дар'ївці тощо. Значну увагу Л. М. Славін придіяв і вивченню пізньоскіфських городищ на Нижньому Дніпрі, а також розкопкам та розвідкам поселень античного часу на р. Інгулі, Південному Бузі та Тилігульському лимані¹⁶.

Великого значення у своїх дослідженнях, присвячених сільській окрузі Ольвії, Л. М. Славін надавав проблемі греко-варварських взаємовідносин. У статті «Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії» він відзначав: «Проведені роботи показали, що греки і корінне населення були найтініше пов'язані між собою, причому не тільки в галузі економіки»¹⁷. Детальніше на етапах та характері цих взаємовідносин — від часу колонізації до рубежу н. е. — вчений зупинився в спеціальних працях¹⁸.

До дослідження сільської округи Ольвії Л. М. Славін залишив велику групу відомих дослідників, в т. ч. — О. М. Карасьова, Т. М. Кніпович, С. І. Капошину, Ф. М. Штітельман, Т. І. Фармаковську, П. М. Шульца, І. В. Фабриціус, А. П. Манцевич, М. С. Синицина, М. Ф. Болтенка, К. А. Раєвського, Б. М. Рабічкіна, І. В. Яценко, І. Д. Ратнера, К. С. Горбунову, Н. М. Погребову, Н. Г. Єлагіну, Е. А. Симоновича, М. І. Вязьмітіну, Ф. Т. Камінського, Г. Т. Ковпаненко, М. М. Бондаря, А. В. Буракова, В. В. Лапіна, Я. В. Доманського, Н. О. Кравченко, Л. Е. Пінську, В. І. Таганову та ін. В цьому яскраво виявилася одна з рис таланту Л. М. Славіна як дослідника та організатора науки — чудова кадрова політика. Саме завдяки цим науковим силам, їхнім знанням та польовому досвіду, як відзначав Л. М. Славін, «роботи по вивченню ольвійської периферії дозволили нанести на археологічну карту більше 100 городищ, поселень та могильників та відкрили такий великий матеріал, який здатен висвітлити основні риси історії та культури давнього населення Дніпро-Дністровського Причорномор'я»¹⁹.

Здобуті матеріали дозволили перейти до створення перших у вітчизняній «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

Рис. 2. Ольвія. 1932 р. К. М. Колобова, Л. М. Славін та В. Борцевич за обробкою археологічного матеріалу.

історіографії узагальнюючих досліджень монографічного характеру, темою яких стали пам'ятки ольвійської сільської округи²⁰. Особливо слід виділити дисертаційну роботу учениці Л. М. Славіна, невтомної дослідниці хори Ольвії, на жаль, вже покійної, Фанні Мойсейовни Штітельман — «Городища, поселення та могильники Бузького лиману VII—II ст. до н. е.», в якій було зведенено воєдино всі дані розкопок та розвідок античних сільських поселень регіону, накопичені на той час, накреслені основні етапи їх розвитку у дотеземський період.

Одним з найсуттєвіших результатів своїх робіт у Нижньому Побужжі Л. М. Славін вважав відкриття поселень та городищ перших століть н. е.²¹. Він підкреслював, що ці пам'ятки мають велике значення для розв'язання питань етнічного складу населення Ольвійської держави, з'ясування її історичної долі та загалом для крашого розуміння історії та культури Північного Причорномор'я в римську добу²². Через це Л. М. Славін вважав вкрай необхідним проведення систематичних планомірних розкопок на одній конкретній пам'ятці, що дозволило б зосередити тут необхідні сили та відкрити якомога більшу площу. З цією метою такою пам'яткою (й досі єдиною серед всіх поселень сільської округи Ольвії VI ст. до н. е. — III ст. н. е., досліджену монографічно) Л. М. Славіним було обрано Козирку.

Впродовж багаторічних робіт на Козирському городищі (1954—1967) було досліджено оборонні споруди, розкрито квартал з вулицями та житловими будинками, у внутрішньому декорі яких використано рельєфні вапняково-гіпсові карнізи, одержано різноманітний речовий матеріал. На його підставі було вперше виділено два хронологічних етапи в історії хори післятеземського часу: 1) кінець I ст. до н. е. — середина II ст. н. е.; 2) середина II — середина III ст. Вперше для хори було розроблено також детальну типологію кераміки перших століть н. е. Матеріали досліджень Козирки стали основою дисертації А. В. Буракова (1970), науковим керівником якої був Л. М. Славін, а потім увійшли до монографії²³.

Важливі дані, здобуті під час розкопок поселень Нижнього Побужжя в 40—50-ті рр., дали можливість Л. М. Славіну включити до розділу, присвяченого Ольвії, у першій великій узагальнюючій роботі «Нариси старо-

Рис. 3. Ольвія. 1940 р. Л. М. Славін зі студентами та співробітниками експедиції: 1-й ряд: Р. І. Ветштейн, І. Пальчик, А. І. Фурманська; 2-й ряд: О. М. Карасьов, Т. М. Кніпович, Л. М. Славін, С. І. Капошина, керівник студентів; 3-й ряд: третя зліва — Н. Барішевська, другий справа — К. Пироженко.

давньої історії Української РСР» спеціальний підрозділ про ольвійську округу²⁴.

Підсумовуючи цикл повоєнних досліджень ольвійської периферії та відзначаючи великі успіхи та досягнутий прогрес Л. М. Славін як істинний вчений не міг не вказати й на низку невирішених проблем²⁵. До числа суттєвих недоліків у вивченні пам'яток хори він відніс малу кількість сільських некрополів, виявленіх у ході пошукових обстежень, та відсутність на них серйозних дослідницьких робіт. Слід сказати, що ця теза не втратила актуальності й сьогодні.

Оцінюючи перспективи проблематики, Л. М. Славін накреслив комплексну програму дослідження міста та його сільської округи, особливо підкреслюючи важливість матеріалів останньої для відтворення цілісної картини історії Ольвії та характеру її взаємовідносин з варварським світом Північного Причорномор'я²⁶. Серед багатьох поставлених для хори завдань він особливо виділив два: 1) необхідно не тільки продовжувати стаціонарні розкопки, розпочаті на найважливіших пам'ятках, але й всебічно розширити їх, одночасно з ними проводячи великі розвідувальні роботи з виявлення нових городищ, поселень й, особливо, могильників, перш за все архаїчного та післягетського часу; 2) найсерйознішу увагу приділити виявленню та вивченю пам'яток архаїчного часу, що мають першочергове значення для подальшого вивчення питань грецької колонізації Нижнього Побужжя й становлення Ольвійського полісу.

Окреслені проблеми були в центрі уваги Л. М. Славіна на посаді начальника Ольвійської експедиції в останні роки його життя²⁷ й на багато років визначили подальші напрямки розвідувальних пошуків та розкопочних робіт на хорі Ольвії. В середині 60-х рр., з ініціативи Л. М. Славіна, А. С. Русєвою були проведені поглиблені розвідки в околицях Ольвії та в одному з мало-досліджених районів периферії — на лівому березі Березанського лиману²⁸. Тут було відкрито низку поселень VI—V ст. до н. е., на одному з яких — Бейкуському у 1967—1969 рр. було проведено стаціонарні розкопки. Вони підтвердили висновок про землянковий характер домобудівництва на ольвійській хорі архаїчного часу, дуже важливий для висвітлення проблеми

ранньої хори Ольвії та Березані²⁹ й дали багатоцікавий матеріал, що дозволив говорити про існування тут святилища Ахілла³⁰. В 1971 р. роботи на Березанському лимані були продовжені В. М. Отрешком (Каборга-1).

У ці ж роки під патронатом Л. М. Славіна В. М. Клюшинцевим було проведено розвідку на лівому березі Бузького лиману, і В. В. Рубаном розпочате нове поглиблене розвідувальне обстеження правого берега³¹.

Результати вивчення пам'яток ольвійської периферії були висвітлені Л. М. Славіним більше ніж у 20 статтях, замітках, публікаціях, присвячених як загальним висновкам робіт Ольвійської експедиції, так і предметно — хорі та її пам'яткам. Стаття, в якій були підсумовані основні досягнення в дослідженнях античних поселень Нижнього Побужжя при Л. М. Славіні, на жаль, вийшла вже після смерті вченого³². В її основі доповідь «Деякі підсумки вивчення Ольвійської хори», зроблена Л. М. Славіним на конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження його вчителя — Б. В. Фармаковського — у січні 1971 р.

У цій праці дослідником змальовано послідовну картину історії сільської округи одного з трьох найбільших античних центрів Північного Причорномор'я — від часу виникнення в Нижньому Побужжі перших ранньогрецьких поселень до загибелі сільської округи в середині III ст. Л. М. Славіним тут вперше узагальнено матеріали з топографії, домобудівництва, економіки та занять населення, його етнічного та соціального складу, матеріальної та духовної культури, характеру взаємовідносин з оточуючими племенами. У статті вперше визначено кордони хори Ольвії, запропоновано її детальну періодизацію, подано також історію її дослідження та охарактеризовано найцікавіші пам'ятки. Славінські «Деякі підсумки...» ламали багато стереотипів та штампів, що утвердилися в літературі попереднього часу — вчений писав про аграрний характер грецької колонізації Нижнього Побужжя, про те, що в цей період напівземлянки були основним видом житла грецьких переселенців на Березані, в Ольвії та оточуючих їх поселеннях, та відкидав погляди опонентів про існування у складі хори суто скіфських поселень.

Ця праця підбивала підсумок всього зробленого Л. М. Славіним за тривалі роки його досліджень сільської території Ольвійської держави. Порівнюючи її з ранішими роботами Л. М. Славіна, чітко видно, як від постулатів, що панували тоді в науці, згідно яких Ольвія була заснована «греками-колонізаторами», а на поселеннях довколо неї мешкало т. зв. докорінне або «тубільне» місцеве скіфське населення³³, дослідник, дістаючи все нові й нові матеріали розкопок цих поселень, які йшли відріз з прийнятою схемою, все більше й більше відходив від неї. Вже в 1958 р. він вважав за можливе назвати населення ольвійської округи змішаним, «греко-скіфським»³⁴. 1967 р. він відмовився від цього терміну, написав, що на поселеннях, які оточували Ольвію, «проживали греки й вихідці з місцевих племен»³⁵. І, врешті, в розглянутій статті вперше в історіографії пролунав його висновок про те, що населення хори в основі своїй було грецьким (що включало до себе переселенців з Середземномор'я та вихідців з Ольвії), з відомою часткою й представників варварського середовища³⁶. З другого боку, Л. М. Славін підкреслив, що саме до хори Ольвії «прилягали обширні території, заселені осілим населенням спочатку скіфського, а пізніше й сарматського походження», вказавши, що найдавніше Ольвія та її хора були пов'язані з територією Нижнього Подніпров'я.

І, мабуть, найважливіше, що саме в цій праці хора Ольвії була вперше цілком виразно названа «хорою» у тому її розумінні, яке відоме з античних джерел.

Оцінюючи загалом внесок Л. М. Славіна у справу вивчення Ольвійської хори, слід підкреслити, що завдяки його цілеспрямованій послідовній та енергійній діяльності у досить короткі строки було здобуто значний матеріал, який сприяв висвітленню, вперше у нашому антикознавстві, основних рис історичного розвитку давнього населення ольвійської округи. Дослідники дістали у розпорядження конкретні археологічні реалії до розв'язання проблем грецької колонізації регіону, отримали уявлення про домобудівництво, господарство та культуру пам'яток різних періодів від VI ст. до н. е. до III ст.

н. е. Це дозволило здійснити створення першої досить детальної археологічної карти античних пам'яток Нижнього Побужжя.

Цикл активних археологічних робіт початку 40 — кінця 60-х рр. з виявлення та вивчення античних городищ, поселень та могильників Нижнього Побужжя сам Л. М. Славін вважав «лише початком дуже важливої роботи, яка повинна систематично продовжуватися у значно ширших масштабах»³⁷. Але поза всяким сумнівом, саме цей цикл створив надійну основу для наступного, сучасного етапу дослідження сільської округи Ольвії.

Подальше комплексне вивчення сільськогосподарської території Ольвійської держави розгорнулося у 70—90-ті рр. Саме до цього часу першорядне значення проблеми території, організації, статусу, соціально-економічного та культурного потенціалу хори Ольвії, її дійсного місця в історичному розвитку полісу, про що неодноразово писав Л. М. Славін, були нарешті у повному обсязі оцінені дослідниками, що й призвело до суттєвої інтенсифікації досліджень. Те, що не встиг зробити Л. М. Славін, втілили і втілюють у життя його спадкоємці та послідовники, які прийняли від нього естафету наукового пошуку в Ольвії і на ольвійські хори.

Роботи останніх двадцяти п'яти років (1972—1996), що провадилися в Нижньому Побужжі Інститутом археології НАН України під керівництвом учня Л. М. Славіна члена-кореспондента НАН України С. Д. Крижицького, включали в себе здійснення нового розвідувального обстеження ольвійської сільської округи з подальшим поетапним вивченням поселень різних хронологічних груп. Вони дозволили суттєво змінити й деталізувати уявлення про характер розвитку ольвійської сільської округи, що існували раніше, відкрити багато десятків нових поселень, виділити невідомі раніше для хори типи пам'яток (зокрема, садиби), простежити глибший взаємозв'язок між етапами існування міста та оточуючих його поселень; дістати незаперечні свідоцтва про їх етнокультурну належність у переважній більшості — грекам.

Суцільне розвідувальне обстеження узбережжя нижньобузького регіону та суміжних з ним територій і розкопки ключових пам'яток VI—V ст. до н. е., IV—III ст. до н. е. та перших століть н. е. здійснювалися групою українських археологів (А. В. Бураков, С. Б. Буйських, В. М. Отрещко, В. В. Рубан). До розкопок поселень архаїчного та класичного часів пізніше підключився й колектив російських колег (Я. В. Доманський, К. К. Марченко, Ю. Г. Виноградов, Н. В. Головачова, С. Я. Рогов). Матеріали розвідок та розкопок дістали широке висвітлення в науковій літературі.

Нові археологічні дані, накопичені за ці роки, дозволили ліквідувати диспропорцію у вивченні саме міста (де було відкрито оборонні споруди, теменос, агору та житлові квартали) та його сільськогосподарської округи. Нагальна необхідність в одержанні найповнішого та найдостовірнішого уявлення про культуру населення Ольвійської держави в цілому (тобто, і міста, і сільських поселень) з часом дала змогу впритул підійти до розв'язання двох основних завдань у сучасному дослідження регіону, накреслених ще Л. М. Славіним³⁸: 1) створення зведеної анотованої археологічної карти античних сільських поселень Нижнього Побужжя всіх етапів їх існування — від VI ст. до н. е. до III—IV ст. включно; 2) узагальнення значного накопиченого матеріалу з розвитку типів поселень, їх поселенських структур, демографії, характеру домобудівництва, основним категоріям матеріальної культури, господарської діяльності населення, еволюції етносоціального складу, духовної культури та ідеологічних уявлень античного сільського населення Нижнього Побужжя.

Обидва ці завдання були поставлені українськими археологами у відношенні Ольвійського полісу вперше в антикознавстві. Першу з них було вирішено у книзі «Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)»³⁹, куди ввійшли, вичерпні дані про всі 323 поселення хори Ольвії, в т. ч. 107 — періоду архаїки, 152 — класико-елліністичного часу, 64 — перших століть н. е. Друге важливое завдання значною мірою дістало висвітлення в колективній монографії «Сельская округа Ольвии»⁴⁰.

Базуючись на цих фундаментальних дослідженнях, а також з урахуванням суми накопичених раніше даних, серед важливих завдань подальшої археології, № 4, 1997 р.

шого дослідження сільської округи Ольвії слід виділити зараз три основні напрямки:

1. Пошук, картографування та розкопки сільських некрополів всіх періодів; широке вивчення поселень та садіб V—III ст. до н. е., які потребують значного поповнення всіх видів джерел; продовження розкопок архаїчних поселень широкими площами, а також поселень, що містять культурні шари з матеріалами другої половини III — початку IV ст.

2. Більш поглиблена розробка питань соціальної стратифікації населення хори, його демографічного та економічного потенціалів; з'ясування (в деталях) структури організації хори; вирішення проблеми історичного та культурного співвідношення хори та синхронних з нею поселень на суміжних територіях.

3. Публікація та введення до наукового обігу матеріалів хори шляхом здійснення монографічних досліджень як окремих найяскравіших пам'яток, так і найважливіших категорій знахідок — графіті, теракот, монет, різноманітних груп місцевої та довізної кераміки.

На тернистих шляхах вирішення цих нагальних проблем у наш складний для науки час ми завжди будемо пам'ятати напутні слова, якими завершувалася остання стаття Лазаря Мойсейовича Славіна, і які й по сьогодні лунають як своєрідний заповіт учителя: «Перед дослідниками Ольвійської держави стоїть важливе завдання — більш широкого та глибокого вивчення її хори»⁴¹.

Примітки

¹ Главатский В. Д. Б. В. Фармаковский — исследователь античного мира // КСИИМК.— 1948.— Вып. 22.— С. 8.

² Славін Л. М. Археологічні роботи в Радянській Україні // Збірник АН УРСР.— К., 1940.— С. 148—150.

³ Славін Л. М. Результати археологічних експедицій Академії наук УРСР в 1940 р. // Віснік АН УРСР.— № 2—3.— С. 108—115.

⁴ Славін Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО.— 1960.— Т. I (34).— С. 55; Slavin L. M. Die Hauptstufen der Erforschung Olbias // ВСО.— 1966.— Heft. 3.— S. 158, 159.

⁵ Славін Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР.— Уфа, 1943.— Вип. I.— С. 78, 79.

⁶ Славін Л. М. Древний город Ольвия.— К., 1951.— С. 62—65.

⁷ Славін Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947—1948 pp. // АП.— 1952.— Т. 4.— С. 48—58.

⁸ Славін Л. М. Основные этапы...— С. 56—58.

⁹ Рабічкін Б. М. Поселение у Широкой Балки // КСИИМК.— 1952.— Вып. 40.— С. 114—124.

¹⁰ Штітельман Ф. М. Поселення біля Закисової Балки // АП.— 1958.— Т. 7.— С. 131—143.

¹¹ Славін Л. М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Доклады VI науч. конф. ИА АН УССР.— К., 1953.— С. 119—139.

¹² Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 pp. // АП.— 1955.— Т. 5.— С. 127—150.

¹³ Славін Л. М. Древньогрецьке поселення на острові Березані // Наукові записки КДУ.— Т. 15.— Вип. 6.— Іст. зб. № 7.— 1956.— С. 157—169.

¹⁴ Славін Л. М. Поселения первых веков нашей эры на Среднем и Нижнем Ингульце // КСІА АН УССР.— 1954.— № 3.— С. 49—59; Славін Л. М. Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце // КСІА АН УССР.— 1955.— № 4.— С. 35, 36.

¹⁵ Славін Л. М. Успіхи радянських вчених в розкопках Ольвії // Наукові записки КДУ.— 1957.— Т. 16.— Вип. 12.— Іст. зб. № 10.— С. 147—159; Славін Л. М., Бондар М. М. Розкопки Причорноморської археологічної експедиції КДУ // Науковий щорічник КДУ за 1956 р.— К., 1957.— С. 123—125; Славін Л. М. Поселення ольвійської периферії біля с. Чортватого // Вісник КДУ.— 1958.— № 1.— Серія історії та філософії.— Вип. 2.— С. 139—149.

¹⁶ Славін Л. М. Основные этапы...— С. 58.

- ¹⁷ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії // АП.— 1958.— Т. 7.— С. 10.
- ¹⁸ Славін Л. М. До питання про ольвійсько-скіфські відносини // Наукові записки КДУ.— Т. 13.— Вип. 10.— Іст. зб.— № 5.— 1954.— С. 165—181; Славін Л. М. До питання про стародавнє населення ольвійського оточення в VII—VI ст. до н. е. // Науковий щорічник КДУ за 1958 р.— К., 1959.— С. 83, 84.
- ¹⁹ Славін Л. М. Основные этапы изучения Ольвии...— С. 58.
- ²⁰ Штиттельман Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1952; Штиттельман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА.— 1956.— № 50.— С. 255—272; Доманский Я. В. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Историко-археологическое исследование).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1955.
- ²¹ Славін Л. М. Поселения первых веков нашей эры...— С. 49; Славін Л. М. Розкопки в Ольвії в 1949—1951 рр. // АП.— 1955.— Т. 5.— С. 109; Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 127.
- ²² Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 150, 151; Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії.— С. 10, 11.
- ²³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— К., 1976.
- ²⁴ Славін Л. М. Ольвійська округа // Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 268—270.
- ²⁵ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 11; Slavin L. M. Op. cit.— S. 159, 160.
- ²⁶ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії.— С. 10, 11, 15.
- ²⁷ Славін Л. М. Стародавня Ольвія: стан і завдання її дослідження // Вісник АН УРСР.— 1972.— № 3.— С. 63—72.
- ²⁸ Славін Л. М. Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // АИУ.— Вып. 1 (1965—1966).— К., 1967.— С. 126.
- ²⁹ Славін Л. М. Ольвийская экспедиция 1967 г. // АИУ.— Вып. 2 (1967).— К., 1968.— С. 135.
- ³⁰ Славін Л. М. Открытия Ольвийской экспедиции последних лет (1966—1968 гг.) // Материалы XIII конф. ІА АН УРСР.— К., 1972.— С. 199—203; Русакова А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АИУ.— Вып. 3 (1968).— К., 1971.— С. 183, 184.
- ³¹ Славін Л. М. Ольвийская экспедиция // АО 1970 г.— М., 1971.— С. 254, 255; Славін Л. М. Работы Ольвийской экспедиции // АО 1971 г.— М., 1972.— С. 330, 331.
- ³² Славін Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ.— М., 1976.— С. 180—186.
- ³³ Славін Л. М. Ольвія.— К., 1938.— С. 8, 9; Славін Л. М. Древний город Ольвия.— К., 1951.— С. 62.
- ³⁴ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 10, 11.
- ³⁵ Славін Л. М. Здесь был город Ольвия.— К., 1967.— С. 67, 68.
- ³⁶ Славін Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.— С. 184.
- ³⁷ Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників...— С. 128.
- ³⁸ Славін Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії...— С. 10, 11.
- ³⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.
- ⁴⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.
- ⁴¹ Славін Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры...— С. 185.

СТАТТІ

ОЛЬВІЙСКІЕ ТОРГОВЫЕ ПУТИ І СТЕПЕНЬ ДОСТОВЕРНОСТИ ЭТНОГЕОГРАФИ- ЧЕСКИХ ДАННЫХ ГЕРОДОТА

А. П. Медведев

В статье анализируются данные Геродота о северных соседях скифов. Выявляется определенная зависимость между степенью достоверности его сведений и направлениями маршрутов ольвийских торговых путей.

Мир ольвиополитов не ограничивался стенами их родного города, как не ограничивался он и рубежами его хоры. Он простирался далеко за пределы Ольвийского полиса вглубь Скифии вплоть до отдаленнейших нескифских земель. Об этом мире повседневной практической, торговой и познавательной деятельности ольвиополитов мы знаем немного, прежде всего по тем сведениям, которые собрали, записали и благодаря Геродоту сохранили до нашего времени ольвийские купцы и путешественники. Некоторое представление о масштабах их деятельности дает распространение античного, в первую очередь, ольвийского импорта, который маркировал направления древних торговых путей. Именно по ним шла широкая диффузия достижений античной цивилизации в варварский мир на юге Восточной Европы¹.

Сейчас появляется все больше свидетельств, что именно этот эллинский мир не только придал определенную окраску культуре Скифии и особенно субкультуре ее военно- aristократической верхушки, но во многом сформировал литературные «образы» скифов и их соседей. Здесь не место рассматривать вопрос о степени их соответствия скифским историко-этнографическим реалиям. Но, очевидно, что не будь последних, этногеография Скифии, реконструируемая только средствами археологии, выглядела бы совсем иной, во всяком случае намного беднее, чем ее видели современники-греки. И в этом заслуга не только автора «Скифского логоса», но, в первую очередь, тех весьма многочисленных его информаторов, из которых до нас дошло только имя Тимна — эпиртропа скифского царя Ариапифа (Herod, IV, 76).

По единодушному мнению исследователей, основная информация Геродота о Скифии шла из Ольвии². По-видимому, для Галикарнасса Гавань борисфенитов играла ту же роль, что и Вавилон при его путешествии по Передней Азии или Мемфису в Египте³. Геродот принимает Ольвию за исходную точку, по отношению к которой он определяет местоположение различных скифских племен (IV, 17). Не останавливаясь здесь на сложном и во многом еще не решенном вопросе о мере автопсии «Отца истории» в Северном Причерноморье⁴, обратим внимание на одну интересную закономерность в описании племен, обитавших по сторонам «Скифского квадрата» и за его пределами.

Как известно, этногеографический экскурс «Скифского логоса» составляют как бы четыре отдельных перечня этносов (IV, 17—26). Каждый из них представляет своего рода полосу земель, попавшую в поле зрения историка,

© А. П. МЕДВЕДЕВ, 1997

начинающуюся от моря и уходящую «вверх», т. е. вглубь материка: 1. По Гипанису (Южному Бугу); 2. К востоку от Борисфена (в левобережье Днепра); 3. За р. Пантикоп (Днепро-Донское междуречье); 4. За Танаисом (левобережье Дона и далее на восток к Приуралью). Они достаточно самостоятельны, но в целом неплохо согласуются между собой. В то же время отметим, что эти описания весьма существенно различаются не только числом упоминаемых в каждом перечне этносов (от 2 до 7), но также объемом и степенью оригинальности их этнографических характеристик. Поэтому далеко не бесполезно установить, какие сведения Геродота заслуживают a priori большего, какие меньшего доверия, исходя, прежде всего, из самой природы источников, которые он использовал⁵. Начнем с анализа последней и самой пространной «полосы народов» за Танаисом⁶.

«Если перейти реку Танаис, то там уже не скифская земля, но вначале область савроматов, которые, начиная от самого дальнего угла озера Меотиды, населяют на расстоянии пятнадцати дней пути по направлению к северному ветру страну, лишенную и диких, и культурных деревьев. Выше их живут будины, занимающие другую область, всю поросшую разнообразным лесом.

Выше будинов к северу идет сначала пустыня на расстоянии более семи дней пути. За пустыней, если отклониться в сторону восточного ветра, живут тиссагеты, племя многочисленное и особое; живут они охотой. Рядом с ними, в тех же самых местах, обитает племя, имя которому иирки. Они также живут охотой... Выше иирков, если отклониться к востоку, живут другие скифы, отложившиеся от царских скифов и по этой причине прибывшие в эту страну.

До страны этих скифов вся земля, уже описанная мной, представляет плодородную равнину, а дальше земля каменистая и неровная. Если пройти большое расстояние этой неровной страны, то у подножья высоких гор обитают люди, о которых говорят, что они все — и мужчины, а также женщины — плешиевые от рождения, курносые и с большими подбородками... название этого народа — аргиппеи» (IV. 21—23)⁷.

Сейчас вряд ли у кого возникает сомнение в том, что в основе Геродотовой диатезы племен «за Танаисом» лежала древняя перигеса — описание торгового пути из Гавани борисфенитов к приуральским аргиппейям и исседонам⁸. Впрочем, на это указывает и сам Геродот, завершая его описание: «Вот до этих плешиевых (т. е. аргиппейев — A. M.) о земле и о племенах, живущих перед ними, есть ясные сведения, так как до них добирается и кое-кто из скифов, у которых нетрудно разузнать, а также и у эллинов, как из гавани Борисфена, так и из других понтийских гаваней. А скифы, которые к ним прибывают, договариваются с помощью семи переводчиков, на семи языках» (IV, 24). Именно наличие надежного источника вроде перигесы и связанных с ней устных рассказов торговцев, ходивших этим путем, позволило пытливому взгляду Геродота проникнуть глубоко внутрь практически неизвестного его современникам материка.

Некоторые исследователи не без оснований допускают возможность столь далеких путешествий не только скифских купцов, но и самих ольвийских греков и даже находят в их рассказах признаки автопсии в геродотовом описании аргиппейев, как известно, отличающимся этнографической конкретностью (IV, 23). Здесь уместно напомнить, что филологический анализ указанной выше фразы о путешествиях к аргиппейям в одинаковой мере допускает два равноценных ее перевода, в том числе и такой: «не только некоторые из скифов, но и некоторые из эллинов ходят до земли плешиевых»⁹. М. В. Скржинская обратила внимание на то, что только грек мог сравнить размер местного дерева «понтик» с обычным для него фиговым, а плод его, из которого аргиппей приготавливали свой напиток «асхи», с бобом, так как для скифов бобы и особенно фиги были чуждыми культурами¹⁰. Судя по поэме Аристея Проконесского «Аrimаспейя», эллинская мысль не исключала возможности таких далеких путешествий уже в архаическую эпоху, тем более, что их главной целью могло быть уральское золото¹¹. Археологические находки зеркал ольвийского типа, монет V—IV вв. до н. э. и свинцовых пломб с греческими надписями также дают определенные основания допускать, что эллинские купцы проходили весь путь до Урала¹².

В целом, изучение этногеографических описаний окраинных областей ойкумены в «Истории» Геродота демонстрирует одну любопытную закономерность. Он располагает более подробной и оригинальной информацией о тех народах, через земли которых проходили торговые пути. Это особенно заметно на материалах «Скифского логоса» (рис. 1). Например, по течению р. Гипанис, служившей важнейшей торговой артерией западной части Скифии, Геродот знает четыре народа: каллипидов, ализонов, скифов-пахарей и невров (IV, 17). Даже о последних Геродоту удалось собрать оригинальные этногеографические сведения (IV, 105). Следует обратить внимание на то, что и здесь в качестве своих осведомителей он называет не только скифов, но и эллинов, которые живут в Скифии.

По интересующему нас пути, связанному с р. Танаис, также упоминается не менее четырех этносов: савроматов, будинов, тиссагетов и обитающих рядом с ними иирков (IV, 21—22). Причем два последних народа определенно локализуются уже в лесной зоне. В отличие от Борисфена (IV, 53) Геродот знает Танаис вплоть до его верховий в земле тиссагетов (IV, 123)*. Кроме того, после поворота этого пути на восток, в сторону Приуралья, путешественнику известен еще ряд народов (скифы отделившиеся, аргиппей, исседоны). Весьма показательно, что за исключением скифов, отделившихся в этом списке, нет ни одного греческого псевдоэтнонима.

Для сравнения укажем, что к северу от Скифии в междуречье Борисфена и Танаиса взгляд Геродота не проникал дальше ближайших соседей скифов андрофагов и меланхленов, обитавших намного ближе к Ольвии, нежели отдаленные затанайские племена (IV, 18, 20). К тому же в отличие от последних, получивших у Геродота более или менее пространные и весьма конкретные этногеографические характеристики в соответствии с его главной творческой установкой рассказывать об «удивительном» — *δωματά* (I, 1), его упоминания об андрофагах и меланхленах практически не содержат никакой оригинальной информации помимо той, которая заложена в самих этих псевдоэтноимах (IV, 106—107), скорее всего сложившихся в местной греко-скифской среде¹³.

В этом смысле весьма показательна характеристика андрофагов. По существу она негативна. Геродот называет не столько их реальные этнические черты, сколько обращает внимание читателя на отсутствие у них признаков привычной для греков «цивилизованности». В полном соответствии с названием андрофагов отличают «самые жестокие нравы из всех людей, они не почитают справедливости и не имеют никакого закона..., только они одни питаются человеческим мясом» (IV, 106). По представлениям Геродота, выше андрофагов никакого человеческого племени нет на всем известном ему протяжении (IV, 18). О меланхленах говорится также весьма скромно, по существу только то, что «они носят черные плащи, от которых они получили свое название, обычай же у них скифский» (IV, 107). Как и в случае с андрофагами «выше меланхленов болота и земля, безлюдная на всем известном нам протяжении» (IV, 20)**.

Складывается впечатление, что сведения об этих двух племенах получены «Отцом истории» из иного источника, нежели рассказы о савроматах, будинах и других этносах, земли которых пересекал торговый путь из Ольвии в Приуралье. По-видимому, у ольвиополитов не было прямых контактов ни с андрофагами, ни с меланхленами. К ним уже не доходили торговые караваны, о чем свидетельствует практическое полное отсутствие греческого импорта в верховьях Днепра и Донца, где их обычно локализуют исследователи¹⁴.

* На высокую степень достоверности сведений «Скифского логоса» о местоположении основных затанайских племен указывают и независимые данные археологии, свидетельствующие о сосуществовании в Подонье в скифское время трех различных археологических культур (савроматской, среднедонской, городецкой), территориально весьма точно соответствующих перечню геродотовых савроматов, будинов и тиссагетов.

** Вопреки Геродоту данные археологии указывают на весьма плотную заселенность земель выше меланхленов, где в VI—V вв. до н. э. обитали не только отдельные группы скифоидного населения (верховья Сейма), но и восточнобалтийские племена (юхновская и верхнеокская культуры).

по Гипанису	к востоку от Борисфена	за Пантикопом	за Танаисом
земля безлюдная	настоящая пустыня	болота и земля безлюдная	горы высокие и недоступные аргиппей исседоны скифы отделившиеся
невры скифы-лахари	андрофаги пустыня	меланхлены	тиссагеты и нирки пустыня
ализоны			будины
каллипиды	скифы-земледельцы	скифы-кочевники царские	савроматы

Рис. 1. Глубина проникновения взгляда Геродота внутрь Скифии в зависимости от наличия или отсутствия торговых путей (жирной линией выделены этносы, через земли которых могли проходить торговые пути).

Скорее всего так могли рассказывать о своих северных соседях сами скифы в эпическом предании о войне с Дарием¹⁵. Не меняет сути и возможность использования Геродотом «Землеописания» Гекатея Милетского, где впервые упоминаются меланхлены (F. Gr. Hist., fr. 185). По-видимому, этот греческий псевдоэтноним восходит к местному скифскому названию «саудараты» (ос. saw-dar-a-ta — «одетые в черное»), известному по ольвийскому декрету в честь Протогена¹⁶.

То же самое следует сказать и о происхождении этнонима андрофагов, давно уже сопоставляемого с амадоками (санск. amadaka — «едящие сырое мясо») из фрагмента «Скифской истории» Гелланика Митиленского (по St. Byz., fr. 170). Это отождествление становится еще более убедительным, если вспомнить Амадокскую область и Амадокское озеро, упомянутые Птолемеем в тех же самых местах, что и геродотовы андрофаги (Geogr., III, 5, 5). Весьма показательно и то, что эти названия применялись к чуждым и диким племенам, обитающим на окраинах ойкумены¹⁷.

Как представляется, изложенные выше наблюдения в известной мере объясняют неравноценность этнографической информации «Отца истории» о ближних и дальних соседях скифов. При таком подходе становятся более понятными обширные лакуны и явные несообразности в этнографии Лесостепной Скифии, в частности, отсутствие каких-либо упоминаний о гигантском городе Гелоне в левобережье Борисфена, если верно его отождествление с Бельским городищем на Ворске¹⁸. Видимо, Геродоту было известно, что этот деревянный город выстроен в земле «большого и многочисленного народа будинов» (IV, 108), восточную окраину которой только и пересекал торговый путь из Ольвии в Приуралье.

В заключение укажем, что отмеченная выше зависимость появления у греков новой этнографической информации о населении юга Восточной Европы в связи с функционированием трансконтинентальных торговых путей прослеживается и в последующее время. К рубежу новой эры она уже вполне осознавалась античными авторами, в частности, Страбоном. Среди причин незнания его современниками верховий Танаиса он называет и такую: «кочевники, не вступающие в общение с другими народностями, и более многочисленные и могущественные, преградили доступ во все удобопроходимые места страны и в судоходной части реки» (IX, 2, 2). Но уже в I—II вв. ситуация на танаисском торговом пути радикальным образом изменилась. Он вновь начал активно функционировать. Поэтому весьма детальная, хотя и не во всем достоверная диатеза племен Европейской и Азиатской Сарматии Клавдия Птолемея, видимо, далеко не случайно совпадает по времени с новым импульсом античного, теперь уже римского импорта вверх по Дону¹⁹. Как представляется, навстречу ему шел не только поток туземных товаров, особо интересовавших греков и римлян, но и новые сведения об обитателях глубинных областей Евразии.

Примечания

- ¹ Андреев Ю. В. Греки и варвары в Северном Причерноморье // ВДИ.— 1996.— № 1.— С. 3.
- ² Нейхард А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— С. 4—230; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 89—91.
- ³ Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 317.
- ⁴ Ср.: Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 63—89; Нейхард А. А. Указ. соч.— С. 214, 215 и *Armagor O. K. Did Herodotus ever go to the Black Sea? // Harvard Studies in Classical Philology.*— 1978.— № 82.— Р. 59—71; Русалева А. С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел или реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 111.
- ⁵ Шишова И. А. О достоверности географических сведений в Скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники.— М., 1981.— С. 16.
- ⁶ Мы придерживаемся традиционного отождествления Танаиса и Дона. Аргументацию см.: Медведев А. П. К вопросу об идентификации реки Танаис по данным Птолемея // Историческая география Черноземного Центра России.— Воронеж, 1989.— С. 149—156; Медведев А. П. Река Танаис в системе историко-археологических реалий скифского времени // Античная цивилизация и варварский мир.— Новочеркасск, 1993.— Ч. II.— С. 127—137.
- ⁷ Здесь и далее текст «Истории» Геродота приводится в переводе И. А. Шишовой по изданию: Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.
- ⁸ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні відносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія.— 1947.— Т. I.— С. 23—38; Хеннінг Р. Неведомые земли.— М., 1961.— Т. I.— С. 96—100; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 242.
- ⁹ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 252.
- ¹⁰ Скржинская М. В. Указ. соч.— С. 99, 100.
- ¹¹ Bolton I. D. P. *Aristeas of Proconnesus.*— Oxford, 1962.— Р. 104—141; Пьянков И. В. Ко-чевники Казахстана VII в. до н. э. и античная литературная традиция // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока.— М., 1978.— С. 184—186.
- ¹² Смирнов К. Ф. Савроматы.— М., 1964.— С. 260; Островерхов А. С. Ольвія и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 90, 91; Членова Н. Л. Предыстория «торгового пути Геродота» // СА.— 1983.— № 1.— С. 47—66; Кузнецова Т. М. Торговые или священные пути греков? // Проблемы скифо-сарматской археологии.— М., 1990.— С. 82—97.
- ¹³ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 342; Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії.— К., 1988.— С. 45.
- ¹⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1—27.— С. 48.— Рис. 3—7.
- ¹⁵ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— С. 57.
- ¹⁶ Миллер В. Ф. Осетинские этюды.— М., 1887.— Ч. 3.— С. 79; Абаев В. И. Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания (древнеиранские языки).— М., 1979.— С. 305.
- ¹⁷ Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей.— Новосибирск, 1977.— С. 145.
- ¹⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 156—163.
- ¹⁹ Медведев А. П. Античный импорт на северной периферии Сарматского мира // Проблемы античной истории и классической филологии.— Харьков, 1980.— С. 39, 40.

О. П. Медведев

ОЛЬВІЙСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ ШЛЯХИ ТА СТУПІНЬ ДОСТОВІРНОСТІ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДАНИХ ГЕРОДОТА

У статті аналізуються дані Геродота про північних сусідів скіфів. Встановлюється певна залежність між рівнем достовірності відомостей «Батька історії» і напрямками маршрутів ольвійських торговельних шляхів. Геродот мав більш надійну і оригінальну інформацію про ті, часом дуже віддалені від Ольвії, племена, крізь землі яких пролягали торговельні шляхи. Назустріч грецькому імпорту по них йшов не тільки потік тубільних товарів, але й та етногеографічна інформація, що цікавила греків. Запропонований підхід пояснює нерівність етногеографічних свідоцтв Геродота, що містяться у IV книзі його «Історії» і робить зрозумілими великі лакуни й перекручення у змальованій ним картині розселення північних лісостепових та лісових племен.

OLBIAN TRADE WAYS AND RELIABILITY LEVEL OF HERODOTUS ETHNOGRAPHIC DATA

Data presented by Herodotus concerning northern neighbours of the Scythians are analyzed in the paper. Certain dependence is found between the reliability level of data presented by the «father of history» and routes of Olbian trade ways. Herodotus had at his disposal more reliable information about those tribes, sometimes very distant from Olbia, through lands of which trade ways were paved. Not only a flow of goods was coming on those ways in the opposite direction to the Greek import, but also that ethnographic information which interested the Greeks. The approach suggested explains why not all ethnographic evidences given by Herodotus in book 4 of his «History» are valid enough and makes understandable certain gaps and perversions in the picture of dispersion of northern forest-steppe and forest tribes described by him.

СИМВОЛІКА ТА ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ МОНЕТ ОЛЬВІЇ ПІЗНЬОАРХАЇЧНОГО ТА КЛАСИЧНОГО ЧАСІВ

А. С. Русєва, М. В. Русєва

На підставі вивчення різноманітних зображень на ольвійських монетах зазначеного часу розглядаються їх художні особливості та символіка у взаємозв'язку з релігійними поглядами ольвіополітів.

Дослідники монетної справи та грошового обігу Ольвії головну увагу приділяли типології, систематизації та хронології монет, водночас визначались образи міфологічних персонажів і відповідна до них атрибутика, але порівняно рідко порушувались питання монетного мистецтва¹. Тільки П. Й. Каришковський стисло розглянув його окремі аспекти в спеціальній статті², правильно відзначивши, що неможливо беззастережно погодитись з точкою зору О. М. Зографа, нібіто в Ольвії «тривалої художньої культури не було» і штемпелі-зразки, які замовлялись приїжджим спеціалістам, «швидко піддавалися огрубінню» при відтворенні їх місцевими майстрами. Велике значення має також його висновок стосовно того, що «точне відтворення іноземного монетного типу, тобто аутентичне копіювання іноземних монет, є в історії грошової справи досить рідкісним і кожен такий випадок потребує історичної інтерпретації»³.

Тому досить цікаво простежити, якими шляхами з самого початку історії Ольвії в VI та впродовж V—IV ст. до н. е. відбувалося виробництво монет як складової частини прикладного мистецтва. Тим більше, що їх символіка і художній стиль ще спеціально не вивчались.

Серед усіх монет античних міст Північного Причорномор'я ольвійські мають не тільки досить складну, але й напрочуд різноманітну систему символів, дослідження якої дає уявлення про характер типології зображень і сферу, де відбувалося первинне зародження і подальший розвиток окремих типів, наскільки вони були пов'язані з історією, художнім рівнем декоративно-прикладного мистецтва і релігією.

Перші грошові знаки у вигляді бронзових литих дволопатевих стріл і мініатюрних бронзових литих моделей дельфінів відрізнялися особливою сакрально-символічною своєрідністю, унікальністю типів, незважаючи на їх

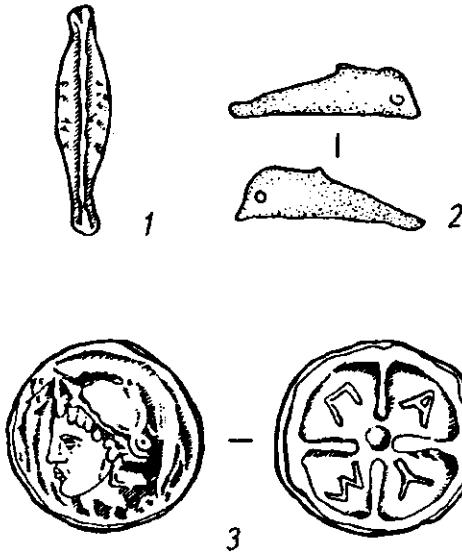

Рис. 1. 1 — монета-стріла; 2 — дельфін; 3 — ас із зображенням голови Афіни.

часу, а це понад сторіччя, було випущено таку велику кількість цих грошових знаків, що вони трапляються у різночасових шарах міста, а то й просто на сучасній поверхні гумусу. Виходячи з цього, здається, що ольвіополіти з якоїсь причини після того, як вони вийшли з обігу, не збиралі їх для переплавки.

Очевидно, значна їх маса і тривалий обіг стали одним з наслідків того, що до цього часу не розроблено абсолютно хронологію їх окремих типів. Можна погодитись з Л. П. Харком, який визначив п'ять стилістичних груп і понад 70 варіантів, щодо найранішого періоду (друга половина VI ст. до н. е.) належать двосторонні пласкі дельфіни зі спрощеним трактуванням корпусу за допомогою контурної схематичної лінії⁴, оскільки вони зустрічаються в заповненнях найдавніших жителів і ям.

Проте спроба цього дослідника, як і інших, на підставі визначення стилістичних особливостей класифікувати ці грошові зливки не є досить піреконливою. У даному випадку не враховується ступінь підготовки, індивідуальний підхід і вміння майстрів, які відповідно до власного розуміння і художньої манери виготовляли той чи інший тип. Виходячи з цього, впродовж всього періоду функціонування дельфінів могли варіюватися і співіснувати найрізноманітніші типи як «схематичні», так і «реалістичні» (рис. 1, 2). Детальна характеристика їх стилістичних особливостей, як і хронології, з урахуванням стратиграфії знахідок потребують, звісно, спеціального дослідження. Тут важливо відзначити, що ольвійські майстри не копіювали ці грошові знаки, бо нічого подібного в той час взагалі в грецькому світі не існувало, а підходили до їх виготовлення з різних художніх позицій, відтворюючи в них притаманні кожному з них талант, набуті знання, ретельність та вміння.

У пов'язаній з культом Аполлона релігійній практиці, в якій виявилися фантазія і прагнення до творчості еллінів-переселенців, вперше в Ольвії зародився цей особливий знак, котрий дещо пізніше став одним з елементів і її сакрально-полісної емблеми. Зв'язок ольвійських дельфінів з сакральною сферою відзначали майже всі нумізмати. Так, Б. Ляум вважав їх архаїчними вотивними символами, які згодом виконували функції розмінної монети, коли внутрішньополісна торгівля досягла певного рівня⁵. О. М. Зограф, навпаки, гадав, що дельфіни використовувались у релігійно-культовій сфері, особливо у якості «обола» Харона після того, як вони втратили цінність засобу грошового обігу⁶. На наш погляд, найбільшу рацію мали В. О. Анокін і

зовнішню простоту і невибагливість художнього вираження, в якому простежується відверте прагнення до притаманного еллінам реалізму (рис. 1, 1). Проте цей реалізм у своїй основі має архаїчні риси.

Серед монет особливе місце посідають так звані дельфіни. У жодному випадку ми не зустрічаємо абсолютно точного, відповідного поняттю «реалістичне», відтворення цієї морської тварини, що узгоджується з розвитком архаїчного прикладного мистецтва як іонійського взагалі, так і в окремих випадках ольвійського з характерними для них схематизмом, стилізацією, прагненням до геометризації форм і зневагою до деталізації.

Дельфін як дрібна розмінна монета проіснував в Ольвії до початку IV ст. до н. е. Впродовж цього

П. Й. Каришковський, які відносили дельфінів до культу Аполлона Дельфінія, де вони з самого початку, але недовго, слугували індивідуальними вотивами, котрі незабаром перетворились на гроші⁷. Але й після цього вони не втратили вотивного значення.

Отже, навряд чи можуть бути сумніви щодо безпосереднього зв'язку найраніших літих грошових знаків з культами верховних богів-покровителів Ольвії — Аполлона Істрас (стріли) і Аполлона Дельфінія (дельфінів). Обидва знаки втілювали не лише символічні атрибути Аполлона в двох його іпостасях, але й були вотивами в їх святилищах, а також апотропеями і «оболами» Харона, мали захисні та рятувальні функції як для окремого громадянина, так і всього поліса. Під сакральною егідою Аполлона відбувалися всі найскладніші колонізаційні процеси не лише в Нижньому Побужжі, але й на Західному Понті та Боспорі.

Загибелю Мілета в 494 р., з яким Ольвія була тісно пов'язана, греко-перські війни і вихід на міжнародну арену Афін, створення сильного царства скіфів у Подніпров'ї, їх переміщення на захід сприяли її політичній переорієнтації і внутрішнім державним змінам, котрі відбилися і на монетах V ст. Ale цей поліс у грошовому обігу не йшов торованим в еллінському світі шляхом, а знову виступив лідером унікальних літих бронзових важких і великих за розміром оболів. Голова Афіни і її апотропей Горгона прикрашають їх впродовж тривалого часу⁸. Внутрішній зміст цих зображень був зрозумілий ольвіополітам, які добре знали міфологію і верховну афінську патронесу як наймудрішу захисницю вільного полісу і найвеличніший символ перемоги греків над персами; до того ж, як ніхто з божеств, вона володіла всесильним апотропеєм, який мав велике значення і в духовному житті всіх еллінів.

Проте розміщення на «асах» імен державних діячів чи епонімів примушує вбачати в них їх власну прихильність до Афін, яку вони силою влади і впливу, можливо, намагались поширити на все населення Нижнього Побужжя. При цьому державні лідери не зневажали і символіку споконвічних вітчизняних покровителів — Аполлона Істрас та Дельфінія. Спочатку символ другого — дельфін був розташований перед обличчям Афіни на аверсі, символ першого — колесо — на реверсі⁹. Якщо Афіна завжди зображувалась у профіль з дещо ідеалізованими рисами (рис. 1, 3), то Горгону представлено у вигляді маски з плаким перебільшено-відштовхуючим обличчям. Ольвійські майстри створили понад десять типів образу Горгони, однак жоден з них не можна вважати точною копією афінських чи будь-яких інших горгонейонів¹⁰. Ними зроблені такі їх різновиди, які лише віддалено нагадували загальнопоширений тип.

У відтворенні образу Горгони на ольвійських «асах» не існувало суворих канонів. Кожен майстер, — а між ними навряд чи були запрошенні, — з властивими йому манерою і уявленням про цей міфологічний персонаж зображував її обличчя. На відміну від архаїчних прототипів, де вона завжди відтворювалась з завитками змії на голові, волосся показане у вигляді декоративно-стилізованих підтрикутної форми пасм, які облямовують верхню частину голови. Дуже часто їх шість, інколи сім або вісім, симетрія не завжди дотримана, як і кількість самих пасм, які або низько спускаються на лоб та очі, або високо призібрани над ними.

Настільки ж різноманітна і форма обличчя: кругле на все поле монети з глибоко посадженими очима і ледь окресленою посмішкою на м'ясистих вустах або витягнуте з гострим підборіддям в облямуванні напівокруглих пасм. Високо підняті вилиці підкреслено не тільки великими мигдалоподібними очима з виразними зіницями, але й надбрівними дугами, які нависають. Розтягнутий у посмішці широкий рот з висолопленим язиком окреслено зверху рядом гострих зубів. Всі ці деталі тією чи іншою мірою варіюються на ольвійських «асах» V ст. (рис. 2, 1, 2). «При уважнішому дослідженні горгонейонів на «асах» старшого номіналу простежується поступове пом'якшення огідних ознак Горгони: якщо на одних екземплярах рот широкий, з трохи піднятыми заокругленими кутами і великими зубами, а на інших він утворений за допомогою довгих дугоподібних губ, котрі утворюють гострі горизонтально розташовані кути, то на більшості відомих монет рот зменшується, його кути

Рис. 2. Ольвійські «аси» зображенням Горгони Медузи.

олюднені¹³. Жодна з цих монет, залежно від стану її збереженості, не має цілком аналогічного зображення. Це, звісно, все ще апотропейчна маска, але риси обличчя згладжені і, якби не висолоплений язик, у ній не можна було б віднайти нічого потворного. Густе хвилясте або пряме волосся, посередині розділене пробором, облямовує трикутної форми лоб, з-під якого спрямовані на глядача глибокі, ніби допитливі очі. Обличчя широке, округле, вилиці м'які, начебто розгладжені від усмішки. Лише на одній з монет вони досить опуклі, «м'ясисті», очі і рот ховаються в їх глибині (рис. 2, 3). Судячи за усім ольвійські монетарії добре знали про ті зміни, які сталися у створенні нового олюдненого образу Горгони Медузи в Елладі, зокрема в Афінах, але водночас так і не змогли повністю позбутися узвичаєних уявлень про неї.

Нову серію великих бронзових «асів», котрі ще називають оболами або драхмами, за результатами останніх досліджень нумізматів, було випущено в третій чверті IV ст.¹⁴. Але тепер панівним на них став образ Деметри. Безсумнівно, що випуск таких монет був обумовлений державно-політичними причинами, бажанням розширити виробництво та торгівлю зерном заради збагачення всього громадянського колективу Ольвійського полісу, а разом з тим звеличити культ головної покровительки землеробства, і особливо зернового господарства. Проте так і залишається незрозумілим, чому саме тільки через значний проміжок часу ольвіоноліти знову випустили такі великі літі монети. Тим більше, що у всіх містах античного світу популярністю користувалась карбована монета.

За стилістичними ознаками зображення Деметри на деяких «асах» ще дещо схожі з попередніми (голова Горгони). Так, все поле монети зайнято головою цієї богині у фас з великими рисами обличчя. Волосся зі стрічкою над лобом хвилястими пасмами облямовує її, спадаючи до ший. У деяких випадках ніби розкуювдані від вітру пасма доходять до краю монетного диску. Спостерігається зовсім різне трактування очей: від напівтрикутних повік з опуклими зіницями, — що до речі, було характерно і для Горгони, — до мигдалеподібних, а то й зовсім круглих з заглибленими зіницями. Ніс прямий, довгий, товстуваті губи то міцно стулени, то ледь розкриті у посмішці. Товста жіноча шия прикрашена двома низкими намистинами (рис. 3). В. В. Голубцов, А. М. Гілевич та П. Й. Каришковський пояснюють цю різницю в зобра-

набувають плавних обрисів, язик скорочується; одночасно пом'якшується овал обличчя, зникають зуби і вся зовнішність Горгони стає менш грізною¹¹. Особливу увагу привертає її зображення на монеті третьої чверті V ст., яка досить добре збереглася¹². Чітко окресленими овальними і напівтрикутними рельєфними лініями позначено пасма, високі надбрівні дуги, великі очі, трохи відкритий рот, який справляє враження іронічної, але доброї посмішки, що немовби застигла на всему обличчі. На початку IV ст. в Ольвії архаїчні карикатурні риси страхітливої апотропейчної маски Горгони Медузи було замінено на спокійно-жіночі і більш

женні Деметрі тим, що її образ на літих «асах» відповідав різним ступеням грецького мистецтва: перші зразки — виразніші, витримані в його традиціях кінця V — початку IV ст. до н. е.; на пізніших богиня набуває дещо схематичного вигляду¹⁵.

Але, якщо брати до уваги саме художні особливості в такому хронологічному аспекті, то тоді «аси» з Деметрою слід було б датувати не таким пізнім часом, а поставити їх за останньою серією оболів з Горгоною, що дійсно узгоджувалось би як з їх зовнішнім характером, так і художніми рисами. Як і при розгляді вищезазначених монет, варто перш за все мати на увазі, що їх зображення виконувались різними за здібностями і вмінням майстрами. Навіть один і той же художник не завжди міг з точністю відтворити зроблений ним рисунок; ще важче для нього було скопіювати чужий твір. З часом бачення образу богині змінювалося, або ж він міг досягти кращої майстерності і досконалості у виготовленні монет. Тому з'ясування їх хронології за стилістикою може бути реальним або помилковим, залежно від того, один майстер виконував всю серію монет впродовж якихось двадцяти років чи кожного разу це був хтось інший¹⁶.

Особливе місце серед монет, що домінували в V ст. до н. е., посідає перше в історії Ольвії карбування срібних статерів Емінака близько середини чи у третій четверті цього століття¹⁷. Це — яскравий зразок так званих магістратських випусків, в яких головну роль відігравала приватна ініціатива, бажання розмістити на монеті власний символ або емблему. Швидше за все, Емінак, стосовно походження і державної посади якого існують різні точки зору¹⁸, був добре обізнаний з карбуванням монет в інших містах, бо вперше ввів його в Ольвії. Як шанувальник Геракла, він відповідно до змістового значення свого імені, певно, ототожнював себе з цим героєм у лев'ячій шкурі, вважаючи його найбільш прийнятним сакральним покровителем у період деяких не зовсім мирних відносин зі скіфами чи іншими сусідніми племенами. Проте, незважаючи на цю прихильність, Емінак, як і його попередники, віддавав належне і сакральній емблемі, яка поєднувала в собі символ Аполлона Істрас і Дельфінія. Згідно з цим на реверсі статерів з ім'ям Емінака було розташовано зображення солярного колеса в оточенні чотирьох дельфінів (рис. 4, 1).

На цих монетах вперше в ольвійській нумізматиці з'являється постать міфологічного персонажа на повен зрист у досить складному ракурсі. На плечі Геракла, який

Рис. 3. Ольвійські «аси» з зображенням Деметри.

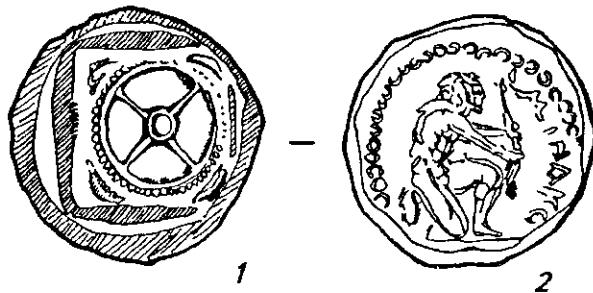

Рис. 4. Статер Емінака: 1 — реверс, 2 — аверс.

присів на одне коліно, накинуто лев'ячу шкуру, обома руками він натягує лук. Незважаючи на мініатюрність зображення, майстер відзначив характерні риси героя — м'язисті руки і ноги, підкреслюючи цим його незвичайну силу. Але при цьому порушено пропорційність всієї фігури, надмірно велика голова з грубо вирізьбленим носом і ротом; стегно правої ноги, зігнутой в коліні, нібито продовжує лінію живота, закриваючи гомілку та ступню, широкі кисті рук не перебувають у гармонії з тією делікатною справою, яку він уважно виконує (рис. 4, 2). Немає сумніву, що перший ольвійський карбувальник не володів ще належною майстерністю порівняно з пізнішим виготовленням монет. Проте він відрізняється оригінальністю художнього вирішення образу, який є одним з найскладніших і найцікавіших в ольвійській нумізматиці. Геракл на монетах Емінака, як і сам Емінак, до цього часу є джерелом для розв'язання деяких дискусійних питань з історії та релігії Ольвії, а також її взаємовідносин з кочовими скіфами¹⁹.

Ольвійські карбовані монети пізньокласичного часу загалом мали ті ж художні риси у зображеннях божеств, які були властиві для них і в інших містах еллінського світу. Наприкінці цього періоду майже повсюди в Середземномор'ї переходять до профільного зображення міфологічних персонажів на монетах²⁰, які до цього не мали великого поширення.

Вже у першій половині IV ст. до н. е. в Ольвії випускалися невеликі бронзові монети з різними за стилістичними ознаками зображеннями голови Деметри і Аполлона в профіль. Незважаючи на те, що монети з цього металу найчастіше погано зберігаються, за деякими з них можна встановити, що у відтворенні образів божеств художники йшли традиційним шляхом їх ідеалізації. Риси облич Аполлона і Деметри витончені, чіткі, ретельно трактовано зачіски і вінки, інші прикраси і атрибути²¹.

Але найбільших досягнень у створенні образу Деметри ольвійські карбувальники досягли у третій четверті IV ст. до н. е. на золотих та срібних монетах. О. М. Зограф стосовно золотих статерів з Деметрою вважав, що саме вони були створені при її джинами майстрами, ставши предметами для наслідування місцевими виготовлювачами штемпелів²². Однак більше рації має П. Й. Каришковський. Вважаючи золотий статер Брюссельського мюнцкабінету та срібний статер Ермітажу одними з найкраїніших витворів ольвійського монетного мистецтва, він все ж таки простежує еволюцію образів Деметри на монетах, починаючи з першого періоду їх випуску, віддаючи належне як талановитим майстрам, так і простим ремісникам, яким також іноді доручалось виконання певної частини художніх робіт²³.

Значна кількість різних зображень божеств на монетах, якими постійно користувались ольвіополіти, не могла не впливати на їх власні міфологічні та релігійні уявлення. Так чи інакше, але в пам'яті кожного з них залишався образ популярної богині, покровительки врожаю. Цілком можливо, що освічені та впливові громадяни Ольвії пляхом критичних зауважень вносили корективи до її образу і атрибутики. Шанобливе ставлення до неї позначається на її зображеннях: прекрасну жіночу голову з пишним волоссямувінчано вінком із пшеничного колосся, обличчя з правильними рисами сповнене величини та привабливості (рис. 5). У даному випадку естетика монети — це не тільки зовнішнє блискуче тло мініатюрного диску, але перш за все — це естетика художнього сприйняття ідеалізованого образу, який пропагувався в Ольвії в період найвищого розвитку культу Деметри.

На багатьох типах монет простежується прямий зв'язок між образом Деметри на лицьовому боці і її безпосередньою, реально-чистою, незавуальованою символікою (колос, зерно) на звороті, але з включенням і додаткових символів та знаків (головної сакрально-полісної емблеми або орла чи дельфіна як окремих їх елементів, скороченого етнікону, різних літер і монограм).

Релігійний принцип завжди залишався основоположним при розв'язанні питань про монетну типологію незалежно від того, ким і за чиєю допомогою випускалися монети в Ольвії. Місцеві майстри створили рельєфні образи божеств, лише, мабуть, в рідкісних випадках займаючись їх імітацією і добре розуміючи характер культурних змін як у власному полісі, так і оточуючому світі.

Прихильність окремих державних діячів до того чи іншого божества ще не означала, що він міг зневажливо ставитись до інших культів або нехтувати сакрально-полісною емблемою. Виняток серед монет пізньокласичного часу становлять срібні монети зображенням голови Тюхе в баштовій короні з зубцями (аверс) і оголеного лучника (реверс)²⁴. Їх можна пов'язати з поширенням в Ольвії культу Зевса Елевтерія та його дочки Тюхе Доброї в іпостасі Сотейри²⁵. Богиня виступає тут в ролі полісного божества, захисниці демократичного міста та його общини, на що недвозначно вказує і поставлений на цих монетах етнікон.

Виходячи з того, що на істрійських монетах класичного часу колесо було сакрально-полісною емблемою, оскільки Аполлон Істріос завжди посідав тут найвище місце в пантеоні, в Ольвії в V ст. до н. е. ще не було встановлено постійної полісної емблеми. Шанувальники Аполлона Істріса — нащадки перших колоністів, які по праву і згідно з колонізаційною практикою вважалися належними до аристократичних родів, котрі були засновниками полісу, періодично впроваджували його символ.

Однак у третій чверті V ст. до н. е. на «асах» зображенням Горгони вперше з'являється символ — орел з розгорненими крилами, який низько ширяє над дельфіном або тримає його в лапах²⁶. Згодом з установленням багатовікового демократичного ладу в Ольвії в першій чверті IV ст. до н. е.²⁷ цей символ зустрічається на багатьох типах монет, зокрема на всіх «асах» з Деметрою, і доживає до I ст. Для нього не було вироблено суворого канонічного зображення. Композиційно-стилістичне вирішення емблеми часто змінювалось залежно від художньої майстерності карбувальників і їх змістового значення на монеті (рис. 6).

Тільки її відтворення на «асах» третьої чверті V ст. до н. е. схематично-умовне, позбавлене реалістичного зображення сцени нападу орла на дельфіна та його викрадення. Широкі хрестоподібні разпластані крила, лопатоподібний хвіст, маленька округла голова без визначення характерних рис створюють враження, що тут відтворено скульптуру. Такою ж мірою це стосується і нерухомої фігури морської тварини, котра лише за обрисами віддалено нагадує дельфіна. Okрім раніше сказаного²⁸, ця сцена — один із доказів зв'язку ольвійської символіки з описанням Павсанієм сакральним ритуалом на олімпійських святах²⁹. Особливої виразності з майже реалістичним зображенням сцени нападу орла на дельфіна, який, широко розгорнувши крила, то ніби намагається його схопити, то начебто хоче піднятись вгору, вона набула на литих бронзових монетах з головою Деметри³⁰.

Подібність полісно-сакральної емблеми Ольвії, Істрії і Синопи з олімпійською символікою не випадкова. Входження їх до складу Афінської архе, первинне і, судячи за усім, короткочасне встановлення демократії за часів Перікла, тісні культурно-релігійні стосунки сприяли встановленню однакового полісно-сакрального герба. Проте тривалість його існування, смислове навантаження в кожному конкретному випадку, застосування в усіх цих містах, які прагнули до лідерства на Понті, диктувались внутрішніми політичними причинами і їх культурним розвитком.

Загалом, символіка ольвійських монет VI—IV ст. до н. е. свідчить про її

Рис. 5. Золотий статер із зображенням Деметри.

Рис. 6. Полісно-сакральна емблема Ольвії на монетах V—IV ст. до н. е.

тісну залежність від релігії, яка, в свою чергу, була взаємопов'язана з політикою та мистецтвом. Тому, незважаючи на те, що вона зароджувалась і продовжувала розвиватись у релігійній сфері, слугувала популяризації та зміцненню деяких культів, разом з тим вона є одним з джерел для вивчення історії та місцевого мистецтва.

Крім того, кожна монета внаслідок її масовості і надзвичайно частого переходу від одного індивіда до іншого породжувала стандартне розуміння образу того чи іншого божества та його символіки на весь час її обігу, нав'язуючи масі людей той художній образ, котрий в процесі створення був тільки в уяві художника. До деякої міри це сковувало творчу думку інших митців щодо їх власних уявлень, — у даному конкретному випадку, — про Деметру і Аполлона, які особливо в IV ст. до н. е. зображувались у вигляді ідеалізованих божеств.

Але водночас слід відзначити, що отримавши від своєї метрополії Мілета, який в VI ст. до н. е. був центром духовної культури всієї Іонії, своєрідний творчий заряд, ольвійські майстри створили яскравий і оригінальний символ — литу модель дельфіна, що сприяв як розвитку культу головного покровителя Ольвії, так і розширенню грошового обігу. В V ст. до н. е. під впливом іншого культурного центру — Афін на ольвійських монетах з'являється нова символіка, проте її художнє втілення має самобутній характер: застосування техніки ліття для створення відлітого разом з монетним полем рельєфного зображення образів Афіни, Гортони, орла над дельфіном; Деметри. Вони допомагають відтворити повнішу картину культурних взаємозв'язків Ольвії з Афінами, виявити своєрідність творчості нижньобузьких майстрів, доповнюють вже відомі образи вказаних вище міфологічних персонажів новими художніми рисами.

Примітки

¹ Пор. напр.: Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16; Карышковский П. О. О монетном искусстве догетской Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 96—105; Карышковский П. О. Монеты Ольвии. — К., 1988. — С. 44; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

² Карышковский П. О. О монетном искусстве... — С. 96—105.

³ Там же. — С. 102.

⁴ Харко Л. П. Монеты из раскопок Ольвии в 1946—1947 гг. // Ольвия. Теменос и агора. — М., 1964. — С. 324.

⁵ Laum B. Das Fischgeld von Olbia // Frankfurter Münzzeitung. — 1918. — Jg. 18. — № 213/214. — S. 449, 450; Laum B. Heiliges Geld: eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes. — Tübingen, 1924. — S. 142—151.

⁶ Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 149, 150.

⁷ Карышковский П. О. Монеты Ольвии... — С. 39, 40; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 5.

⁸ Карышковский П. О. Монеты Ольвии... — С. 41—48, 52, 53; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 14, 20—23.

⁹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 104; Русєева А. С. Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992. — С. 94.

- ¹⁰ Карышковский П. О. О монетном искусстве... — С. 101.
- ¹¹ Там же. — С. 100.
- ¹² Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. II, 12.
- ¹³ Карышковский П. О. О монетном искусстве... — Рис. 2, 9—12; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 104, 105.
- ¹⁴ Карышковский П. О. Монеты Ольвии... — С. 58; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 32, 33.
- ¹⁵ Голубцов В. В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 гг. // ИАК. — 1914. — Вып. 51. — Табл. VIII; XIV; Гильевич А. М. Клад «ассов» из Ольвии // НЭ. — 1972. — Т. 10. — С. 74—78; Карышковский П. О. О монетном искусстве... — С. 97, 98.
- ¹⁶ На жаль, ці монети зберігаються нині в різних музеях і колекціях світу, що не дає можливості для досконалого й всебічного їх вивчення.
- ¹⁷ Карышковский П. О. Монеты Ольвии... — С. 49—51; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 15—17; Лейпунська Н. О., Назарчук В. І. Нова знахідка монети Емінака з Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1.
- ¹⁸ Карышковский П. О. О монетах с надписью EMINAKO // СА. — 1960. — № 1. — С. 189—195; Русская А. С. Земледельческие культуры в Ольвии додектского времени. — К., 1979. — С. 141, 142; Русская А. С. Религия и культуры античной Ольвии... — С. 124—126; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 15—17; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 117 тощо.
- ¹⁹ Пор. напр.: Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 78—89; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 93, 94; Русская А. С. Земледельческие культуры в Ольвии додектского времени... — С. 141; Русская А. С. Религия и культуры античной Ольвии... — С. 124—126; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 15—17; Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996. — Р. 10, 11.
- ²⁰ Regling K. Die antike Münze als Kunstwerk. — Berlin, 1924. — S. 83, 84.
- ²¹ Пор.: Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. IV, 30, 40, 42, 45, 49, 52, 55.
- ²² Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 127.
- ²³ Карышковский П. О. О монетном искусстве... — С. 97.
- ²⁴ Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. V, 59—69.
- ²⁵ Русская А. С. Религия и культуры античной Ольвии. — С. 121.
- ²⁶ Карышковский П. О. Монеты Ольвии... — С. 45; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 20.
- ²⁷ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 135 і далі; Русская А. С. Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 47 і далі.
- ²⁸ Русская А. С. Религия и культуры античной Ольвии... — С. 66—70.
- ²⁹ Paus. IV, 20, 10—12.
- ³⁰ Пор.: Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. V—IX, 70—79.

A. C. Русская, M. B. Русская

СИМВОЛИКА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОНЕТ ОЛЬВИИ ПОЗДНЕАРХАИЧЕСКОГО И КЛАССИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье анализируются различные монеты Ольвии, свидетельствующие о довольно сложной, многообразной и постоянно меняющейся системе символов при сохранении главных элементов — колеса и дельфина в их взаимосвязи с культурами Аполлона Иетрос и Аполлона Дельфиния. На основании изучения художественных особенностей изображений божества, в частности Афины и ее архетипа — маски Горгоны, Геракла, Деметры, Аполлона, сакрально-полисной эмблемы (орел над дельфином) авторы считают, что ольвийские художники, хотя и следовали в определенной мере известным в эллинском мире образцам, все же сумели показать и особый стиль, и собственное представление об образах мифологических персонажей и мастерство. Особенно следует отметить, что, получив от своей метрополии Милета в VI в. до н. э. своеобразный творческий заряд, ольвийские мастера создали уникальный символ — бронзовую литую модель дельфина, способствовавшего развитию культа верховного патрона Ольвии Аполлона Дельфиния и расширению денежного обращения в этом полисе. Под влиянием другого культурного центра — Афин на ольвийских монетах появилась новая символика, однако ее художественное воплощение носило самобытный характер. Рассмотренные изображения помогают глубже понять культурно-политические связи Ольвии с Афинами и выяснить своеобразие творчества местных мастеров, которые дополнили известные в античном мире образы божеств новыми художественными чертами и символами.

SYMBOLICS AND ARTISTIC FEATURES OF COIN FROM OLbia OF THE LATE-ARCHAIC AND CLASSIC TIME

Various coins from Olbia are analyzed in this paper. They demonstrate a complex, diverse and constantly varying system of symbols, though keeping to principal elements: a wheel and a dolphin in their interaction with the cults of Apollo Yethros and Apollo Dolphinius. The authors have studied artistic features of images of deities, particularly of Athena and its apothropeum as Gorgon's mask, of Heracles, Demeter, Apollo, a sacral-polis emblem (an eagle above a dolphin) and came to the conclusion that Olbian artists, though followed to some extent the examples widely known in the Hellenic world, nevertheless could show their particular manner and their own imagination of mythological characters and demonstrated their skill. It should be emphasized that having got a peculiar artistic «spur» from their metropolis Mileta in the 6 th cent. B. C., Olbian artists created a unique symbol, namely, a bronze-made cast imitation of a dolphin, which contributed to development of the cult of Apollo Dolphinius, the superior patron of Olbia, and expansion of the monetary circulation in that polis. The influence of another centre of culture, Athens, promoted appearance of new symbols on Olbian coins but their artistic embodiment was of distinctive character. The images analyzed help us to comprehend deeper cultural and political relations of Olbia and Athens and to elucidate peculiarities of art of local artists who added new artistic features and symbols to images of deities already known well in the antique world.

ПРО ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНУ ОСНАЩЕНІСТЬ АНТИЧНОГО ЗАЛІЗОДОБУВАННЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОРІ

C. В. Паньков

На підставі аналізу залишків стародавнього залізодобування реконструюються металургійні і ковальські горни, інші технічні пристрії, пов'язані з видобутком і обробкою заліза на території Північного Причорномор'я періоду античної колонізації.

Один з напрямків вивчення стародавньої чорної металургії, зокрема на території Північного Причорномор'я доби античної колонізації, пов'язаний з дослідженням технічних пристріїв та їх елементів, що використовувалися металургами і ковалями під час видобутку та обробки заліза.

Визначення конструктивних особливостей цих пристріїв, їх функціонального призначення відіграє велику роль у дослідженні рівня розвитку чорної металургії — провідної галузі стародавнього ремісничого виробництва з моменту перетворення заліза у головний матеріал для виготовлення знарядь праці і предметів озброєння.

Визначення ознак, що дозволяють співвідносити ті або інші залишки металургійного виробництва з окремими операціями видобутку і обробки заліза, є необхідним також з точки зору їх інтерпретації під час польових та лабораторних досліджень. Правильна інтерпретація цих залишків дозволяє дослідникам робити вірні висновки щодо питань виробничої і соціальної організації металургійного виробництва, вивчати процеси його становлення і розвитку.

Як відомо, повний цикл металургійного виробництва, що починається видобутком залізної руди і завершується виготовленням залізного виробу, складається з кількох послідовних технологічних операцій¹. Кожна з них вима-

гала використання означеніх технічних пристройів і мала на меті отримання певного проміжного або кінцевого продукту.

Загалом, послідовність технологічних операцій, що доводили до отримання залізного виробу, полягала в наступному: а) видобуток залізної руди та її збагачення (промивання, сушіння, обпал, подрібнення); б) заготівля деревини і отримання деревного вугілля; в) приготування шихти (суміші збагаченої руди і деревного вугілля у визначеній пропорції); г) відновлення у сиродутному горні оксидованого заліза і отримання залізної губки (просякнутої шлаками розігрітої шпаристої пластичної залізної маси); д) отримання із залізної губки шляхом проковування залізної криці — шматка металу визначеної форми, вже придатного для виготовлення залізних виробів; е) виготовлення з залізної криці різних виробів шляхом вільного ручного кування.

Здійснення вищеозначененої технологічної послідовності в стародавньому металургійному виробництві повинно було залишати і залишало характерні матеріальні рештки у вигляді зруйнованих технічних пристройів та їх елементів (покинуті або вичерпані копальні, пристрой для збагачення рудної сировини — агломераційні печі, майданчики для подрібнення руди, пристрой для її промивання, ями або наземні споруди (вогнища), призначенні для випалу — оксидування деревини — у деревне вугілля, металургійні і ковальські горна, ковальсько-металургійні майстерні), зразки отриманого проміжного або кінцевого продукту (непрокуті залізні губки або їх фрагменти, криці та їх фрагменти, залізні напівфабрикати і готові вироби), відходи виробництва — відвали порожньої породи, металургійні і ковальські шлаки, залізна «глуска», що відскакує під час проковування виробу тощо.

Дослідження пам'яток античної чорної металургії і металообробки на території Північного Причорномор'я дозволяють співвіднести їх з окремими технологічними операціями і, таким чином, певною мірою визначити рівень технологічної спорядженості місцевого залізовидобувного і обробного ремесла.

Серед цих пам'яток найпоказовішими, тобто такими, що мають характерні виробничі ознаки, є залишки, зафіковані на о. Березань, поселенні поблизу с. Іванівка на березі Ягорлицької затоки, у шарах античних міст Тира та Ольвія².

На о. Березань під час розкопок 1960 р. було відкрито споруду, що являла собою два неглибоких великих круглих басейни, пов'язаних вузьким каналом. Дно одного з басейнів було вкрите білою глиною з шаром залізної іржі товщиною до 0,5 см. Присутність іржі на дні цієї споруди, обмащування її глиною і відсутність ошлакованості стінок вказує на те, що цей пристрой призначався для промивання шматків залізної руди (на що вказував і автор розкопок В. В. Лапін³), і подає технологічну операцію, пов'язану з її збагаченням.

Необхідність у збагаченні руди, тобто у збільшенні вмісту в ній заліза, була викликана тим, що за недовершеності сиродутного способу, великий відсоток металу втрачався разом зі шлаком, а це природно, зменшувало вихід продукції. На думку Р. Тайлкота, у більшості випадків у давнину залізної руди, підготовлені до плавлення, містили до 60% заліза⁴. Промивання ж було необхідним для очищення руди від сторонніх домішок — піску, глини, ґрунту.

Другою операцією, пов'язаною зі збагаченням руди, був її обпал. Звичайно, стародавні металурги, здійснюючи обпал руди, не здогадувалися, що в цей час у ній відбувалися певні хімічні реакції, які були етапом відновлення оксидованого заліза у металеве. Як видно, обпал уявлявся необхідним з точки зору видалення вологи з руди і зменшення її опору під час подрібнення. У давнину обпал руди міг здійснюватися у звичайному багаті або спеціально призначених для цього ямах, пізніше, у середині I тис. — у спеціальних ямних або наземних агломераційних печах⁵. Можна припустити, як це робить А. С. Островерхов, що античні металурги з цією метою використовували і ковальські горна⁶.

Заключною операцією, пов'язаною зі збагаченням руди і підготовкою її до плавлення у сиродутному горні було подрібнення.

Для нормального ходу сиродутного процесу важливе значення мали роз-«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

міри шматків руди, що завантажувалися до печі, від цього значною мірою залежала відновлюваність оксидованого заліза.

Під час експериментальних плавок у сиродутному горні англійський дослідник Р. Тайлкот зацікавився, зокрема, чи залежить ефективність плавлення від розмірів шматків руди. Його досліди показали, що під час роботи з великими шматками частина руди не встигає переплавлятися. Руда ж, розміри шматків якої були величиною в горошину, плавилася якісніше⁷. Іноді траплялися шматки руди, підготовленої до плавлення, розміри яких не перевищували волоський горіх⁸.

На території Східної Європи для подрібнення руди використовували спеціальні кам'яні молоти та товкачі вже на ранніх етапах розвитку чорної металургії⁹, а майданчики, де здійснювалося це подрібнення, зокрема зафіковано під час розкопок Новоклинівського металургійного центру останньої чверті I тис. до н. е.¹⁰. В античному металургійному виробництві на території Північного Причорномор'я подібні залишки поки що не виявлено.

Незважаючи на те, що деякі дані свідчать про те, що у стародавньому залізовидобувному виробництві для отримання металу використовували кам'яне вугілля і навіть торф¹¹, все ж деревне вугілля було основою існування сиродутного способу отримання заліза.

Відомо два способи отримання деревного вугілля, що використовувалися в давнину — у вугільних ямах та за допомогою багаття, що влаштовувалося на поверхні, обкладалося дереном і обмашувалося глиною. І в тому, і в іншому випадку ґрунт, яким закидали яму, дерен та глина, якими обкладали наземне багаття, заважали вільному надходженню кисні, що і вело до бажаного результату.

Цінні свідчення про техніку виробництва деревного вугілля залишили античні автори. Зокрема, згадку про це ми знаходимо у давньогрецького вчених Теофраста, який писав: «...вугільники знаходять для отримання вугілля дерева рівні та гладкі, такі, щоб їх можна було встановити у штабель, як найбільше і щільніше». Далі Теофраст відзначає: «...дерева вологі дають краще вугілля... Після підпалювання дров, жердинами роблять отвори для випускання поту»¹². Під «потом», як видно, він мав на увазі пару, газ, що утворювалися внаслідок оксидування деревини.

Як сировину для отримання вугілля могли використовувати різні породи деревини. У розвинутому середньовіччі, коли у металургійному виробництві відбувся поділ праці, металурги мали можливість вибирати кращі і необхідні сорти деревного вугілля, яке пропонували вугільники. Деякі дослідники вважають, що з цією метою використовували, переважно, молоду сосну¹³. Але при розв'язанні цього питання стосовно античної металургії, ми повинні враховувати і ступінь розвитку самого металургійного виробництва, рівень його диференціації та спеціалізації. На тому етапі, коли металург був і вугільником і ковалем, вибір його обмежувався складом навколоїшньої рослинності. Тому нам здається безпідставним стверджувати, що в античній металургії надавали перевагу вугіллю, випаленому з якоїс визначеної породи деревини¹⁴. У кожному районі, де видобували залізо, до вугільної ями або вогнища потрапляли ті дерева, які росли поблизу і були вигідні для обробки. Зазначимо, що процес отримання деревного вугілля — паливного елементу та хімічного реагенту в сиродутному способі залізодобування — був, як і отримання заліза, складним процесом. Досить добре (ідеально) випалене деревне вугілля містить 0,5—1% золи, 2—3% водню, кілька відсотків кисню і азоту, решта — вуглець.

В основі випалювання вугілля закладено відповідні фізико-хімічні закони. Вже під час нагрівання деревини до 100°C у ній відбуваються певні зміни — виділяється пара і газ. За температури 250—275°C відбувається швидке розкладання маси деревини і навіть виділяється деяка кількість тепла. За температури 400°C починається газова фаза, під час якої відбуваються великі втрати маси. Так, вже за температури близько 425°C маса деревини, що залишилась, становить близько 33—38%, від залізодобування. Під час подальшого випалу газу виділяється все менше, а за температури близько 500°C суха маса, що залишилася, на 89% складається з вуглецю, до 3% з водню і до

8% з азоту і кисню. Вугілля, отримане внаслідок випалу, становить 22—25% від маси первинно закладеної деревини. Краще вугілля отримують при випалі від 500 до 600°C. Це, так би мовити, ідеальний варіант. Насправді деревне вугілля містить від 3 до 20% золи, що залежить від якості деревини. Але і велика кількість золи сприяла ходу сиродутного процесу, бо містить луг (понад 20%), який разом з вапном на 100°C знижує температуру шлакування.

Видобута та збагачена руда, вугілля, отримане шляхом оксидування з деревини, були сировиною та паливом, які у сиродутних горнах за примусового нагнітання повітря за допомогою міхів і температури близько 1250°C шляхом т. зв. сиродутного процесу, дозволяли отримувати металеве залізо.

Сучасна наука, словами відомого вченого-металурга, академіка О. О. Байкова відзначає, що розглядаючи сутність сиродутного процесу, необхідно мати на увазі, що він відзначався двома «механічними» факторами. По-перше, матеріали, що завантажувалися до печі, містили руду у подрібненому вигляді з величезним залишком вугілля і, по-друге, висота печі невелика, внаслідок чого весь її робочий простір вигрівається до високої температури і тому всі матеріали, закладені майже безпосередньо після завантаження, потрапляють до областей з температурою близько 1000°C і навіть вище¹⁵.

У цих умовах вирішується головне завдання редукції заліза — вивільнення оксидів заліза від окислювачів. При поясненні цього явища ми не будемо торкатися тих кількох точок зору, які його визначають. Відзначимо лише, що отримання заліза сиродутним способом відбувається за наступною схемою: $\text{Fe}_2\text{O}_3 \rightarrow \text{Fe}_3\text{O}_4 \rightarrow \text{FeO} \rightarrow \text{Fe}$, під час чого мають місце відповідні хімічні реакції відновлення оксиду заліза до металевого і реакції шлакування, тобто поєднання основних оксидів з кислотними.

Загалом, на думку О. О. Байкова, механіка відновлення заліза і шлакування забезпечувалася тим, що «...в руді порожня порода перебуває у щільній суміші з окислами заліза..., закис заліза, що утворюється, одразу ж плачується порожньою породою і у вигляді легкоплавкої рідини збігає донизу і кінцевому відновленню до металевого заліза піддається та кількість заліза, для якої не вистачає і не залишається порожньої породи»¹⁶.

Рівень розвитку античної цивілізації, її наука і техніка, закладені в основі багатьох сучасних наукових знань, не могли залишити поза увагою процес перетворення рудної сировини в метал і обйтися без спроб його пояснення. Можна припустити, що і безпосередні виробники-металурги і ковалі, враховуючи ступінь освіченості сучасного їм суспільства, були знайомі з цими спробами і базували виробничу діяльність не лише на відповідних релігійно-містичних обрядах та віруваннях.

Природно, дані, які ми знаходимо з цього приводу в творах античних авторів, уривчасті і не відповідають усім точкам зору на механіку та фізико-хімію сиродутного процесу, що існували в ті часи. Цілком зрозуміло, що походження заліза (швидше не походження, а поява його в стані, придатному до обробки) пов'язували з дією вогню на рудну сировину. На це вказував, зокрема, Лукрецій у праці «Про природу речей». І все ж таки, як уявляли античні вчені саму природу сиродутного способу отримання заліза?

Побічно ці уявлення відображені у Страбона: «...залізо неможливо шляхом випалу в печах на острові перетворити на однорідну масу і його безпосередньо з копалень везуть на материк»¹⁷. Як видно, вказівка на «однорідну масу» свідчить про те, що Страбон вважав залізо, ще до того, як воно потрапляло до металургійного горна в оксидованому вигляді, вже існуючим як метал, але у вигляді дрібних частинок або зерняток, які розпорощені і містяться в руді. «Дужий вогонь печі», — за словами Діодора, розплавляв каміння (руду), внаслідок чого зерна заліза вивільнялися і під дією вогню спекалися до однорідної маси (криці).

Відзначимо, що мало хто з античних авторів вважав, що залізо саме плавиться, а Арістотель безапеляційно стверджував, що залізо плавитися не може і на цій підставі приєднував його до однієї з груп тіл, яким притаманні визначені якості¹⁸. Як видно, у словах Страбона відбилася загальноприйнята точка зору на процес отримання заліза. Але Арістотель пішов ще далі, намагаючись пояснити і виникнення цих самих «зерняток» металу.

За Арістотелем, усі природні речовини складаються з чотирьох елементів — води, ґрунту, повітря і вогню, що утворюються попарним поєднанням теплого і холодного, сухого і вологого. Усі тіла, пише Арістотель, утворюються теплом і холодом, від дії яких відбувається затвердіння. Метали ж складаються з води, ґрунту і випарів того і іншого. Так як, на думку Арістотеля, випари бувають двох типів — одні пароподібні, інші димоподібні, то і: «...речовини... бувають двох видів: викопні (мінерали) і ті, що видобуваються в копальннях — метали. Сухий випар — це те, що своїм жаром утворює усі мінерали, тобто усякого роду каміння, що не здатне плавитися... Від пароподібного випару (походить) усі метали, і вони плавляться і куються. Такими є залізо, золото, мідь. Усе це утворює пароподібний випар, що міститься (в надрах) і особливо в камінні, (де), завдяки сухості, він стискується і твердіє як роса або іней, коли вони виділилися, тільки (метали) виникають ще до того, як завершиться виділення¹⁹ (дуже явна вказівка на те, що метали у вигляді дрібних частинок або зерняток містяться в шматках руди — С. П.).

Ті тіла і метали, які, за Арістотелем, складаються переважно з води, плавляться від тепла. До них належать срібло, мідь, олово, свинець. «Залізо, ріг..., кістки... складаються, швидше, з ґрунту, ...одні більшою, другі меншою мірою..., бо одні пом'якшуються, інші звітрюються...»²⁰.

Отже, аналізуючи ці джерела, ми маємо зробити висновок, що в античні часи вважалося, що залізо в металевому стані у вигляді дрібних частинок або зерняток було розпорошене і містилося в руді. Під час впливу на шматки руди підвищеною температурою, що утворювалася в сиродутному горні, порода розплавлялася і звільнювала залізо. Арістотель пояснював це явище різницею у складі та побудові речовин, за якою руда складалася переважно з води і тому могла плавитися, а залізо — з ґрунту, у зв'язку з чим могло лише пом'якшуватися. Завдяки цій різниці, металеве залізо відокремлювалося від породи, яка спливала у вигляді шлаку, і під дією вогню спекалося в крицю.

Необхідно відзначити, що емпіричні висновки античних вчених щодо природи сиродутного процесу, зокрема тієї його частини, що стосується крицетворення, не були вже такі далекі від дійсності.

Важливе значення в металургійному процесі має температурний режим, за яким відбувається відновлення заліза. Реакція відновлення оксиду заліза починається за температури 450—500°C і загалом редукція заліза може бути здійснена за 700—800°C. Але, коли залізо відновлюється за температури нижче 900°C, виходить дуже шпарувата, тверда субстанція, яка не піддається куванню. За температури від 1000 до 1050°C результатом плавлення буде маса металу, яка кується з великими труднощами, але як тільки температура досягає 1100—1150°C залізо починає збиратися разом, формуючись у тісто-подібну, напіврідку і, подекуди, шпарувату масу (залізну губку), яка може оброблятися і куватися²¹. На думку Б. О. Колчина, для того, щоб отримати монолітну крицю, тобто «...зварити в одну масу велику кількість зерен відновленого заліза... потрібна температура не нижче 1300—1400°C»²². Це підтвердили досліди М. Ф. Гуріна, де виявилося, що мінімальні температури, які забезпечували утворення шлаків на пам'ятках чорної металургії Білорусі I тис., перебували в інтервалі 1260—1340°C. Як стверджує дослідник, такий температурний режим був потрібний не стільки для відновлення заліза, скільки для спікання зерен металу в залізну крицю²³.

Необхідність високих температур полягала ще і в тому, що без них було неможливим видалити порожню породу, тобто розплавити її, перетворити на шлак і, таким чином, відділити від металу. Необхідно зазначити, що такі домішки, як кремнезем, глинозем та інші плавляться кожна окремо за дуже високих температур. Наприклад, глинозем за 2050°C, кремнезем — 1710°C.

Природно, досягнути таких температур у сиродутному горні було неможливо. Саме тому, стародавній сиродутний процес отримання заліза вимагав додавання флюсів, які зменшували точку плавлення руди і дозволяли стороннім домішкам легше залишати місце металургійних або зварювальних операцій. Додавання флюсів до шихти могло бути випадковим, тобто мінерали, що мали властивості флюсів, природно містилися в матеріалах, завантажуваних до печі, або навмисним, коли їх домішували туди самі металурги.

В останньому виглядку це є свідченням вищого рівня розвитку техніки і технології сиродутного способу залізодобування.

Як флюс могли використовувати такі мінерали і матеріали: а) вапно. Добавання вапна дуже добре діє при видаленні кремнезему (силікатів). Вапно могло використовуватись у чистому вигляді й як карбонат. У зв'язку з тим, що більшість руд містять залишки силікату, то вапняк в цьому випадку міг мати перевагу перед іншими флюсами; б) барити. Добре реагують з сіркою, що підвищує якість металу; в) мінерали, що містять оксид алюмінію (глиноzem), такі як глинистий сланець. Може застосовуватися при плавленні руд, багатих на вапно; г) фтористий кальцій. Застосування його корисне для руд, що містять силікат, барит, гіпс. З двома останніми фтористий кальцій дуже легко плавиться. Крім того, він впливає на зменшення вмісту сірки в металі; д) силікатні матеріали (кремнеземні), такі як кварц, природні кремнеземи, силікатні шлаки. Можуть використовуватися тоді, коли руда містить надлишок базових матеріалів²⁴.

Якщо застосування, внаслідок відомих причин, у якості флюсів баритів, глиноzemу, фтористого кальцію та силікатів у стародавній металургії виявили і довести важко, то вапно та його сполуки дуже широко використовувалися в давнину, а про використання в Північному Причорномор'ї античними металургами вапна як флюса свідчать залишки металургійного виробництва, зафіксовані на Ягорлицькому поселенні та Пантикапеї²⁵.

Сліди цього виробництва у вигляді металургійних, залізних шлаків, випадкове утворення яких без експлуатації сиродутних горен виключається (наприклад, при пожежі або раптовому потраплянні шматків руди до вогнища)²⁶, фіксується в шарах багатьох античних міст та селищ, але знахідки самих металургійних горен досить поодинокі. І все ж, на підставі цих знахідок ми маємо можливість судити про розвиток металовидобувної техніки в античну добу. Зокрема, одне з найраніших залізодобувних горен було виявлене на Ягорлицькому поселенні, яке датується архайчним часом²⁷. За конструктивними особливостями це горно є круглою у плані і напівовальною в перерізі ямою, заглибленою в ґрунт до 10 см. Дно і стінки ями були обкладені керамічним боєм, а основу її складав шар глини товщиною 10 см. Ці залишки дозволяють інтерпретувати їх як залізодобувне горно ямного типу багаторазового використання без шлаковипуску. Технологія отримання заліза в таких горнах полягала в тому, що після закінчення процесу відновлення і вилучення залізної губки, шлаки з горна не випускалися. Їм нідавали можливість застигати, після чого вилучали в твердому стані. Таким чином, звільнювався робочий простір печі для наступної плавки. Саме для цього, з метою збереження ґрунтових стінок і dna горнової ями, здійснювалася їх підсилення ізоляцією від контактування з рідкими шлаками шляхом вимашування глиною і обкладання керамічним боєм.

Зазначимо, що подібні типи металургійних горен були поширені на всій території Європи з епохи самого раннього заліза, а виходячи з каявних матеріалів, ними користувалися і безпосередні сусіди античних поселенців у Північному Причорномор'ї — скіфи, зокрема, на відомому Більському городищі²⁸. Отже, експлуатація ямних горен багаторазового використання без шлаковипуску на Ягорлицькому поселенні відповідає загальному технічному рівню розвитку раннього стапу стародавньої чорної металургії. Продуктивність цих горен була дуже малою, що визначалося невеликим робочим об'ємом (блізько $0,01 \text{ m}^3$), відсутністю шлаковипуску, і складала не більше 0,5 кг придатного для обробки заліза за одну плавку²⁹.

Подальший розвиток залізовидобувної техніки, за наявними матеріалами, ми спостерігаємо вже у римський час. Зокрема, на території Тіри у 1949—1950 рр. було відкрито два ямних горна, вимашених глиною і обкладених кам'яними плитками³⁰. Вони були обладнані шлаковипуском, робочі об'єми складали блізько $0,05 \text{ m}^3$, що дозволяло отримувати не менше 2,5—3 кг сирцевого заліза за одну плавку.

Оснащення сиродутних горен шлаковипуском було революційною подією в розвитку техніки стародавнього залізовидобування, бо саме шлаковипуск дозволив при збереженні відносно невеликого робочого об'єму горен здійснювати

вати в процесі плавки кілька додаткових завантажень шихтою, і отже, порівняно з попереднім типом металургійних печей, значно збільшити їх продуктивність.

На території Європи, і зокрема Східної, ямні горна з шлаковипуском отримують поширення саме у римську добу, а виходячи з наявних даних, вони широко використовувалися і в наступні часи³¹.

Другий тип металургійного горна з шлаковипуском, що являє собою глинобитну конусоподібну піч, був досліджений у ковальсько-металургійній майстерні, датованій IV ст., в Ольвії³². Залишки цього горна, за параметрами, дозволяють співвіднести їх з відомими лютизькими горнами першої чверті I тис. і, відповідно, визначити його продуктивність у 4—5 кг сирцевого заліза за одну плавку. Цікаво, що поряд з розвалом металургійного горна з ольвійської майстерні було виявлено залізну крицю або її уламок, вагою 5 кг.

Зазначимо, що у технічному відношенні наземні глинобитні сиродутні горна з шлаковипуском були прогресивнішими, ніж ямні, бо дозволяли, згодом, перейти від стародавнього сиродутного до сучасного доменного процесу отримання заліза і сталі.

Дослідження пам'яток античної металургії в Північному Причорномор'ї, разом із залізовидобувними, дозволили виявити і кілька ковальських горен. На наш погляд, з ними можна співвіднести другу піч на Ягорлицькому поселенні і три вапнякових начви, знайдених в ольвійській майстерні.

У першому випадку залишки горна мали прямокутну у плані форму розмірами 150×180 см. Дно було викладене брукованим камінням і обкладене керамічним боєм на глинняному розчині. Основу горна складав обпалений шар глини. У другому як ковальські горна використовувалися три вапнякові начви, одне з яких мало квадратну, а решта — прямокутну форму. На таке їх функціональне призначення вказує те, що вони піддавалися дії вогню, поряд знаходилася велика кількість сажі, уламків залізних криць, виробів, ковальські залізні кліщі*.

Відзначимо, що відмінність форм і об'ємів сиродутних і ковальських горен визначалася, передусім, їх функціональним призначенням і тими фізико-хімічними процесами, які в них відбувалися.

Відновлювальний процес вимагав створення редукційних умов і значно вищих температур, їх відносно рівномірного розподілу в робочому просторі печі. Тому металургійні горна мали округлі, овальні за планом форми, невеликі робочі об'єми, більшу закритість, ніж ковальські. Ковальські горна слугували лише для розігріву вже готового заліза, напівфабрикату виробу до ковального стану, що не вимагало закритого робочого простору, а їх прямокутні форми визначалися зручністю в операціях з довгомірними предметами, можливістю одночасного розігріву кількох заготовок.

Отже, незважаючи на обмеженість матеріалів, пов'язаних з розвитком техніки і технології металургії заліза в зазначеному регіоні, можна вважати, що вони надають можливість робити певні висновки щодо рівня її розвитку і співвідносити ці залишки з окремими технологічними операціями. Є надія, що подальші польові дослідження нададуть нові дані, які дозволяють повністю відновити техніко-технологічний ланцюжок, що починається видобуваннямrudної сировини і завершується виготовленням виробу із заліза.

Примітки

¹ Бідзіля В. І., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — К., 1983.— С. 54—62; Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993.— С. 70—80.

* О. І. Фурманська та Л. Д. Фомін вважали, що ці начви призначалися для загартовування залізних виробів у воді або гарячій олії, але цьому суперечить обпаленість матеріалу, з якого їх виготовлено.

² На жаль, відкритий спосіб отримання залізної руди, який практикувався стародавніми металургами на території Східної Європи через її фізико-географічні умови, майже не залишив слідів видобутку рудної сировини, але джерела її надходження і походження можуть бути встановлені за шматками руди, що трапляються під час розкопок залишків металургійного виробництва. З їх стисливим аналізом можна ознайомитися у праці: *Островерхов А. С. Развитие черной металлургии в античных городах Северного Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники.* — 1988. — № 35. — С. 89—98. На його думку, античні металурги зазначеного регіону використовували місцеву і різноманітну рудну сировину — гематито-магнетитову, бурі залізняки, завдяки чому вони відрізнялися від ремісників лісостепу, які оперували виключно гудою білочистого або озерного походження. Зазначимо, що цей висновок не «абсолютний», бо за певними даними, принаймні у ранньоримський час, лісостепові металурги також за можливістю використовували не лише бурі залізняки, але й залишкі кварцити, поклади яких виходили на поверхню. Див.: *Паньков С. В. Вказ. праця.* — С. 72.

³ *Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.* — К., 1966. — С. 138.

⁴ *Tylecote R. F. Metallurgy in archaeology.* — London, 1962. — Р. 189.

⁵ *Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія.* — 1963. — Т. 15. — С. 125—135.

⁶ *Островерхов А. С. Указ. соч.* — С. 90.

⁷ *Tylecote R. F., Austin I. N., Wraith A. E. Iron smelting experiments with shaft furnace of roman period // Die versuchsmelzen und ihre Bedeutung fur die metallurgie des Eisens und Dessen geschichte.* — Prag, 1973. — S. 36—38.

⁸ *Tylecote R. F. Op. cit.* — Р. 190.

⁹ *Гурина Н. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Костромском Поволжье // МИА.* — 1962. — Вып. 110. — С. 195.

¹⁰ *Бідзіля В. І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери // Археологія.* — 1970. — Т. 34. — С. 33.

¹¹ *Mareschal J. R. Essais sur la reduction des minerais de fer par la tourble et sur la possibilite de nitruration // Die versuchsmelzen und ihre Bedeutung...* — S. 51.

¹² *Radwan M. Rudy, kuznice i hut zelaza w Polsce.* — Krakow, 1963. — S. 30—33.

¹³ *Ibid.* — S. 29.

¹⁴ *Островерхов А. С. Указ. соч.* — С. 95, 96.

¹⁵ *Байков А. А. Физико-химические основы способов прямого восстановления железа из руд.* — М.—Л., 1948. — Т. II. — С. 362.

¹⁶ *Байков А. А. Прямое получение железа из руд.* — М.—Л., 1948. — Т. II. — С. 350.

¹⁷ *Страбон. География в 17 книгах.* — Л., 1964. — С. 210.

¹⁸ *Аристотель. Метеорология // Сочинения в четырех томах.* — М., 1981. — Т. 3. — С. 552.

¹⁹ Там же. — С. 527.

²⁰ Там же. — С. 552.

²¹ *Goghlan H. H. Notes on Prehistoric and Early Iron in the Old World.* — Oxford, 1956. — Р. 39.

²² *Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка Древней Руси // МИА.* — 1953. — Вып. 32. — С. 259.

²³ *Гурин М. Ф. Металлургия и кузнечная обработка железа в Белорусском Поднепровье (I тыс. н. э.).* — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Вильнюс, 1979. — С. 15.

²⁴ *Goghlan H. H. Op. cit.* — Р. 40, 41.

²⁵ *Островерхов А. С. Указ. соч.* — С. 95.

²⁶ *Goghlan H. H. Op. cit.* — Р. 43—47.

²⁷ *Островерхов А. С. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // Археологія.* — 1978. — № 28. — С. 26—36.

²⁸ *Шрамко І. Б. Ковалське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла.* — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 9.

²⁹ Методику визначення продуктивності стародавніх сиродутних горен докладно див.: *Бідзіля В. І., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Указ. соч.* — С. 54—74.

³⁰ *Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр.* // АП УРСР. — Т. V. — С. 116.

³¹ *Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.* — К., 1996. — С. 24—42, 61—79.

³² *Штиттельман Ф. М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР.* — 1955. — Вып. 4. — С. 62, 63.

C. V. Паньков

О ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНАЩЕННОСТИ АНТИЧНОЙ ЖЕЛЕЗОДОБЫЧИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Одним из направлений в изучении черной металлургии на территории Северного Причерноморья периода античной колонизации является исследование технических приспособлений, использовавшихся местными кузнецами и металлургами для добычи и обработки железа.

С одной стороны, определение конструктивных особенностей этих устройств имеет важное значение для характеристики уровня развития железоделательного производства, с другой — определение признаков, позволяющих соотносить те или иные остатки металлургии с отдельными операциями добычи и обработки железа, является необходимым с точки зрения их интерпретации во время полевых и лабораторных исследований.

Изучение таких памятников античной металлургии и металлообработки, как зафиксированные на о. Березань, у с. Ивановка, в Тире и Ольвии, позволяют соотнести их с отдельными технологическими операциями и, таким образом, определить уровень технического обеспечения местного металлодобывающего и обрабатывающего ремесла, проследить его развитие от архаической до позднеримской эпохи.

S. V. Pankov

ON TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL EQUIPMENT OF ANTIQUE IRON OUTPUT IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORY

The study of technical adjustments which were used by regional blacksmiths and metallurgists for output and working of iron is one of trends in the investigation of ferrous metal industry in the territory of the Northern Black Sea. Determination of design properties of the adjustments mentioned is very important for comprehension of the level of the ferrous metal industry. Identification of features which permit comparing certain findings of metallurgy with definite procedures of iron output and working is necessary for their interpretation in the course of field and laboratory researches.

Examination of such remains of antique metallurgy and metal working as those fixed in Berezan, Ivanovka, Thyra and Olbia permits comparing them with certain technological procedures and thus determining the level of technical equipment of the regional metal output and metal working and tracing its development from the archaic to the late Roman epoch.

ТИРА И ФРАКИЙСКИЕ ЦАРИ

С. Ю. Сапрыкин

Статья посвящена публикации фрагмента греческой надписи из Тира, которая связана с возведением в этом полисе какой-то ордерной постройки одним из фракийских царей I в. до н. э. — I в. н. э. В статье рассматриваются причины тесных отношений тиритов с Фракийским царством и Римом.

Из раскопок античной Тиры 1982 г. происходит обломанный со всех сторон фрагмент мрамора высотой 0,36 м, на котором сохранились две строки греческого текста (рис. 1)¹. На камне читается следующий текст:

ΙΛΕΩΣΙ
ΥΠΟΣ ΤΗΙ

© С. Ю. САПРЫКИН, 1997

Рис. 1. Надпись фракийского царя Реметалка II из раскопок Тиры.

Издатели документа определили его как посвящение сыном царя какого-то сооружения, датировав концом I в. до н. э. — первой половиной I в. н. э. По их мнению, в надписи речь должна идти об одном из представителей фракийского царствующего дома рубежа нашей эры. Никаких конкретных сообщений и дополнений по поводу надписи авторы не дают. Между тем ряд обстоятельств конкретно-исторического порядка в совокупности с данными самой надписи позволяют, хотя и априорно, раскрыть суть памятника и показать его значение для истории Тиры эпохи ранней Империи.

Мраморный фрагмент представляет собой нижний край дорийского архитрава от сооружения типа портика или храма. На подобные архитектурные детали по обыкновению наносились надписи посвятительного характера, сообщавшие, кто поставил памятник, за что и по какому поводу. Иногда указывалось, кому посвящалось здание и за какие благодеяния. Примерами могут служить посвящение боспорскому царю Аспургу, сохранившееся на архитраве храма², а также архитрав с фризом храма Афродиты и надписью Аврелия Гермократа, пожертвовавшего три тысячи денариев на его постройку, из Херсонеса³. Такие же архитектурные детали с надписями известны и в самой Тире⁴. Надписи на таких фрагментах ордерных построек имели обычно от двух до пяти строк, но чаще всего их количество не превышало трех. В доказательство можно привести дорийский архитрав святилища Птолемеев, построенного в правление царя Птолемея III Евергета в Гермополитанском nome на месте д. Ашмунейн (Египет) военными поселенцами — катайками, на который нанесена трехстрочная посвятительная надпись⁵. Наш обломок является нижней частью архитрава, а сохранившийся текст — серединой и окончанием надписи, как о том свидетельствует чистое пространство без следов букв под последней второй строкой (из видимых на камне, разумеется) надписи. Можно предполагать, что вверху утеряна одна, а внизу, возможно, также одна неполная строка греческого текста в несохранившейся левой части надписи. Однако более вероятно, что мы имеем остатки второй и третьей строк большой надписи, при том, что вторая строка из видимых на камне являлась последней третьей строкой всей надписи. Небольшое коли-

чество строк, монументальность шрифта, пустое пространство в нижней части документа, расположение слов в строках, подразумевающее довольно пространный текст, убедительно говорят о том, что плита действительно могла быть частью ордерной постройки. Не исключено, что архитрав состоял из нескольких мраморных блоков, соединенных друг с другом. В таком случае наш фрагмент мог быть крайним левым блоком дорического архитрава. Тогда основной текст располагался с правой стороны, а количество букв в строчках было весьма велико: на архитектурных деталях подобного рода их количество колебалось в пределах 50—80 букв в строке.

Сохранившиеся части текста и вычисленное количество строк показывают, что три первые строчки занимала титулатура какой-то царственной особы, которая была инициатором постановки памятника с надписью. На это указывают родительный падеж единственного числа *βασιλέως* и именительный падеж единственного числа *νιός*. Титулатура лица, имя которого стояло в именительном падеже, должна была быть очень пространной с перечислением предков как минимум до второго колена и вместе с их титулами.

По шрифту надпись бесспорно датируется рубежом нашей эры или самым началом I в. В Причерноморье в это время носителями таких длинных титулатур являлись только боспорские и фракийские цари, которые имели римские личные и родовые имена соответственно Тибериев Юлиев и Гаев Юлиев. Ни правившие на рубеже нашей эры понтийские цари Полемон I и Пифодорида, ни каппадокийские властители, включая Архелая, последнего супруга Пифодориды, не имели столь пышных титулатур⁶. Видеть в означенной надписи титулатуру кого-либо из царей Боспора невозможно по той причине, что в их титуле после традиционного *φιλόκαισαρ καὶ φιλοράμαιος* обыкновенно стояло *εὐστῆτης*⁷, а этого на нашем камне нет, так как и места для этого слова на нем не имеется. К тому же боспорские цари в своей титулатуре не указывали никаких предков, кроме отцов⁸, за исключением одной Динами, которая торжественно сообщала, что она дочь Фарнака II и внучка Митридата VI Евпатора. Но к ней наша надпись отнесена быть не может, поскольку в ней отчетливо читается *νιός*.

Царь Боспора Аспург, сын Динами, не мог быть тем правителем, который поставил в Тире храм или портик, от которого происходит надпись. Этот царь, хотя и не включал в свою титулатуру *εὐστῆτης*, но указывал там царствование над племенами, от чего его титулатура не укладывается в лакуны между сохранившимися словами. Поэтому следует согласиться с предположением П. О. Карышковского и И. Б. Клеймана, что скорее всего мы имеем дело с одним из членов царского дома Гаев Юлиев из Фракии. На это намекает и географическая близость Тира к их царству.

Несмотря на то, что первоиздатели надписи воздержались от определения имени этого правителя, сославшись на фрагментарность документа, есть основания попытаться восстановить его имя в утраченных частях памятника. При этом необходимо принять во внимание три важных момента: вертикальную гаусту начальной буквы имени царя после слова *βασιλέως*, что может дать нам имя отца или деда царя, имевшего в титулатуре слово «сын»; окончание этого слова в именительном падеже, свидетельствующее о том, что постановщик надписи был царем с очень пространной титулатурой; предполагаемую сложность титула с указанием генеалогии и происхождения от предков, как это было принято во фракийском царском доме.

Если начать поиски в кругу представителей сапейского правящего дома рубежа нашей эры, то легко установить, что в означенное время престол Фракии занимали следующие правители: Котис VII (42—31 гг. до н. э.), его сын или внук Рескупорид II (умер в 11 г. до н. э.), сыновья или братья Котиса VII (мнения здесь разделились, главным образом, между Р. Салливэном и М. Тачевой) — Реметалк I (31—11 гг. до н. э. как династ и опекун детей Котиса VII, своего брата, 11 г. до н. э. — 13 г. н. э. как царь) и Рескупорид III (династ, 13—19 г., сын Реметалка I Котис VIII (III) (13—19 гг.), сын Рескупорида III Реметалк II (19—26 гг. — династ, 26—38 гг. — царь), сын Котиса VIII Реметалк III (19—26 гг. под опекой римских ставленников, 38—46 гг. — царь)⁹.

Вертикальная гасти начальной буквы имени царя в строке 1 могла принадлежать следующим буквам: К, Р, М, П, І, Г, из которых лишь первые две встречаются в именах царей сапейской династии — Котис, Реметалк, Рескупорид, Раск. Принимая во внимание, что строка 1 не была начальной и каждая строка растягивалась вправо на 50—60 букв, следует предположить, что выражение *[βασ]ιλέως* К... или Р... относилось не к имени отца человека, поставившего надпись, а к его деду. Это позволяет сузить поисковый круг имен для определения личного имени правителя, стоящего в именительном падеже, так как надо исходить из предположения, что его дедом мог быть только царь, который имел личное имя Реметалк, Рескупорид или Котис.

Решающим аргументом для правильной атрибуции имени царя является пространная титулatura, которая появляется у фракийских властителей только со времени правления династа, а затем царя, Реметалка II¹⁰. До этого все цари упоминались в надписях в обычной последовательности: «царь такой-то, сын царя такого-то», как, например, в двух надписях из Афин: *ὁ δῆμος βασιλέας Κοῦτυν βασιλέως ‘Ραισκουπόρδος; βασιλέας ‘Ραισκούπορην Κότυος*¹¹.

Если предположить, что тиритская надпись поставлена Котисом VIII (III), то невероятно, чтобы имя его деда в строке 1 читалось как *[βασ]ιλέως* Κ [ότυος νίωνοῦ], так как в настоящее время выдвинуто обоснованное предположение, что царь Котис VII (II), которого ранее вслед за Х. Дессау считали отцом Реметалка¹², на самом деле был его старшим братом и соответственно дядей Котиса VIII (III). А дедом этого Котиса был, таким образом, царь Рескупорид I (48—42 гг. до н. э.)¹³. Если допустить, что в строке 1 скрывались имя и титул последнего¹⁴, то увязать их с титулатурой его внука Котиса VIII (III) никак невозможно, поскольку она никогда не включала указания, что он внук такого-то по линии отца¹⁵. А значит нельзя предполагать, что Котис VIII (III) был инициатором возведения в Тире какой-то мемориальной постройки дорийского ордера с надписью.

То же самое можно сказать и в отношении Рескупорида II и Реметалка I. Первый из них умер в 11 г. до н. э. и, по всей видимости, царем не был, так как после смерти его отца Котиса VII (II) опекуном детей, в том числе и Рескупорида, стал Реметалк I, их дядя¹⁶. После убийства в 11 г. до н. э. этого Рескупорида бессами, Реметалк I получил титул царя всей Фракии¹⁷. Облагодетельствование Тиры Рескупоридом в этой связи маловероятно, тем более, что Рескупорид II вряд ли имел пространную титулатуру. Что до Реметалка I, то и он не имел пышного титула. Предполагать его имя в тиритской надписи не представляется возможным еще и потому, что он внук Котиса VI (I) Сапея, который, согласно афинской надписи¹⁸, не имел царского титула¹⁹. Между тем, как отмечалось, в строке 1 надписи из Тиры читается титул и имя деда, не оставляющие сомнений, что это был именно царь — *[βασ]ιλέως* Ρ..... Поэтому круг поиска имени автора нашей надписи становится еще более узким: Рескупорид III, Реметалк II и Реметалк III.

Рескупорид III (иногда встречается его обозначение как Рескупорида II), брат Реметалка I и отец Реметалка II, никогда не имел царского титула²⁰. Он управлял только северной половиной Фракии, в то время как его племянник Котис VIII (III) южной ее частью. Поэтому сомнительно, что он мог иметь столь пространную титулатуру, особенно, если учесть, что в 19 г. он выступил против политico-административного деления страны в том виде, в каком это было установлено Римом, поступив, таким образом, вопреки римским интересам²¹. Как брат Реметалка I Рескупорид III не мог именоваться «внуком царя Котиса», как это предполагает строка 1 тиритской надписи, ибо являлся внуком по отцу Котиса VI (I), не имевшего титула царя. Таким образом, из всех фракийских царей, которые могли бы поставить портик или храм в Тире, остаются только двое — Реметалк III, сын Котиса VIII (III) и Антоний Трифены, внук Полемона I и Пифодориды Старшей²² и его двоюродный брат Реметалк II.

В 38 г. Реметалк III получил право занять престол Фракии по распоряжению императора Калигулы, своего друга и совоспитанника, поэтому всегда придерживался в политике проримских и филэллинских симпатий²³. Он уч-

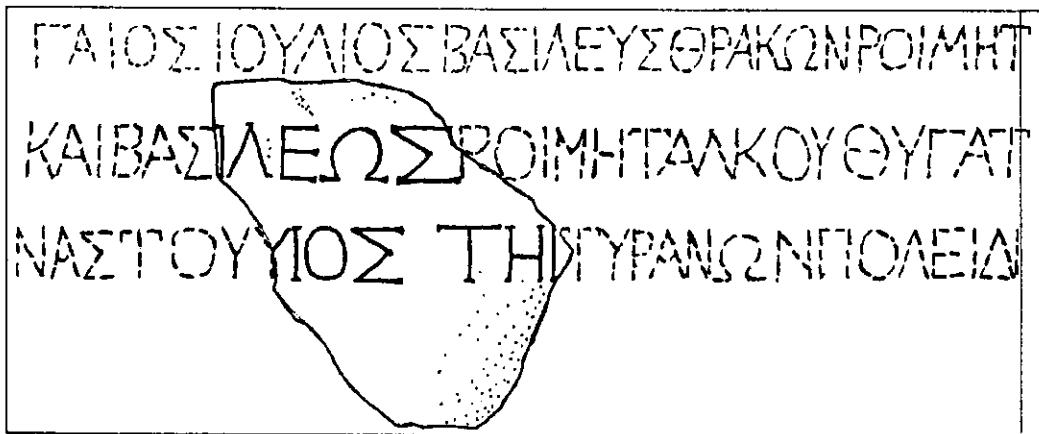

Рис. 2. Прорисовка

редил культ Афродиты Друзиллы в Кизике, почтив тем сестру императора, совершал благодеяния хиосцам, афинянам, амфипольцам, гражданам Маро-неи и Неаполя Фракийского²⁴. За это ему везде посвящали надписи, ставили изображения. Однако предполагать Реметалка III в качестве автора посвя-тельной надписи из Тиры нет оснований. Все его надписи не содержат столь пространной титулатуры, которая вычитывается в тиритской надписи. Он единственный из всех фракийских царей, кто имел эпитет «друг цезаря»²⁵ (*φιλόκαισαρ*). Титулатура этого царя обычно отличалась краткостью: *βασιλέως Θράκων Ρομητάλκης Κότυος νίος*²⁶. На этом основании Г. Гаджеро предпо-лагает, что Котис III не имел царского титула и правил в качестве династа, подобно его дяде Рескупориду III²⁷. Только в посвя-тельной надписи из Аполлонии Понтийской²⁸, которую мы вслед за Е. Калинкой, считаем по-ставленной за Реметалка III и его сестру (а не жену, как считали ранее) Пифодориду Младшую²⁹, в титулатуре царя указано, что он внук по отцу царя Реметалка I. Однако, в этом случае в родословной этого последнего фра-кийского царя отсутствует слово *νίος*, которое, наоборот, присутствует на камне из Тиры. Если же рассматривать *[βασιλέως...]* в строке 1 как титул отца Реметалка III, то это не согласуется с данными большинства надписей, где Котис III (VIII) почти всегда упомянут без титула. Поэтому мы полагаем, что в посвя-щении из Тиры никаких указаний на царя Реметалка III нет, а говорилось о царе или династе Реметалке II.

Титулатура последнего в полном виде выглядела следующим образом: *βασιλεύοντος Θράκων Ρομητάλκου βασιλέως Κότυος νίωνοῦ καὶ βασιλέως Ρομητάλκου δυγατρίδοῦ καὶ Ρησκουπόρεως δὲ Θράκων δυνάστου νιοῦ*³⁰. В по-свя-щении Аполлония, сына Ептайкента, из Бизы Реметалк II при таком же пространном титуле и родословной именуется Θράκων δυνάστου³¹. Это бы-ла дань традиции, поскольку его отец Рескупорид III (или Рескупорид II, согласно мнению М. Тачевой, которая считала его сыном царя Котиса VII (II), правил в качестве династа. Только после Койлалетской войны (восста-ния против Рима фракийских племен одриссов, койлалетов и дисев) между 21 и 26 гг. Реметалк II стал официально титуловаться царем³². Поэтому мы предлагаем следующую реконструкцию надписи из Тиры (рис. 2):

(1) [Γαῖος Ιούλιος βασιλέως Θράκων Ρομητάλκας βασιλέως Κότυος νίωνός
1 (2) καὶ βασιλέως Ρομητάλκου δυγατρίδοῦ καὶ Ρησκουπόρεως δέ Θράκων δυ-
2 (3) νάστου] ψήσ τῆς [Τυρανῶν πόλει διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν εἴνοισαν τε καὶ τεψήν].

Перевод: (Гай Юлий, царь фракийцев Реметалк, внук по отцу царя Ко-
тиса и внук по матери) царя Реметалка (и) сын (династа фракийцев Реску-
порида, полису тиритов за расположение и почет к нему).

Царь Реметалк II был сыном династа Рескупорида III, как считали ранее, женатого на дочери своего брата Реметалка I. Однако согласно выводам М. Тачевой, это династ Рескупорид II, умерший в 11 г. до н. э. сын Котиса VII (II), женатый на дочери царя Реметалка I (в то время еще династа),

ΤΑΛΚΑΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΟΣΥΧΝΟΣ
ΤΡΙΔΟΥΣ ΚΑΙΡΗΣ ΚΟΥΠΟΡΕΩΣ ΔΕΞΡΑΚΩΝΔΥ
ΑΤΗΝΓΡΟΣ ΣΑΥΤΟΝΕΥΝΟΙΑΝΤΕΚΑΤΕΙΜΗΝ

надписи из Тиры.

своего дяди, т. е. на своей двоюродной сестре. Таким образом, матерью царя Реметалка II была родная дочь Реметалка³³, ставшего царем при Августе и с его, надо думать, благословения, отчего сам Реметалк II, став царем, получил право прибавить к своему царскому имени римские личное и родовое имени Гай Юлий.

Конъектура в строке 2(3) находит параллель в ряде тиритских надписей римского времени, например: δῆμῳ Τυρανῶν; Τυρα [γῶν πόλις] [...]ταῖς ἀρχαῖς τ[ῶν Τυρανῶν], а также в легендах на монетах города³⁴. Окончание строки читаем в соответствии с посвятительной надписью Реметалка III в числе прочих династов из Амфиполя³⁵, которая является стандартной для надписей такого рода³⁶. Впрочем здесь возможны и другие варианты реконструкции, в частности, τῇ [Μητρὶ Φρυγίαι ἀνέδηκεν]; τὴν [Ἑξέδραν... ἐκ θεμελίων ἀνήγειρεν]. Однако вертикальная гаstra от *йоты* или *ню* стоит почти вплотную к букве *эта*. Данное обстоятельство позволяет считать, что здесь читался artikel в дательном падеже единственного числа женского рода *τῇ* с iota adscriptum, весьма характерный для надписей I в. Столь узкое пространство между *йотой* и другими буквами вообще свойственно монументальным надписям типа посвящений на алтарях, базах, архитравах и прочих архитектурных деталях. Поэтому в качестве одного из возможных вариантов восстановления окончания строки 2(3) мы предлагаем τῇ [Τυρανῶν πόλει...]. Теперь остается выяснить, каковы могли быть причины и обстоятельства благодеяния Тиры в отношении фракийского царя Реметалка II и его ответного жеста городу и его гражданам.

В 29—27 гг. до н. э. римляне организовали военную экспедицию во главе с Марком Лицинием Красом против фракийских племен, после чего разделили территорию Мезии. Греческие города Левобережного Понта формально вошли в состав провинции Македония, западная часть Мезии отошла под управление Рима, а восточная от Димум до Добруджи — под власть вассальных Риму фракийских царей³⁷. Те активно помогали римлянам в войнах против бессов в 16—11 гг. до н. э., даков, бастарнов и скифов³⁸. В 6—9 гг. вспыхнуло панноно-далматинское восстание и цари Фракии вновь оказали помощь Риму, приняв участие в его подавлении³⁹. Естественно, что Тира, расположенная в устье Днестра, не могла не следить за тем, как развивались события у соседних с нею племен Нижнего Подунавья. В 15 г. была создана провинция Мезия, которая вошла в состав единого административно-территориального образования из трех провинций вместе с Македонией и Ахайей⁴⁰. Греческие города Малой Скифии и Добруджи были отданы римлянам под протекторат фракийских царей сапейско-одрийской династии, которым принадлежали и полисы фракийского побережья⁴¹. До нашего времени дошел фрагмент ре-скрипта римского императора или его наместника, в котором говорится, что в ответ на просьбу граждан Истрии им как будто бы давалось право либо собирать налоги на какой-то части прибрежной территории, либо они вообще

освобождались от пошлин. Налоги с территории по берегу Дуная должны были поступать в казну царя Реметалка⁴². Из надписи не ясно, какой царь Реметалк имеется здесь в виду. Часть исследователей считает, что в надписи назван Реметалк I, на основании чего им делается вывод, что греческие города Западного Причерноморья могли в течение некоторого времени входить в состав Фракийского царства, а затем были освобождены Римом от пошлин⁴³. Другие полагают, что эллинские полисы с самого начала составляли особый податный округ, подчинявшийся проконсулу Македонии до 44 г., после чего он попал под управление легата провинции Мезия. Греческие города, по их мнению, не входили во Фракийское царство, а имели с ним тесные связи⁴⁴. Думается, однако, что греческие города все же на какое-то время попали под власть фракийских царей сапейско-одрийской династии.

Когда в 11 г. до н. э. Реметалк I получил царский титул, его влияние в городах Добруджи и Фракии значительно усилилось⁴⁵. В районе мыса Калиакра была обнаружена надпись — посвящение за царя Реметалка I Фарсала, сына Бифия, стратега окрестных территорий⁴⁶, а из Аполлонии Понтийской происходит посвящение Аполлону Врачу за его внука Реметалка III и внучку Пифодориду Младшую, сестру названного Реметалка⁴⁷. В окрестностях Анхиала найдено посвящение Аполлония, сына Ептайкента, стратега Бизы, за царя Реметалка II⁴⁸. В начале I в. в Каллатисе жил и воспитывался будущий фракийский царь Котис VIII (III), который одно время замещал в этом городе сакральную должность царя-басилевса (жреца)⁴⁹. Поэтому прав Т. Саучук-Савеану, который указывал, что фракийские цари фактически контролировали города побережья, поскольку те стремились к тесным отношениям с царями перед лицом постоянной угрозы вторжения варваров⁵⁰. Отмеченная выше надпись из Истрии относится, очевидно, к тому времени, когда римляне попытались немного смягчить зависимость греческих полисов Добруджи от Фракийского царства, освободив их от уплаты пошлин Реметалку I, что расширило их права автономии. Отношения городов и фракийских царей строились на правах симмахии, когда формально греки подчинялись власти царей, а на деле сохраняли самоуправление. Политические отношения городов и фракийских царей могли быть тождественны взаимоотношениям Херсонеса Таврического и царей Боспорского государства.

Тира, постепенно восстанавливавшая свой потенциал, но не достигшая еще былого могущества, находилась под угрозой вторжений гетов (даков), бастарнов и скіфов⁵¹, т. е. тех варваров, которые на рубеже н. э. больше всего тревожили римлян и союзных им фракийских царей. В такой ситуации желание тиритов установить тесные связи с правителями Фракии, как это сделали другие города Западного Причерноморья, представлялось вполне естественным. Ведь в этом случае открывалась возможность войти в большее доверие к Риму, а это было важно для города, залечивавшего раны после гетского разгрома. Нельзя исключать и того, что Тира также могла под этой Рима заключить союз — симмахию с фракийскими царями.

Любопытно, что в Тире неоднократно находили монеты последних царей сапейской династии. Это серебряная драхма, выпущенная в Византии в годы правления Реметалка I, около десяти монет Реметалка II и подражания им. В городе в обращении находились тетрадрахмы Византия посмертной лисимаховской чеканки с надчеканкой, которая ставилась на монеты после превращения Фракии в римскую провинцию в 46 г. Они попали в Тиру в конце 40-х гг. при императоре Клавдии и были надчеканены тиарским клеймом ТУР. Интересно, что другое тиарское клеймо — овальный штемпель с изображением безбородой мужской головы в венке — засвидетельствовано на монетах фракийского царя Реметалка III, которые обращались в Тире. Это клеймо повторяло тип тиарских монет с изображением персонифицированного римского Сената и легендой ΤΥΡΑΝΩΝ и ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΚΛΗΤΟΥ, датированных временем Нерона (54—59 гг.)⁵². Поскольку изображение римского Сената наносилось в виде надчеканки на монеты Реметалка II, то можно заключить, что монеты этого царя попали в Тиру не случайно, а находились там в регулярном обращении даже после смерти этого правителя в 38 г. Это означает, что город мог иметь с фракийским царством не только тесные эко-

номические, но и политические связи. Поэтому благодеяние Тиры по отношению к Реметалку II вполне могло иметь место, как могло иметь место и возведение фракийским царем какого-то общественного сооружения, чтобы увековечить союз с полисом в устье Днестра. Таким образом, Тира попала в сферу влияния, а может быть и под протекторат фракийских царей в те годы, когда они контролировали побережье вплоть до Нижнего Подунавья. Все это, естественно, делалось с благословения римлян.

Когда в 44 г. Клавдий образовал самостоятельную провинцию Мезию, а в 46 г. — Фракию, греческие города на побережье составили особый округ *portorium Ripae Thraciae*, подчинявшийся легату провинции Мезия. Полисы к югу от Гема попали под управление наместника провинции Фракия. В это время Тира, по всей видимости, сохраняла статус свободного и союзного города. В конце правления Клавдия на римские монеты этого императора, а также на сестерции Агриппины Старшей и ассы Августа ставилась городская надчеканка ТУР. Затем была выпущена монета с изображением римского Сената, а на медь Реметалка II, сохранившуюся еще в обращении со времени симмахии с Фракией, нанесены надчеканки. При Флавиях уже появляются монеты с портретом императора, что призвано было отразить включение Тиры в римскую провинцию Мезия. Около 57 г. город начал новое летосчисление, отразившее изменение его статуса⁵³. Сопоставим эти факты, чтобы определить положение города после того, как в 46 г. с превращением Фракии в провинцию империи прекратилась симмахия с фракийскими царями.

П. О. Карышковский и И. Б. Клейман предположили, что принятие Тирой нового летосчисления в 57 г. могло быть связано с вступлением Тиберия Плавтия Сильвана Элиана в должность легата провинции Мезия, что означалось установлением в городе римской власти⁵⁴. Это, однако, спорно; во-первых, потому, что в указанное время в нумизматике Тира отчетливо видны тенденции автономного чекана вплоть до правления императора Веспасиана, во-вторых, введение в греческом городе новой эры в связи с вступлением в должность легата провинции — факт беспрецедентный, а в-третьих, знаменательно и не случайно совпадение начала эры в Тире и летосчисления в Ольвии с эрой сарматского царя Фарзо⁵⁵. Введение в греческих городах в период империи собственных эр, как правило, являлось результатом изменения их политico-административного статуса, что чаще всего выражалось во включении их в состав той или иной провинции вместе с предоставлением им относительной политической свободы и самоуправления. Например, в Малой Азии начало эры города Неаполя-Фаземона (Андрапы-Неоклавдиополя) относится к 6/5 г. до н. э., когда Август отобрал город у династов внутренних районов Пафлагонии и присоединил вместе с окрестной территорией к римской провинции Галатский Понт; соседние города Амасия и Себастополис начинали городскую эру с 3 г. до н. э., когда также вошли в состав означенной римской провинции⁵⁶, сохранив при этом собственные органы управления. И Комана Понтийская начала новое летосчисление в 34/35 г., после того как стала называться Иероцезареей и была включена в ту же провинцию. Иногда эры в греческих полисах начинались с года освобождения от власти монархов, например, «помпейянская эра», введенная в ряде городов бывшего Понтийского царства тотчас после их освобождения от власти Митридата Евпатора Помпем в 64/63 г. до н. э. и включения в состав новой провинции Вифиния Понт или в состав территорий, зависимых от него царей⁵⁷.

Введение в Тире, Ольвии и царем Фарзоем нового счета годов совпадает по времени с деятельностью легата Мезии Тиберия Плавтия Сильвана. Одним из первых важных мероприятий этого римского наместника после вступления в должность в 56 г. стало умиротворение бастарнов, сарматов и даков, живших за Дунаем. Ему удалось принудить к покорности и склонить к переговорам вождей и царей роксоланов, одного из трех основных племенных союзов сармат Северного Причерноморья. Эти меры помогли римлянам создать прочный тыл, поскольку они готовились в скором времени выступить против скифов и установить господство в Таврике, что и было воплощено в жизнь Плавтием Сильваном между 63 и 66 гг.⁵⁸. Следуя традиционной рим-

ской политике опоры на эллинские города Западного Причерноморья, легат Мезии предпринял ряд шагов и по нормализации отношений с окружающими их варварами. Обезопасив границы своей провинции от их вторжений и смягчив этим варварскую угрозу греческим городам Малой Скифии, Добруджи и, вероятно, Северо-Западного Причерноморья, прежде всего, Ольвии и Тире, Плавтий Сильван признал свободный статус этих полисов: он гарантировал им право *πάτριος λοιτεῖα*, размеры их границ, римскую опеку, налогообложение и т. д. Это следует из переписки Плавтия Сильвана с истрійцами, где он обещает им соблюдать все их права и привилегии⁵⁹. Не исключено, что означенные благодеяния римлян почувствовали на себе и жители Тиры и Ольвии. Последующая акция Плавтия Сильвана по освобождению Херсонеса Таврического от варварской угрозы была продолжением той политики, которую проводил легат на северных границах своей провинции и в Северо-Западном Причерноморье.

Однако римляне пока не имели возможности включить города Северо-Западного Причерноморья в состав провинции Мезия. Поэтому Тиберию Плавтию Сильвану пришлось подтвердить независимость этих полисов через признание их симмахии с царем сарматского племени аорсов Фарзоем, усилившимся в этом районе после ослабления другого сарматского племени роксолан в результате успешных действий против них римлян. О создании в этом районе в середине — третьей четверти I в. большого политического объединения сармат во главе с аорсами в настоящее время имеется все большее количество данных. К сожалению, интерпретация отдельными исследователями взаимоотношений римлян, Ольвии, Тиры с сарматскими царями Фарзоем и Иниисмеем, не всегда верна. Признавая установление верховной власти этих царей над Ольвией с ее добровольного согласия при условии сохранения полисных органов управления, т. е. фактически полисного самоуправления, одни видят в этом стремление греков с помощью варваров сохранить независимость от Рима, отрицая, таким образом, какую-либо роль империи в установлении этих протекторатных отношений⁶⁰. Другие же, напротив, чрезмерно преувеличивают роль Рима, который, по их мнению, усилиями Плавтия Сильвана на время освободил ольвиополитов от власти Фарзоя⁶¹. Последняя точка зрения, отстаиваемая М. Б. Щукиным, получила недавно убедительную критику со стороны А. В. Симоненко и Б. И. Лобая. Соглашаясь с названными авторами в том, что Фарзой и Иниисмей номинально управляли ольвиополитами, мы не можем согласиться с тем, что союз с сарматами был чуть ли не средством от агрессивных пополнений римлян в отношении независимости Ольвии. Основной аргумент этих авторов заключается в том, что Ольвия в I в., особенно во время римско-боспорской войны 41—45 гг. была настроена антиримски и поддержала мятежного Митридата III, наградив его венком, о чем будто бы свидетельствует известная ольвийская надпись⁶². Однако, она не имеет никакого отношения к боспоро-римской войне, так как датируется значительно более поздним временем⁶³. К тому же некоторое влияние монетного дела римлян на раннюю чеканку царя Фарзоя, отмеченное П. О. Карышковским, говорит о том, что отношения между сарматами-аорсами и римлянами в середине — третьей четверти I в. могли быть вполне лояльными, тем более, что в ходе упомянутого боспоро-римского конфликта аорсы выступали на стороне римлян. Поэтому мы полагаем, что в 50—60-е гг. цари Фарзой и Иниисмей могли проводить угодную римским властям политику, а потому чекан Фарзоем собственной монеты в одном из греческих городов Северо-Западного Причерноморья не мог иметь места без определенного воздействия со стороны империи. Полисы же в ознаменование признания их прав самоуправления и автономии со стороны Рима и сарматского царя приняли свою эру, совпавшую с эрой Фарзоя, также призванного Римом в качестве самостоятельного правителя⁶⁴. Укрепляя союз с сарматами и городами и санкционируя протекторат первых над вторыми, римляне «кубивали сразу двух зайцев»: они привлекали сарматов и города на свою сторону, готовя почву для последующего включения областей за Дунаем в состав своих владений. Их политика по отношению к Тире и Ольвии после создания провинций Мезия и Фракия была продолжением той, которую римляне осуществляли в

западно-понтийских полисах и Фракийском царстве. Как и во Фракии, ее целью было связать местных царей с греческими городами путем союза-симмакии, но под своей опекой, а затем превратить клиентное или вассальное государство в римскую провинцию с сохранением самоуправления греческих городов.

Тира, следуя после гетского разгрома в фарватере римской политики, оказалась поначалу в союзе с фракийскими царями, в результате чего появилось какое-то сооружение типа портика или храма, выстроенное от имени фракийского царя Реметалка II. После превращения Фракии в римскую провинцию и создания самостоятельной провинции Мезия Тира была поставлена в аналогичное положение, но уже в союзе с царем аорсов Фарзоем, римским клиентным правителем. Однако во всех этих случаях сам Рим и с его подсказки вассальные цари фракийцев и сармат признавали за Тирой ее собственные органы управления и государственное устройство.

Примечания

¹ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 88.— Рис. 30.

² Блаватский В. Д. Новые данные о строительстве Пантикея // СА.— 1953.— XVII.— С. 175, 176; КБН, 39.

³ *IosPE*, I², 440; ср.: Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье.— М., 1984.— С. 249.— Рис. 93.

⁴ Античная Тира и средневековый Белгород.— К., 1979.— С. 77.— Рис. 1.

⁵ Wace A., Megaw A., Skea I. *Hermopolis Magna, Ashmunein. The Ptolemaic Sanctuary and the Basilika*.— Alexandria, 1959.— Р. 4.— Pl. 10.

⁶ О титулатуре Пифодориды и Полемона II см.: *IGR* IV. 1407=OGIS.— 377 (Смирна); *IG*, II², 348 (Афины); ср.: Орешников А. В. Пифодорида и ее род в Понтийском царстве // ИГУАК.— 1902.— № 34.— С. 8 сл.; ср. также: *IosPE*, I², 704 (Херсонес Таврический), где сохранилась титулатура Полемона I; см.: *Barrett A. Polemo II of Pontus and M. Antonius Polemo // Historia*.— 1978.— Vol. XXVII/3.— Р. 439 suiv.

⁷ Ср.: КБН, 73; 1134; 1135 и др.

⁸ КБН, 958, 1259.

⁹ О стеммах царей Фракии сапейской династии см.: Lenk B. Thrake // RE.— 1936.— Bd. VI A 1, Reiche 2.— S. 445, 446; Sullivan R. Thrace in the Eastern Dynastic Network // ANRW.— 1979.— Bd. II, 7.— S. 194; Tacheva M. On the Genealogy of the Last Kings of Thracia (100 B. C.— 45 A.D.) // TAB. 1985.— Vol. II.— Р. 416 suiv.

¹⁰ Огненова Л., Лазаров М. Нов надпис на стратега Аполлоний Ептайкент // ИАИ.— 1962.— Т. XXV.— С. 197—203.

¹¹ *IG II²*, 3443; 3442.

¹² Dessau H. *Ephemeris Epigraphica*.— 1903—1904.— V. IX.— Fasc. 4.— Р. 6, 91—704; Sullivan R. Op. cit.— 197.

¹³ Эту точку зрения впервые выдвинул В. Страцулла (*Strazzulla V. La serie dei re odrissii dal 200 a. c. al. 46. d. c. // Bessarione*.— 1901—1902.— Anno 6. Ser. 2.— Vol. I.— Р. 162), а недавно обосновала М. Тачева (*Tacheva M. Op. cit.*— Р. 416).

¹⁴ Ср.: *IG II²*, 3442, 3443, ABSA 1905—1906.— Vol. XII, 178=Dessan, 70=ANRW, II, 1, Р. 196=IGBII.— Р. 98.

¹⁵ Strazzulla V. Op. cit.— Р. 164, 165; Gaggero G. Nouvelles considerations sur les dynastes du Ier siècle de n. ère // Puipudeva.— 1980.— Vol. III.— Р. 310, 311.

¹⁶ Cass. Dio. LIV, 20; LIV, 34, 5.

¹⁷ *IGB I²*, 12; AM, 1912.— Bd. 37.— S. 180; Cass. Dio. LV, 30; Plut. Mor. 207 A.

¹⁸ *IG, II²*, 3442.

¹⁹ Sullivan R. Op. cit.— Р. 194, 195.

²⁰ Только у Тацита (*Tac. Ann. II, 65*) и в надписи Марка Аккулея (*BCH*, 1932.— Vol. LVI.— Р. 203; *ANRW* II, 7, 1.— S. 201 = RPH, 1974.— Vol. 48, 2.— Р. 215) Рескупорид III именуется царем (*rex*), но это была дань традиции или простое подтверждение того, что в латинском языке нет особого различия между значением греческого слова «династ» и латинских терминов *regulus* — *rex*.

²¹ *Tac. Ann. II, 66, 67.*

²² Strabo XII, 3, 29; Tac. Ann. III, 38; *JGR* IV, 447; *Syl³* 798, 799.

²³ Данов Х. Траки.— София, 1982.— С. 152.

²⁴ Gaggero G. Op. cit.— Р. 310—312; Sullivan R. Op. cit.— Р. 210; Strazzula V. Op. cit.— Р. 300, 301; Michailov G. Les inscriptions comme source de l'histoire des états Thraces // Pulpudeva.— 1983.— Vol. IV.— Р. 26.

²⁵ IEG III, 2, № 498; XVII, № 381; XXV, № 714.

²⁶ См.: *Thrakika IV*, 1934 — Pulpudeva, 1980.— Vol. III.— Р. 310; (Кавалла) — IGR I, 829 — Robert L. Hellenica // RPh, 1939, 13.— Р. 151 — Pulpudeva III.— Р. 311 (Маронея); IGR IV, 147 // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 274.— № 48 (Кизик); *Syll.³* 798; 789 — ВДИ, 1939.— № 3.— С. 2.— № 46, 47 (Кизик); AEM 1937.— № 168 — *Thracia VI*.— Р. 305 — ANRW 11, 7.— S. 210 (Неаполь).

²⁷ Gaggero G. Op. cit.— Р. 309—311; Ср.: Robert L. Les inscriptions de Thessalonique // RPh.— 1974.— Vol. 48, 2.— Р. 214; Л. Робер воздерживается от предположения Ф. Хазлака, что в надписи IGR. IV.148 упоминался «династ Котис III (VIII)» (Hasluck F. Inscriptions from Cyzicus // JHS.— 1903.— Vol. 23.— Р. 91, 92).

²⁸ IGB I², 399.

²⁹ Kalinka E. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien.— 1960.— S. 142, 143; Сапрыкин С. Ю. Пифодорида — царица Фракии // ВДИ.— 1984.— № 2.— С. 146 сл.; Сапрыкин С. Ю.. Из истории Понтийского царства Полемонидов // ВДИ.— 1993.— № 2.

³⁰ IGB II², 74.— Абрит (Разград); ср. также: IGB I², 378 — Атанасово-Буррас.

³¹ Iwanow T/ Die thrakisch-römischen politischen Beziehungen am Vorabend der römischen Herrschaft in Thrakien // SC. 1961.— Vol. 3.— Р. 93.

³² Ср.: ILS I, 849; BCH, 1932.— Vol. 56.— Р. 203; Иванов Т. Два надписи от античния град при Разград // Гавриил Кацаров.— Ч. II.— София, 1955.— С. 171.

³³ Dessau H. Op. cit.— Р. 704; Sullivan R. Op. cit.— Р. 205; Michailov G. Comment. ad IGB I².— 399.— Р. 367, 368; Ср.: Tacheva M. Op. cit.— Р. 412—417; Tacheva M. Corrigenda et addenda ad PIR III, 1898: R 40—42, 50—52; II², 1936; C 1552—1554; IV², 1966, J 517) pertinentia // Acta Centri Historiae TAB II.— 1987.— Р. 210—213; Tacheva M. История на българските земи в древността.— София, 1987.— С. 88, 90. Ср. также наши аргументы в поддержку старой точки зрения: Зубар Б. М., Сапрыкин С. Ю. Рец.: Tacheva M. История... // Археология, 1989.— № 4.— С. 139—141.

³⁴ IOSPE I², 4; Античная Тира...— С. 78.— № 1, 2.

³⁵ Зограф А. Н. Монеты Тиры.— М., 1957.— С. 19, 20.

³⁶ Яйленко В. П. Полемон, царь Армении // Историко-филологический журнал.— Ереван, 1981.— № 1.— С. 168 сл.

³⁷ Златковская Т. Д. Мезия в I—II вв. н. э.— М., 1951.— С. 30, 31; Vulpé R., Barnea J. Din istoria Dobrogei: Romanii la Dunarea de Jos. Bucuresti, 1968.— Р. 43—45.

³⁸ Cass. Dio LIV, 34; Ovid. Ex Ponto I, 8, 11; IV, 9, 75; Tac. Ann. II, 64, 65.

³⁹ Vell. Pat. II, 112, 4; Cass. Dio LV, 30, 3; 29, 3.

⁴⁰ Tac. Ann. I, 76; 80; ср.: Domasczewski A. Zur Geschichte der Römischen Provinzialverwaltung // RM, 1890.— Bd. XLV.— S. 1—4.

⁴¹ Д. Пипиди указывает, что до 46 г. не могло быть и речи об использовании римлянами portorium Ripae Thraciae (системы налогообложения фракийского побережья) полностью в своих интересах, так как территория Добруджи и Малой Скифии от Димум до дельты Дуная контролировалась фракийскими царями сапейско-одрисской династии (см.: Златковская Т. Д. Указ. соч.— С. 37, 38; Pippidi D. Das Stadtgebiet von Histria in Römischer Zeit auf Grund der Horothesia des Laberius Maximus // Dacia.— 1958.— Vol. 2 п. с.— Р. 241; Stoian J. La città pontica di Tomis // Dacia, 1961.— Vol. 5 п. с.— Р. 254).

⁴² ISM I, 66; Златковская Т. Д. Указ. соч.— С. 38; Parvan V. Histria IV.— Р. 555, 709; Pippidi D. M. Contributii la istoria veche a Romaniei, ed. 2.— Bucuresti, 1967.— Р. 376—382.

⁴³ Златковская Т. Д. Указ. соч.— С. 39; Parvan V. Dacia, 1924.— Vol. I.— Р. 366; Vulpé R., Barnea J. Op. cit.— Р. 54; Pippidi D. Comment. ad ISM I 66.— Р. 187.

⁴⁴ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 84; Pippidi D. Comment...— Р. 187; Pippidi D. Contributii...— Р. 376—382; Vulpé R. Studia Thracologica.— Bucuresti, 1976.— Р. 135, 136.

⁴⁵ На это обстоятельство намекает Овидий, который адресует свое послание Котису (будущему царю Котису VIII (III), сыну Реметалка I, где просит его помочь безопасно прожить в ненавистном месте, т. е. в Томи, куда его сослали в 8 г., прямо указывая, что этот город находится в его стране (Ovid. Ex Ponto II, 9, 7—10).

⁴⁶ IGB I², 12.

⁴⁷ IGB I², 399.

⁴⁸ IGB I², 378.

⁴⁹ Parvan V. A propos du «basileus» Cotys de Callatis // Dacia, 1924.— Vol. I.— Р. 363 suiv.

⁵⁰ Sauciuc-Saveanu T. Ariston, Aristons Sohn aus Kallatis // Dacia.— 1958.— Vol. 2 п. с.— Р. 220—223.

⁵¹ *Об этнических изменениях в Северо-Западном Причерноморье подробнее см.: Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье. Опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшее государство на территории СССР.— М., 1983.— С. 127 сл.*

⁵² *Диамант Э. И. Две серебряные монеты фракийских царей, найденные в Тире // Нумизматика античного Причерноморья.— К., 1982.— С. 114—117; Коцюбский А. С. Несколько неизданных монет Тиры из частных собраний // Там же.— С. 120, 121; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 88, 89.*

⁵³ *Фурманская А. И. Античный город Тира // Античный город.— М., 1963.— С. 47; Карышковский П. О. Из истории Тиры в I—II вв. н. э. // МАСП, 1971.— № 7.— С. 153 сл.*

⁵⁴ *Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.— С. 92.*

⁵⁵ *Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 66—78; Карышковский П. О. Ольвия и Рим в I в. н. э. // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1982.— С. 20, 21.*

⁵⁶ *SP III, 1.— Р. 74, 109.*

⁵⁷ *Бикерман Э. Хронология древнего мира.— М., 1975.— С. 67, 68; подр. см.: Reinach T. Quelques éras pontiques // Histoire par les monnaies. Р. 1902.— Р. 149; Anderson J. G. Pontica // JHS, 1900.— Vol. 20.— Р. 151—158.*

⁵⁸ *О дате похода см.: Зубар В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія, 1988.— № 63.— С. 21; о деятельности Плавтія Сільвана в Мезии см. CIL XIV, 3608; Vulpé R. La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains // Dacia, 1961.— Vol. 5 п. 8.— Р. 367.*

⁵⁹ *ISM I, 68, стк. 30—35, 39—48; Pippidi D. Das Stadtgebiet...— S. 231; Pippidi D. Contribuij...— Р. 288—305; Pippidi D. Comment... ad ISM I, 68.— Р. 208.*

⁶⁰ *Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 86—88.*

⁶¹ *Щукин М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ.— 1982.— Вып. 47.— С. 37.*

⁶² *IOsPE I², 38.*

⁶³ *Саприкін С. Ю. К ольвійської надписі IOsPE I², 38 // ВДИ.— 1988.— № 1.— С. 147—155.*

⁶⁴ *Введеніє в Тире нової ери не связують з включенієм її в провінцію Мезія ни Д. Пипиди, ни Т. Д. Златковская, ни сам П. О. Карышковский (см.: Златковская Т. Д. Указ. соч.— С. 59; Карышковский П. О. Из истории Тиры.— С. 158; Pippidi D. Les villes de la côte ouest de la Mer Noire d'August a Diocletien // Vestigia, 1973.— Vol. 17.— Р. 100, 101).*

C. Ю. Saprikіn

TІРА ТА ФРАКІЙСЬКІ ЦАРІ

Статтю присвячено відновленню та аналізу грецького напису з Тіри, нанесеного на якусь ордерну споруду типу портика або ексадри, зведену фракійським царем Реметалком II у Тірі на знак прихильності до нього мешканців міста.

Робиться висновок, що у першій половині I ст. Тіра намагалась увійти до сімахії з фракійськими сапейсько-одріськими царями, щоб через їхнє посередництво зблизитися з Римом. Це дозволяло місту зміцнити воєнно-політичне становище перед загрозою постійних вторгнень гето-даків, бастарнів, скіфів. Після ліквідації савроматського Фракійського царства у 46 р. Тіра опинилася під протекторатом проримських настроєного царя сарматського племені аорсів Фарзоя, котрий виконував ті ж протекторські функції стосовно міста, які раніше здійснювали фракійські династи.

S. Yu. Saprykin

TYPAS AND THRACIAN TSARS

The paper is devoted to restoration and analysis of Greek inscription from Tyras which was put on a certain order building of the portico or exedra type erected by Rhoemetalles 2, the Thracian tsar, in Tyras symbolizing friendly moods of citizens to him. The author comes to the conclusion that in the first half of the 1 st cent. A. D. Tyras tried to establish a symmachia with the Thracian Sapean-Odryssic dynasties in order to come into contact with Rome. That permitted Tyras to consolidate its military and political position in the face of constant invasions of the Getians-Dakians, Bastharns and Scythians. After abolition of the independent Thracian kingdom in 46 A. D. Tyras appeared under protectorate of Pharzoi, the tsar of the Sarmatian tribe of the Aorces of the pro-Roman orientation. That tsar performed the same protectorate functions over Tyras which were previously performed by Thracian dynasts.

БОСПОРСЬКІ МІФИ В ІЛЮСТРАЦІЯХ АТТИЧНИХ ВАЗОПИСІВ IV ст. до н. е.

М. В. Скржинська

У статті розглядається серія аттичних ваз IV ст.^{*}, розписаних з урахуванням смаків мешканців Боспора; досліджено вплив вазопису на складання зорових образів героїв популярних міфів; виділяються невідомі за писемними джерелами варіанти поширених на Боспорі міфів про викрадення Європи, про амазонок, аріаспів і пігмеїв.

Міфологія є невід'ємною частиною культури кожного елліна. Усні перекази й літературні твори оповідали про діяння богів і героїв, а образотворче мистецтво формувало в свідомості греків зовнішній вигляд міфічних персонажів. Рисунки на аттичних вазах, поширені у багатьох містах грецької ойкумені, стали у V—IV ст. найбільш масовими і різноманітними ілюстраціями міфів.

Експорт аттичної кераміки на Боспор починається в VI ст. і досягає апогею в IV ст., коли політичні, економічні й культурні зв'язки цієї держави з Афінами були найбільш інтенсивними. На початку IV ст. на Боспор довозили втрічі більше аттичних посудин, ніж у другій половині V ст.¹. Поряд з кількісними спостерігаються також і якісні зміни. Крім традиційних для афінських майстрів рисунків, на вазах з'являються численні ілюстрації міфів, популярних на Боспорі.

Поширений у IV ст. стиль розпису аттичної червонофігурної кераміки одержав у науковій літературі назву керченського², тому що найчисленніші зразки такого вазопису знайдено при розкопках на території Керчі (стародавнього Пантикапея) й інших міст і некрополів Боспора. У розписах ваз, виконаних для масового експорту на Боспор, виділяються такі сюжети: битва амазонок з греками, битва амазонок і аріаспів з грифонами, голови амазонок поряд з головами коней і грифонів, боротьба пігмеїв з журавлями і баґатофігурні композиції з зображенням викрадення Європи.

В усніх переказах взагалі ніколи детально не говориться про зовнішній вигляд героїв, а більш-менш докладний їх опис з'явився в літературі лише в елліністичний період. Тому вазописцям доводилося користуватись власною уявою або орієнтуватись на витвори монументального живопису і скульптури. Це добре простежується на розписах рибних блюд з ілюстрацією міфу про Зевса і Європу. Понад 30 таких блюд знайдено на Боспорі й жодного — за його межами³.

Міф про кохання Зевса до дочки фінікійського царя Європи був популярним протягом всієї античності. Гомер коротко згадав його у двох віршах «Іліади» (XIV, 321—322), вважаючи, що його слухачі чудово знають про те, як Зевс викрав Європу, перетворившись на бика; сидячи на його спині, царівна морем припливла на Кріт. Там бог набув свого звичайного вигляду й одружився з викраденою ним дівчиною.

Цей міф є відомим за творами багатьох античних авторів⁴. Кращий поетичний його виклад серед відомих нам творів давньогрецької літератури належить Мосху (II ст.), який написав невелику поему «Європа», а римської — Овідію, котрий двічі звертався до цього міфу в «Метаморфозах» (II, 833—875) і «Фастах» (V, 605—625).

Зображення міфу про Європу вперше з'явилось на аттичних вазах на початку V ст.⁵ і постійно відтворювалось протягом V—IV ст. У Північному Причорномор'ї знайдено лише одну вазу V ст. з цим сюжетом — чорнофігур-

* Усі дати в статті належать до періоду до нашої ери.

ну ойнохою з Ольвії, розписану другорядним майстром на початку V ст.⁶. Всі інші подібні вази з розкопок у Північному Причорномор'ї належать до IV ст.: одна пеліка з Ольвії, дві пеліки й один лекіф з боспорських поховань, шість цілих і безліч уламків рибних блюд з некрополів європейської та азіатської частин Боспора⁷.

Найскладніші композиції з безліччю персонажів представлено на рибних блюдах. Аттичні вазописці почали прикрашати рисунками такі блюда лише наприкінці V ст. Спочатку на них зображували лише морську фауну: різноманітних риб, восьминогів, каракатиць, морських коників; а на межі V і IV ст. на блюдах з'явилася ілюстрація міфу про Європу, яка їде на бику в супроводі нереїд, тритонів, пірнаючих дельфінів, риб та інших морських жителів. Деякі сцени з міфів на таких блюдах не зустрічаються. Морська фауна, напевне, якоюсь мірою визначила вибір міфологічного сюжету, пов'язаного з морем, що стала традиційною в розписі блюд.

Рисунки на всіх цих блюдах з міфом про Європу досить схожі за манерою виконання і композицією. У першій четверті IV ст. їх розписували в одній афінській майстерні⁸. Центральне місце займають Зевс, котрий сидить у кріслі, й прямує до нього Європа, яка їде на бику. Ці головні персонажі міфу, а також інколи Гермес, котрий допомагав викрасти царівну, й повелитель водної стихії Посейдон, який забезпечив спокійну переправу, зображувались на вазах V—IV ст. Пеліки з цим сюжетом, розписані в керченському стилі, знайдено в різних грецьких полісах, у тому числі в Ольвії й на Тамані⁹. Однак на жодній вазі немає настільки великого почути у Європи, як на блюдах (рис. 1). Там представлено нереїд, які їдуть на гіпокампах, тритонів, пірнаючих дельфінів й трьох летючих крилатих божеств. Це, ймовірно, син Афродіти Ерот і божества, які не відрізняються від нього в образотворчому мистецтві: любовної пристрасті (Потос) і бажання (Химерос). В одного з них у руках тимпан, так що глядач може доповнити картину ще й музикою. Біля ніг міфічних персонажів по зовнішньому краєві блюда пливуть великі й малі риби, лежать мушлі й морські зірки.

На рибних блюдах Зевса зображені в іпостасях бика і бога, й таким способом передається два моменти розповіді: подорож Європи на бику, в якого перетворився Зевс, і його повернення до свого божественного образу на Кріті, де відбулося весілля. У греків воно в ряді випадків асоціювалось не лише з веселим святом одруження, а й з переходом до царства мертвих. Недарма майже всі блюда з ілюстрацією міфу про Європу знайдено у похованнях або насипах курганів і місцях заупокійної тризни¹⁰.

Вчені відзначають схожі ритуали в давньогрецьких весільних і похованельних обрядах: оміття нареченої й небіжчика, одягання в обох випадках у паданний одяг і прикраси, супровід тієї й іншої церемонії смолоскипами і подарунками нареченого нареченні¹¹. Смерть сприймалася як переход душі до іншого стану при переміщенні її до потойбічного світу. Весілля також супроводжувалось переїздом нареченої в дім нареченого і переходом до стану заміжньої жінки.

За античними повір'ями, дівчина в потойбічному світі робилась нареченою або дружиною володаря підземного царства¹², а її могила уподібнювалась спальні молодих¹³. Ці уявлення засвідчені на Боспорі: у віршованій епітафії мешканки Пантикея сказано, що для неї Плутон запалив весільні смолоскипи і «приняв до свого весільного покою коханою дружиною»¹⁴.

У боспорських похованельних ритуалах міф про Європу набув особливих символічних рис: подорож по морю фінікійської царівни уподібнювалася переходові душі з світу живих до світу мертвих, що, згідно вірувань греків, лежав за якимось водним простором¹⁵.

Рибні блюда з зображенням морської фауни широко використовувались у побуті, судячи за знахідками на городищах; у той же час їх клали разом з іншим посудом до могил. Стосовно блюд з зображенням Європи складалася думка про їх призначення лише для похованельних церемоній. Однак повної впевненості в цьому бути не може, тому що три фрагменти таких блюд походять, вірогідно, з міських шарів Пантикея¹⁶. Тому цілком можливо, що «міфологічні» блюда використовувались також для святкового столу; тоді зоб-

Рис. 1. Міф про викрадення Європи. Рисунок на червонофігурному рибному блюді з Німфея. Національний музей історії України. Київ.

раженню не надавалось переносного значення, й воно сприймалося так само, як у творах античних письменників: без поховальної символіки.

Можливо, на блюдах відтворювалася якась відома картина, що мала значний вплив не лише на ілюстрації міфу, а й на його поетичний виклад. Адже у поетів перелічуються майже всі персонажі, відомі з вазопису. Поети елліністичного часу, до числа яких входив Мосх, часто будували свої описи, надихаючись картинами або килимами з багатофігурними композиціями. У поемі Мосха сказано, що «бик біг, не замочивши копит», і вазописці малюють бика, що біжить, а не пливе. У поета Європа тримається однією рукою за ріг бика, й саме так її представлено на вазах. Мосх описує, як Посейдон допомагав своєму братові Зевсу, і на деяких блюдах зображені цього бога з тризубом. Назустріч Європі, за словами Мосха, вилівали різні міфічні істоти — нерейди на морських чудовиськах і тритони. Вони також є присутніми на розглядуваних блюдах. У почті Європи нерейди виконують роль подруг нареченої, котрі супроводжують її на весілля. Водночас, при поховальному обряді вони вважались провідниками душ через водний простір до потойбічного світу. Прикраси саркофага з Гортинії показують, що на Боспорі були відомі подібні уявлення про нерейд¹⁷.

Перекази про амазонок належать до найдавнішого пластику античної міфології. Вони були добре відомі вже в часи Гомера¹⁸. Ілюстрації цих міфів на античних вазах починають регулярно з'являтися з середини VI ст.¹⁹. Їх одразу ж почали довозити на Боспор, про що свідчать знахідки чорнофі-

турних кілків з зображенням амазонок²⁰. Вазописці малювали войовничих жінок, які билися з греками, очолюваними Гераклом, Тесеем або Ахіллом. Спочатку амазонок малювали в грецькому одязі й озброєнні. Лише біла фарба на обличчях й інших відкритих частинах тіла відрізняла їх від суперників-еллінів у таких самих високих шоломах, коротких хітонах зі списами й щитами в руках.

Наприкінці VI ст. змінюються зображення одягу й озброєння амазонок. Спочатку замість шоломів на головах у них з'являються скіфські шапки, як, наприклад, на кілку з Пантикея²¹; далі весь одяг робиться скіфським. І воюють вони, мов скіфи, стріляючи з луків і рубаючи ворога сокирами.

У VI—V ст. сцени з амазонками прикрашали переважно посуд для вина (кілки, скіфоси, амфори, ойнохой), іноді алабастри для пахучої олії. Вони входили до парадного сервірування столу північнопричорноморських еллінів, про що свідчать форма посуду й обставини знахідок їхніх уламків при розкопках міських кварталів. У зображеннях битв амазонок з греками глядач бачив ілюстрації до подій давньої історії. Недарма афінські оратори називали походи амазонок до Аттики серед реальних історичних перемог афінян²², а складачі «Пароської хроніки» включали напад амазонок на Афіни до шерегу історичних фактів.

У IV ст. розписи з амазономахією в Північному Причорномор'ї зустрічаються майже виключно на посуді, призначенному для похованого обряду, найчастіше — на пеліках, знайдених на Боспорі. Тут уже немає епізодів Троїанської війни або битв з Гераклом і Тесеєм; амазонки виявляються не просто ворожим племенем, а представницями грізного потойбічного світу. Напевне, боротьба греків з ними сприймалась вже не як протистояння сильному супротивникові, а як бій з істотами, які несуть смерть і виконують волю Господаря потойбічного царства²³. У боспорських некрополях знайдено понад тридцять таких ваз, у Афінах та деяких інших грецьких державах, серед них і в полісах Північного Причорномор'я, виявлено поодинокі екземпляри посуду IV ст. з амазономахією²⁴.

Вазописці IV ст. малювали кінних і піших амазонок переважно в скіфському одязі, але іноді за давньою традицією і в грецьких хітонах²⁵. Можливо, це пояснюється тим, що у монументальному мистецтві амазонок продовжували зображувати в грецьких костюмах, а вазописці часто копіювали картини й скульптури.

353 р. Скопас, Браїксід, Леохар і Тимофей прикрасили стіни Мавсолею в Галікарнасі рельєфами зі сценами битв еллінів і амазонок; останніх зображені в хітонах і умовних східних шапках²⁶. Ці скульптори були сучасниками аттичних художників, які малювали бойовища амазонок на похованьних вазах. Рельєфи Мавсолею свідчать, що в IV ст. не лише на північних берегах Понта, а й в інших частинах грецької ойкумені міфи про амазонок асоціювались з потойбічним світом і супроводжували похованальні обряди.

У IV ст. у сценах амазономахії з'являється новий сюжет: войовничі жінки б'ються не тільки з греками, але, подібно до арімаспів, вступають у битву з грифонами, фантастичними крилатими істотами з тілом лева й орлиною головою на довгій ший й гребенем (рідше з головою лева). Про це не згадується в літературних джерелах, де повідомляється лише про сутички грифонів, що стережуть золото, з одноокими арімаспами. Про них найдокладніше написав Геродот (IV, 13), спираючись на відому поему «Арімаспія» Арістея Проконнеського, від якої збереглось лише кілька невеликих цитат. Геродот вважав арімаспів нескіфським племенем, що жило за Уралом обабіч ісседонів, найвіддаленішим народом, про який існували хоч якісь більш-менш достовірні відомості. Для більшості ж еллінів найбільш віддаленими серед відомих північних народів були скіфи й савромати, так що вони виявились мешканцями рубежів реального й потойбічного світів. Тому арімаспів заховували до скіфських племен²⁷, і коли афінським вазописцям знадобилось відтворити зовнішній вигляд арімаспів, вони намалювали їх варварами у скіфському одязі.

Грифони постійно зустрічаються на аттичній кераміці, починаючи з архаїчного періоду. Мотив же їхньої боротьби з арімаспами й амазонками з'явився в 1997 р.

Рис. 2. Бій амазонки з грифонами. Деталь золотого калафа з кургану Велика Близниця. Ермітаж. Санкт-Петербург.

ляється лише в IV ст. і користується особливим успіхом на Боспорі. Часто важко вирішити, зображене на вазі битву грифонів з амазонками чи з арімаспами, оскільки скіфський костюм майже повністю закриває їхні тіла. З певністю можна визначити амазонок, які борються з грифонами, на пеліці з Ялтинського музею, бо вони у грецьких хітонах, і їхні тіла виділено білою фарбою²⁸. Добре визначаються арімаспи, якщо у них на голові немає шапки й видно коротку волосину зачіску, як, наприклад, на пеліці з Пантикапея²⁹. В інших випадках, на думку М. М. Кобиліної, амазонку від арімаспа відрізняють пасма волосся, що вииваються з-під шапки³⁰.

У міфах про арімаспів розповідалось не лише про їхні битви з грифонами, а й про те, що це чудовисько можна приручити, якщо зловити його дитинчам³¹. Ймовірно, такий переказ ілюструється зображенням арімаспа верхи на грифоні на пеліці з Пантикапея³².

У боспорських похованнях іноді трапляються вази, прикрашені головою коня або грифона поряд з великою жіночою головою в грецькому чепці або у високій східній шапці³³. Напевні, це голови амазонок, бо вони схожі з ними за типом зображення, а кінь і грифон є присутніми в сценах амазономахії³⁴.

Оповідання про битви з грифонами були настільки популярними на Боспорі, що їх зображення замовляли не лише вазописцям. Золотий калаф жриці, похованої наприкінці VI ст. у кургані Велика Близниця, прикрашено рельєфами битви з грифонами³⁵. Їх супротивників традиційно називають арімаспами. Однак у деяких варварів у скіфському одязі з-під шапки вииваються пасма волосся, мов у амазонок, а одна фігура, зображенна у фас, має два ока, тобто у неї відсутня підкреслена Геродотом важлива відмітна риса арімаспів — одноокість. Таким чином, на калафі ймовірніше всього бачити ілюстрацію міфу про бойовище амазонок з грифонами (рис. 2).

Дев'ять ваз керченського стилю з зображенням пігмеїв відомі лише за знахідками у могильниках Боспора. Подібно до згаданих вище ваз, вони пов'язані з похованальним ритуалом і міфами про битви на рубежах реального й потойбічного світів. Греки називали пігмеями одне з міфічних племен, що відрізнялось дуже малим зростом. Звичайно вважалось, що вони живуть біля південних меж Ойкумені — поблизу витоків Ніла³⁶. Деякі автори локалізували їх в Індії³⁷ і навіть на півночі у Фракії та Малій Скіфії³⁸ або на міфічному острові Фулі³⁹. Страбон (XVII, 2, 1), чудовий знавець грецької літератури, писав, що ніхто з заслуговуючих на довіру людей не бачив пігмеїв. Вивчивши численні записи про це плем'я, він справедливо поставив пігмеїв до одного ряду з відверто фантастичними людиноподібними створіннями, одні з яких мають собачі голови, інші — одне око на грудях, ще інші обходяться без очей або носа та ін. (I, 2, 32; XV, 1, 56).

Журавлі, згідно грецьких переказів, щорічно нападали на пігмеїв, щоб

Рис. 3. Боротьба пігмея з двома журавлями. Рисунок на червонофігурній пеліці з Пантикея. Ермітаж. Санкт-Петербург.

відвоювати у них хлібні ниви. Пігмеї ж знищували яйця журавлів, і ті мстилися за це⁴⁰. Докладного викладу міфу не збереглось, хоча давні автори звертались до нього з доби архайки, а Стефан Візантійський згадав навіть цілу поему «Гераномахія» на цей сюжет. Битву журавлів і пігмеїв описував Гесіод⁴¹, а Гомер в «Іліаді» (ІІІ, 2—7) згадав про неї в порівнянні, як про добре знайомий слухачам образ, що не потребує пояснення.

Словами Гомера про переліт журавлів через Океан до місць проживання пігмеїв показують, що дія міфу належить до казкової області, тому що Океан в уявленнях того часу відділяв реальний світ від потойбічного⁴². І в наступні часи у всіх античних письменників пігмеї локалізуються якщо не в потойбічному світі, то на його рубежах.

У Північному Причорномор'ї стійкий попит на вази з пігмеями з'явився лише в IV ст. З більш ранньої кераміки можна назвати один уламок червонофігурного ритона другої чверті V ст. з Пантикея⁴³. Найскладніша багатофігурна композиція збереглась на вазі, знайденій у некрополі Пантикея ще в першій половині минулого століття⁴⁴. Чотири пігмеї в барсових шкурах з вінками на головах б'ються з трьома журавлями. Двом пігмеям майстер надав африканських рис: опукле чоло й товсті губи. На думку І. В. Шталь, вінки й барсові шкури характеризують пігмеїв як персонажів, пов'язаних з культом Діоніса й учасників містерій⁴⁵. Нам же уявляється, що негритяцькі риси й одяг з одних лише шкур підкреслюють варварське походження пі. мейв, а вінки символізують їхню перемогу над журавлями. Найближчу аналогію вкажемо на вазі з битвою амazonок і греків, увінчаній вінками⁴⁶. Так художник показує, що перемога була за еллінами. На всіх інших вазах пігмеїв зображені у капелюках, так що вінок не становив будь-якої важливої риси для характеристики їхнього вигляду.

Композиції інших ваз є простішими: один пігмей б'ється з двома журавлями (рис. 3) або два пігмеї — з одним птахом. Як і на вазах з амazonками, представлено різні моменти битви, в якій пігмеї то беруть гору над журавлями, то виявляються поверженими, то коли переможця ще не виявлено.

Міф про бойовище пігмеїв з журавлями, тісно пов'язаний з похованальним ритуалом на Боспорі, існував тут не одне століття. Після того, як вийшли з

ужитку розписні вази, цей сюжет з'явився на інших предметах образотворчого мистецтва. На стінах пантикапейського склепу II—I ст. представлено сцени єдиноборства пігмеїв з журавлями⁴⁷.

Хоча свідоцтва популярності на Боспорі міфу про боротьбу пігмеїв з журавлями існують не раніше IV ст., можна думати, що його тут знали й до цього. Адже міф згадується в знайомій кожному грекові «Іліаді». Напевне, подібно до міфів про Європу й амazonок, переказ про пігмеїв спочатку не пов'язувався виключно з уявленнями про потойбічний світ.

Для мешканців північного узбережжя Понта міф, ймовірно, мав особливу привабливість тому, що журавлі прилітали на літо сюди й до сусідньої Скіфії з країни пігмеїв. Про перельоти журавлів зі скіфських рівнин до Єгипту, незвіданих верхів'їв Ніла, писав Арістотель в «Історії тварин» (VIII, 12, 597 а, в). Як і кожному елліну, йому при цьому пригадалось славнозвісне сказання, про що він мимохід згадав: «Там, як кажуть, журавлі б'ються з пігмеями». Арістотель виділив також важливе для розуміння міфу спостереження греків, котрі вважали, що з усіх птахів саме журавлі переселяються від одного краю ойкумені до іншого. Таким чином вони можуть зазирнути за межі реального світу на його південних і північних рубежах. Напевне тому, в деяких варіантах міфу боротьба журавлів з пігмеями пересувалась від південних меж до північних.

У мотиві битви птахів з пігмеями відбилося спостереження греків щодо воювничого характеру журавлів⁴⁸; недарма гучні крики наступаючих воїнів порівнювали з журавлиними⁴⁹.

У поховальній символіці боспорських ваз сенс міфу про боротьбу журавлів і пігмеїв був схожий зі смислом міфів про битви амazonок і арімаспів: ці бойовища локалізувались на рубежі двох світів, яку повинна перетнути душа померлого.

Отже, розглянуті ілюстрації міфів і обставини знахідок ваз з подібними розписами у похованнях, насипах курганів і місцях заупокійних тризн містять ніде не збережені свідоцтва існування боспорських варіантів загально-грецьких міфів про амazonок і викрадення Європи. Ці міфи були тут міцно пов'язані з уявленням про перехід душі до потойбічного царства. Хоча жодний античний автор не згадав про таке значення названих міфів, можливо, не лише на Боспорі існувало символічне тлумачення переказів про амazonомахію. Адже не випадково її зображення прикрашало чотири боки галікарнаського Мавзолею.

Купці, які здійснювали торговельні зв'язки між Афінами й Боспором, замовляли вази з сюжетами, що користувались особливим успіхом. Так у IV ст. виникло виробництво аттичних ваз для цілеспрямованого вивезення на Боспор. Художнє втілення міфологічних образів залишалось суто аттичним. Тому боспоряни бачили героїв своїх міфів очима афінських художників, наприклад, уявляли амazonок і арімаспів одягнутими в узагальнені східні костюми з неодмінними шароварами й високими шапками, а пігмеїв — одягненими лише в шкури. Багатофігурні композиції сприяли докладнішому викладові міфів. Дивлячись на вази, боспоряни пригадували не лише головних дійових осіб, а й вводили в оповідання другорядних персонажів, зображеніх вазописцями. Досить показові в цьому плані розписи рибних блуд з численним почтом Європи.

Сюжети з битвами амazonок, арімаспів і пігмеїв зустрічаються на вазах протягом усього IV ст. Їх малювали художники різного ступеня обдарованості, котрі зображували звичайні поєдинки, сутички кількох супротивників, а іноді й багатофігурні композиції великих битв. Ці сюжети іноді трапляються й на інших пам'ятках образотворчого мистецтва, знайдених на Боспорі⁵⁰. Міф про викрадення Європи засвідчений лише вазописом.

Рибні блюда з міфологічним сюжетом посідають виключне місце серед розглядуваних речей. Їх виготовляли в одній майстерні протягом не більше двадцяти років. Можливо, перші зразки розпису з міфом про Європу були розвитком традиційного для рибних блуд сюжету з морською фаunoю, й, ілюструючи міф, художник не вкладав у нього символічного значення перевезти душі до потойбічного світу. Коли ж такі блюда почали використовувати

на Боспорі в поховальному ритуалі й побачили в міфі його переносний сенс, майстерня стала цілеспрямовано працювати на експорт, дещо варіюючи знайдену вдалу композицію. Після зникнення цієї майстерні інші вазописці не стали працювати над цим складним сюжетом, а на Боспорі зник звичай подавати заупокійну трапезу на таких блюдах. Тоді ж, можливо, тут забулося символічне значення міфу, про існування якого на Боспорі ми більше нічого не знаємо.

Примітки

¹ Цветаева Г. А. К вопросу о торговых связях Пантикея // МИА.— 1957.— № 56.— С. 194.

² Scheifold K. Untersuchungen zu den Keramischen Vasen.— Berlin—Leipzig, 1934.— S. 1 (далі — UKV); Boardman J. Rotfigurigen Vasen aus Athen. Die Klassische Zeit.— Mainz am Rhein, 1991.— S. 11.

³ Циммерман К. Фрагменты аттических рыбных блюд в Эрмитаже // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— Л., 1979.— С. 59; Barringer J. M. Europa and the Nereids // AJA.— 1991.— Т. 95.— № 4.— Р. 657.

⁴ Hdt. I, 2; Non. Dionys. I, 46—361; Apollod. Bibl. II, 5, 7; Hor. Od. III, 25—27.

⁵ Boardman J. Athenian Black-Figure Vases.— London, 1985.— Р. 217; Boardman J. Athenian Red-Figure Vases. Archaic Period.— London, 1985.— Р. 244.

⁶ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1988.— № 15, 1.

⁷ OAK.— 1866.— С. 77.— Табл. II, 33; OAK.— 1870.— С. 181—183.— Табл. V, 1; OAK.— 1904.— С. 40.— Рис. 59; UKV.— № 3—33, 436, 491; Циммерман К. Указ. соч.— С. 59—92; Barringer J. M. Op. cit.— Р. 657—667; LIMC.— Bd. 4.— С. 80.— № 66—67.

⁸ UKV.— С. 90, 91; Циммерман К. Указ. соч.— С. 78.

⁹ UKV.— № 436, 491.

¹⁰ Циммерман К. Указ. соч.— С. 61—68; Barringer J. M. Op. cit.— Р. 667.

¹¹ Keuls E. The Reign of the Phallus.— New-York, 1985.— Р. 131, 132.

¹² Soph. Ant. 814—816; Eur. Iph. Aul 460—461.

¹³ Soph. Ant. 891.

¹⁴ КБН, № 130.

¹⁵ Barringer J. M. Op. cit.— Р. 662.

¹⁶ Циммерман К. Указ. соч.— С. 74, № 218; С. 78, № 138; С. 82.

¹⁷ Иванова А. П. Анапский саркофаг и деревянная резьба на Боспоре в эпоху эллинизма // ТГЭ.— 1958.— Т. 2.— С. 99.

¹⁸ II. III, 89; VI, 186.

¹⁹ Bothmer D. Amazones in Greek Art.— Oxford, 1957.— Р. 6.

²⁰ Сидорова Н. А. Чернофигурная керамика из Пантикея // Сообщения ГМИИ.— 1984.— Вып. 7.— С. 103; Сидорова Н. А. Чернофигурная керамика из Пантикея. Раскопки 1969—1984 гг. // Сообщения ГМИИ.— 1992.— Вып. 10.— С. 218.— Рис. 10а.

²¹ Сидорова Н. А. Чернофигурная керамика из Пантикея. Раскопки 1969—1984 гг. С. 220.— Рис. 15а.

²² Isocr. IV, 68; VI, 42; VII, 75; XII, 193; Dem. XI, 8.

²³ UKV.— С. 150, 194.

²⁴ Кобылина М. М. Поздние боспорские пелики // МИА.— 1951.— Вып. 19; Цветаева Г. А. Расписная керамика из Горгиппии // Горгиппия.— Краснодар, 1980.— Т. I.— С. 86—88; Бураков А. В. Земляной склеп ольвийского некрополя // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.— С. 71, 72.

²⁵ Див. напр., дві пеліки з Пантикея та Ольвії: Кобылина М. М. Указ. соч.— Рис. 14, 1; Бураков А. В. Указ. соч.— Рис. 3.

²⁶ Bunnep B. P. Искусство древней Греции.— М., 1972.— № 263—266.

²⁷ Diod. Sic. II, 43, 5.

²⁸ Кобылина М. М. Указ. соч.— С. 153.

²⁹ Там же.— С. 143.— Рис. 4.

³⁰ Там же.— С. 142.

³¹ Ael De nat. anim. IV, 27.

³² OAK.— 1981.— Табл. 2.

³³ Кобылина М. М. Указ. соч.— С. 142.— Рис. 6, 10, 11.

³⁴ UKV.— S. 147, 148.

³⁵ Уильямс Л., Огден Д. Греческое золото.— СПб., 1995.— С. 268, 269.

³⁶ Her. II, 22; Aristot. Hist. anim. VII, 12, 597.

³⁷ Aul. Gel. IX, 4, 10; Plin. NH VI, 70; VII, 2, 25.

³⁸ Plin. NH IV, 44; St. Bys. s. v. Cattoza.

³⁹ Eustath. Conom. ad Hom. II, III, 6.

⁴⁰ Strab. I, 2, 35; Schol. in Hom. II, III, 6.

⁴¹ Strab. VI, 3, 6.

⁴² Шталь И. В. Эпические предания древней Греции.— М., 1989.— С. 80—90.

⁴³ Там же.— С. 85.

⁴⁴ ДБК.— Табл. 55; UKV.— № 383.

⁴⁵ Шталь И. В. Указ. соч.— С. 87.

⁴⁶ ДБК.— Табл. 51.

⁴⁷ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России.— СПб., 1912.— № 145.

⁴⁸ Aristot. Hist. anim. IX, 13, 3.

⁴⁹ Hom. II. II, 459; III, 1, 7; Nonn. Dion. XIV, 331; Virg. Aen. X, 264; Val. Flac. Argon. III, 359.

⁵⁰ Див., напр., згаданий вище золотий калаф з битвою амазонок і грифонів (прим. 35) і розпис склепу з зображенням пігмеїв і журавлів (прим. 47).

M. V. Скряжинская

БОСПОРСКИЕ МИФЫ В ИЛЛЮСТРАЦИЯХ АНТИЧНЫХ ВАЗОПИСЦЕВ IV в. до н. э.

В статье рассматриваются аттические вазы IV в. до н. э., изготовленные для целенаправленного экспорта из Афин на Боспор. На этих вазах иллюстрируются популярные на Боспоре мифы, связанные с представлением о переходе души умершего в потустороннее царство; сражения амазонок с греками, борьба амазонок и аримаспов с грифонами, битва пигмеев с журавлями и похищение Европы Зевсом. Художественное воплощение мифов на рисунках ваз оставалось чисто аттическим, так что боспоряне видели героев своих мифов глазами афинских художников. Многофигурные композиции способствовали более подробному изложению мифов и введению в них второстепенных персонажей. Особая ценность рассмотренных рисунков определяется тем, что они — единственное свидетельство об особых вариантах общегреческих мифов, которые не сохранились в античной литературе.

M. V. Skrzhinskaya

BOSPORIAN MYTHS ILLUSTRATED BY ANTIQUE VASE PAINTERS OF THE 4 th cent. B. C.

Attic vases of the 4 th cent. B. C. made for purposeful export from Athens to Bosporus are described in this paper. Pictures made on these vases illustrate myths popular in Bosporus and associated with imagination of a transfer of the deceased's soul to the other world: battles of the Amazons and the Greeks, fight of the Amazons and Arymasps against gryphons, struggle between the pygmies and cranes, abduction of Europe by Zeus. Artistic embodiment of the myths on the pictures painted on vases was purely Attic, so the Bosporus people saw heroes of their myths with the eyes of Attic painters. Multifigure compositions contributed to more detailed narration of the myths and, moreover, to introduction of accessory characters. The particular value of these drawings is that they are a unique testimony to peculiar variants of all-Greek myths which were not preserved in the antique literature.

НОВІ ЛАТИНСЬКІ НАПИСИ З РИМСЬКОГО ХРАМУ В ОКОЛИЦЯХ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

В. М. Зубар, О. Я. Савеля, Т. Сарновський

Стаття присвячена публікації та інтерпретації нових латинських епіграфічних пам'яток, знайдених під час розкопок храму Юпітера Доліхена на околиці Балаклави.

Улітку 1996 р. під час будівельних робіт на території м. Балаклави, за 2 км на північний схід від Балаклавської бухти співробітниками археологічної експедиції Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під керівництвом О. Я. Савелі було розкопано будівлю, пов'язану з культурами божеств, яких вшановували солдати дислокованого там римського гарнізону (рис. 1). До цієї знахідки було відомо, що у Таврії головною базою римських військ, які прийшли на допомогу Херсонесу в середині II ст., був саме цей центр. Проте не так давно було встановлено, що римські війська стояли не тільки в Херсонесі, але і в інших пунктах його округи. На користь цього свідчили лише побічні факти¹. І от тепер щасливий випадок підтверджив це вірогідне припущення. Балаклавський культовий комплекс є досить складною археологічною пам'яткою і всі матеріали з її розкопок заслуговують повної та всебічної публікації. Незважаючи на те, що розкопки ще тривають, аналіз уже знайдених епіграфічних пам'яток та іншого матеріалу є доцільним. Він дозволить сконцентрувати увагу на деталях та зробити подальші польові дослідження більш цілеспрямованими та результативнimi. Однак, перш ніж безпосередньо перейти до розгляду латинських написів, слід кілька слів сказати про розкопаний культовий комплекс.

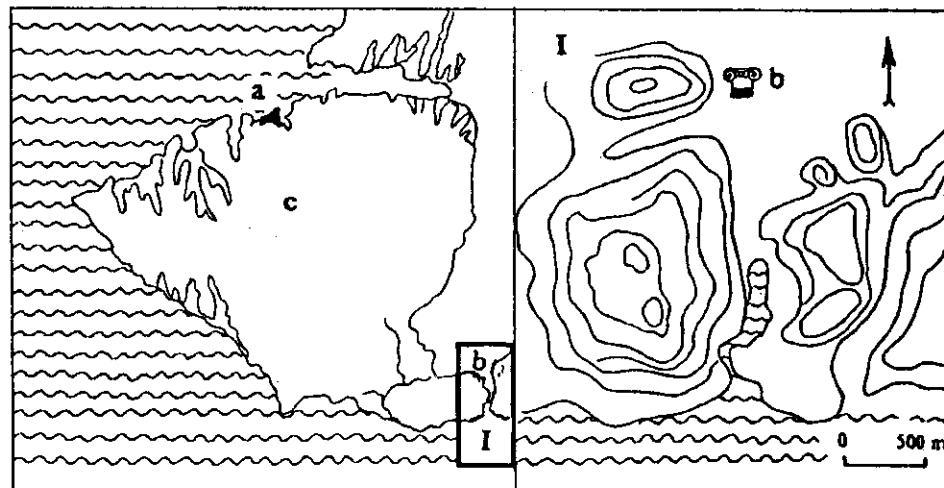

Рис. 1. Херсонес Таврійський та його околиці: a — Херсонес; b — храм Юпітера Доліхена; c — Гераклейський півострів. I — район сучасної Балаклави.

Споруда являла собою прямокутний у плані будинок довжиною 16,5 м, орієнтований за лінією північний захід — південний схід. По периметру простижено стіни товщиною 0,8 м з укладених плашом рваних шматків вапнякового плитняку (рис. 2). Судячи за знахідками фрагментованої бази колони, досліджену будівлю можна інтерпретувати як залишки храму з іонійським або коринфським портиком. У портику на дні будівельної траншеї було знай-

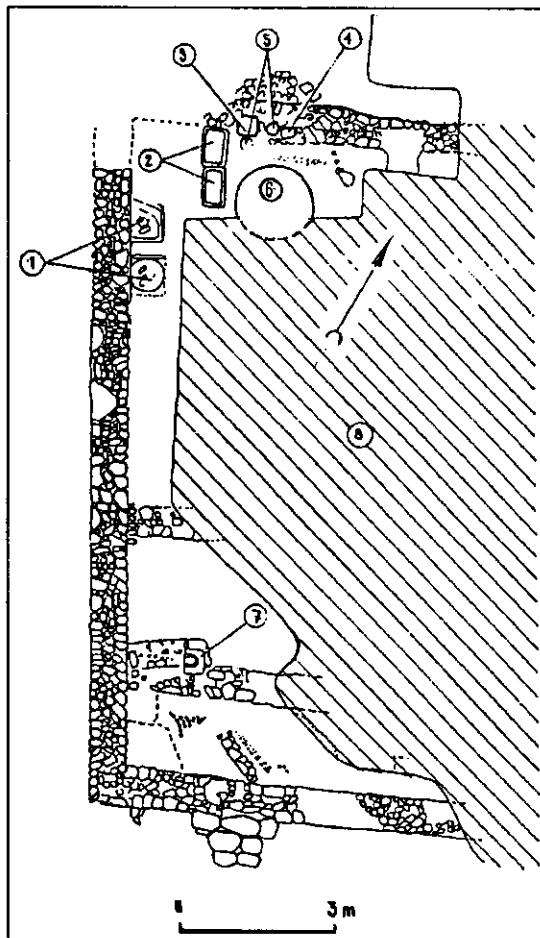

Рис. 2. План культової будівлі. Розкопки 1996 р.: 1 — вогнища; 2 — прямокутні вапнякові плити на ніжках; 3 — постамент статуї Геракла; 4 — вівтар з присвятою Вулкану; 5 — вотивні колони; 6 — середньовічна яма; 7 — база колони; 8 — нерозкопана площа.

рел. На жаль, північно-східну стіну поки що не розкопано, а це не дозволяє повністю реконструювати план та архітектурні особливості храму.

Тепер розглянемо знайдені в храмі написи:

1. Восьмирядковий латинський напис вирізьблено на лицьовій стороні постаменту статуї прямокутної форми, виготовленого з мшанкового вапняку інкерманського родовища. База та карніз з лицьової сторони профільовані. Поверхню пам'ятки оброблено сокирою та бучардою, а також затерто теркою. Його висота 0,66 м, ширина по лицьовій поверхні 0,47 см (рис. 4; 5, 1). Напис читається повністю:

HERCVLI SACR
 PRO SALVTE IMP
 ANTONINI AVG ET M
 AVREL CAES ANTON
 VALENS TRIB MLT
 LEG I ITAL PER NOVI
 VMVLPIAN > I LEG
 EIVSD

Напис було вирізьблено на карнізі та середній частині постаменту. Його виконано професійним майстром за заздалегідь прокресленими лінійками чіткими літерами. Їх висота коливається від 2,5 (останній рядок) до 5 см

дено фрагменти плити з написом на честь Юпітера Доліхена. У цілі храму, біля північно-західної стіни, *in situ* зафіксовано постамент статуї з присвятою Геркулесу та вівтар, пов'язаний з ушануванням Вулкана, а також нижні частини двох колон з вапняку, одну з яких оздоблено паростками плюща (рис. 3). Не виключено, що на верхніх частинах колон, які не збереглися, також могли бути присвяти богам². Поряд, паралельно південно-західній стіні, також *in situ*, зафіксовано дві вапнякові прямокутні плити на ніжках, які стояли на рівні основи постаменту статуї Геркулеса³. На цьому ж рівні біля південно-західної стіни храму розкопано два вогнища, у заповненні яких знайдено дрібні кістки птахів (рис. 2). На рівні постаменту статуї Геркулеса в засипці було знайдено фрагменти ще двох плит з присвятами Юпітеру Доліхену та зображення масок, очевидно, розбитих під час загибелі храму, уламки статуї, скульптурних зображень, рельєфів, фрагменти черепиці з латинськими клеймами, кераміка тощо. Таким чином, перед нами той винятково рідкісний в археологічній практиці випадок, коли у розпорядження дослідників одночасно потрапили різні категорії джерел.

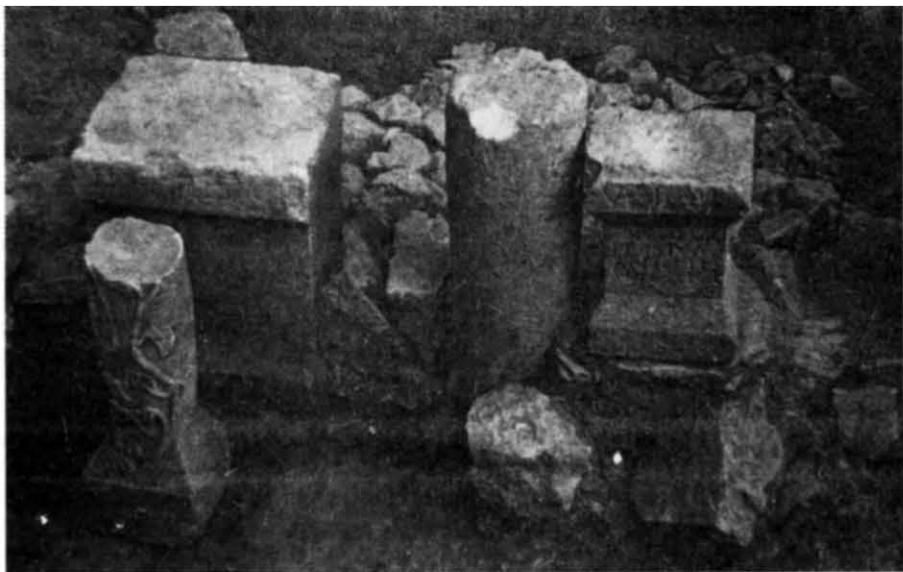

Рис. 3. Вигляд північно-західної частини храму після розкопок.

(перший). Кінці літер прикрашено апексами. В усіх рядках напису, за винятком перших двох, стояли розділювачі у вигляді трикутних крапок. У першому рядку цього напису літери Н та Е, в третьому — Н та І, в четвертому і п'ятому — Л та І, а також в шостому рядках І та Т, подано в лігатурах. При цьому в четвертому та шостому рядках О за розмірами значно менше інших літер.

Напис може бути відновлено таким чином:

*Herculi sacr(um)
pro salute imp(eratoris)
Antonini Aug(usti) et M(arci)
Aureli(i) Caes(aris) Anton(ius)
5 Valens trib(unus) milit(um)
leg(ionis) I Ital(icae) per Novi-
um Ulpian(um) > (centurionem) leg(ionis)
eiusd(em).*

Переклад: Геркулесу присвячено. За здоров'я імператора Антоніна августа та Марка Аврелія цезаря. Антоній Валент, військовий трибун I Італійського легіону (встановив) за допомогою Новія Ульпіана центуріона того ж легіону.

Час встановлення статуй Геркулеса дозволяє уточнити зміст напису на її постаменті. В ній сказано, що її було поставлено «За здоров'я імператора Антоніна августа та Марка Аврелія цезаря». У зв'язку з чим цікаво, що тут використано дуже коротку титулатуру як Антоніна Пія (138—161 рр.), так і Марка Аврелія (161—180 рр.)⁴. 139 р. 18-річний Марк Аврелій одержав титул цезаря й став офіційно іменуватися Aurelius Caesar Augustus Pii filius. А 1 грудня 147 р. йому були надані трибунські повноваження та проконсультська влада, що фактично підняло його до становища співправителя Антоніна Пія⁵. 7 березня 161 р., після смерті Антоніна Пія, Марк Аврелій став правлячим імператором⁶. Виходячи зі сказаного, постамент статуй Геркулеса може бути широко датований часом між 139 та 161 рр. Однак вирігідніше те, що його датування повинно бути звужено до 147—161 рр. — часу, коли Марк Аврелій отримав трибунські повноваження, чим і пояснюється його спільна згадка з Антоніном Піем в епіграфічних пам'ятках⁷. На користь цього свідчить і те, що з чотирьох датованих 139—161 рр. нижньомезійських присвят Геркулесу два було встановлено за часів намісництва Вітразія Полліона (*Vitrasius Pollio*) (156(?)—159(?))⁸.

Рис. 4. Постамент статуї Геркулеса з присвятою.

чардою та затерто теркою, зворотній бік — оббито. Напис зберігся не повністю. У першому рядку відсутнє закінчення імені божества. Закінчення наступних рядків також обламані. Причому, якщо у другому рядку збереглося десять знаків, то в останньому, восьмому, тільки чотири. Отже, від напису збереглася тільки ліва половина тексту (рис. 5, 3; 6, 1). Вона читається так:

I O M DOLICHE	—
VEXILLAT	—
INFQVAEEST	—
SVBCVRA	—
TIS TRIB	—
TEMPLV	—
TITVIT	—
VLPI	—

Напис виконано рукою досить професійного майстра. Літери старанно та глибоко вирізблено за тонко прокресленими лінійками. Їх висота коливається від 5,5 (перший рядок) до 3—4,5 см. У заглибленнях літер збереглися залишки червоної фарби. Їх закінчення прикрашено апексами. Шрифт цієї пам'ятки тотожний попередньому. Причому, виходячи з написання літер, можна припустити, що обидві пам'ятки вийшли з-під руки одного майстра і датуються близьким часом. За шрифтом вони близькі до пам'яток часів правління Траяна та Антонінів¹². До особливостей слід віднести наявність у першому, другому та п'ятому рядках розділювачів у вигляді трикутних крапок. У третьому рядку літери N та F, а також V та A написано в лігатурі, а S в

Зараз встановлено, що спочатку кістяк римського гарнізону Херсонеса складався з солдат V Македонського легіону⁹. Тому, виходячи з того, що передислокація підрозділів цього з'єднання з території Нижньої Мезії до Дакії закінчилася близько 166/167 рр.¹⁰, а в Херсонесі солдат V Македонського легіону замінили військовослужбовці I Італійського легіону¹¹, розглянутий постамент статуї, вірогідно, слід датувати другою половиною — кінцем 50-х рр. II ст.

2. Два фрагменти лівої половини плити інкерманського вапняку з восьмирядковим фрагментованим латинським написом у прямокутній профільованій рамці розмірами 0,62×0,69×0,11, внутрішнє поле — 0,425×0,585, товщина плити — 0,09 м. Лицьова та бічна поверхні оброблено бу-

цьому ж рядку вдвічі менша за інші. Літера Q має порівняно довгий та трохи загнутий догори хвостик, характерний для написів ранньоімператорської епохи¹³.

Перший рядок напису може бути відновлено як I O M DOLICHE(NO). У зв'язку з тим, що на початку третього рядка стоїть INF(ERIOR), та виходячи з аналогічної легенди на черепичному клеймі з Харакса¹⁴, у другому рядку після VEXILLAT(IO) повинна була стояти назва провінції, до армії якої належали солдати, — MOESIA¹⁵.

Закінчення третього рядка найважче для відновлення. Виходячи з того, що після назви провінції стоїть QVAE EST, закінчення цього рядка слід визначати як підрядне речення, яке відноситься до слова vexillatio. Тут могло стояти in statione, in castello, in praesidio та ін. Не виключено, що тут могло бути найменування області (in Taurgica), де дислокувалася вексиляція. Адже в надгробній епітафії Тіберія Плавтія Фелікса Феррунтіана він прямо названий препозитом військ, розміщених у Скіфії та Тавриці¹⁶. Тому, враховуючи можливість багатоваріантного відновлення закінчення цього рядка, немає підстав остаточно зупинятися на жодному з наведених припущення.

На початку четвертого рядка стоїть SUB CURA¹⁷, а далі йшло, мабуть, двоскладове ім'я римського військового трибуна, що закінчувалося на NS. Виходячи з наявності в іншому, близькому за часом, написі з цього ж храму імені Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону, швидше за все, тут слід відновлювати [ANTONII VALEN]TIS, TRIB(UNI) [MILIT(UM) LEG(IONIS) I ITAL(ICAE)].

На початку шостого рядка стоїть TEMPLV(M) — споруда, яку було відновлено або реконструйовано вексиляцією під командуванням трибуна I Італійського легіону Антонія Валента. Судячи за численними аналогіями, кінець цього рядка та початок наступного повинні бути доповнені як [RES]TITUIT,¹⁸ а перед ним повинно було стояти A SOLO¹⁹, бо, виходячи з розмірів цього рядка, інші можливі відновлення уявляються менш вірогідними. Наявність у восьмому рядку напису римського імені дозволяє припустити, що після [RES]TITUIT міг стояти прийменник PER. Після цього, виходячи з присвяти Геркулесу, може бути відновлено [NOVIVM] VLPI[ANUM LEG(IONIS) EIUSD(EM)]. Якщо все сказане вірно, то можна припустити, що в кінці напису стояло ім'я центуріона, який безпосередньо керував роботами і, очевидно, був командиром римського військового загону, що дислокувався на місці м. Балаклави (рис. 5, 3).

Таким чином, весь напис можна відновити так:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Doliche[no]
vexillat(io) [Moesiae]
inf(erioris) quae est [——]
sub curfa Ant(onii) Valen]—
5 tis trib(un) [milit(um) leg(ionis) I Ital(icae)]
templu[m a solo res]—
tituit per Novium]
Ulpian(um) > (centurionem) leg(ionis) eiusd(em)].

Переклад: Юпітеру Кращому Найбільшому Доліхену. Вексиляція Нижньої Мезії, що дислокується —————, під командуванням Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону, храм (від фундаменту?) відновила (реставрувала) з допомогою Новія Ульпіана, центуріона того ж легіону.

3. Два фрагменти прямокутної плити з мшанкового вапняку інкерманського родовища розмірами 0,91×0,565×0,08 м. Верхню частину плити слабо заглиблено та облямовано по периметру погано виконаною рамкою. У центрі нижньої частини плити є кругле заглиблення для з'єднання з ніжкою. Плиту оброблено зубаткою та зачищено троянкою. На торці лицьової сторони за попередньою розміткою в один рядок грубо вирізьблено латинський напис I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno з розділовачами у вигляді трикутних крапок. Висота літер, кінці яких прикрашено алексами, неоднакова. Якщо перша літера мала висоту 6, то остання — тільки 4 см. За шрифтом напис досить близький до попередніх (рис. 6, 4; 7, 1).

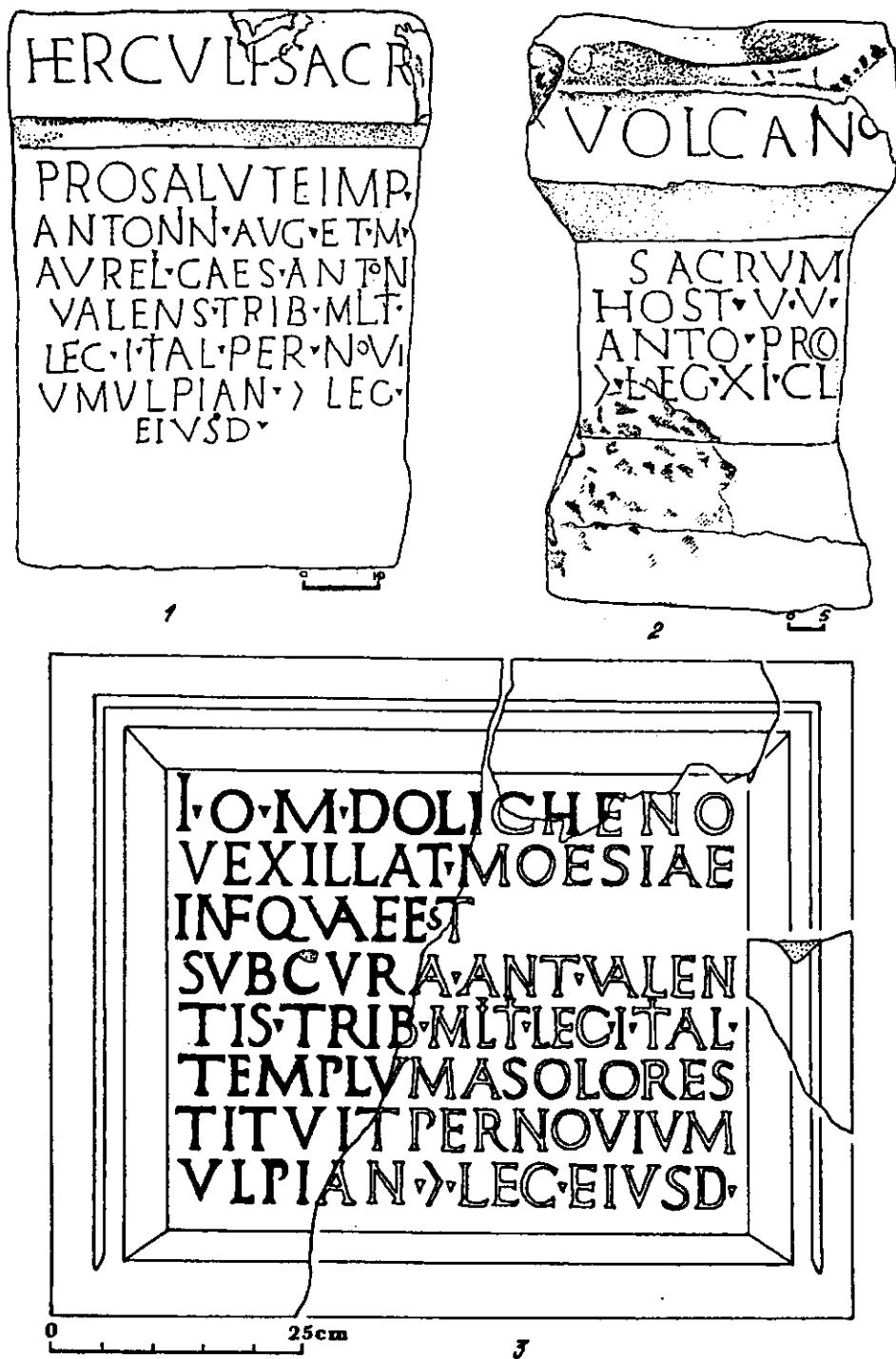

Рис. 5. Латинські написи з розкопок храму. Прорисовки.

4. Два фрагменти прямокутної добре обробленої плити мішанкового інкерманського вапняку розмірами $0,35 \times 0,64 \times 0,095$ — $0,12$ м. Верхню частину заглиблено та облямовано широкою скосеною рамкою ширину $0,105$ м. На торцевій частині плити зберігся фрагмент акуратно вирізьбленим за попередньою розміткою дворядкового латинського напису: I O [M D] / [N]OVIVS. Висота чітко вирізьблених літер, прикрашених апексами, у першому рядку

Рис. 6. Латинські написи з розкопок храму. Фото.

3,3, у другому — 4 см. Від третьої літери першого рядка та першої другого збереглися лише вертикальні гости. До особливостей слід віднести написання S, яка за розмірами майже вдвічі менша за інші літери, та наявність трикутних крапок-розділювачів. За шрифтом цей напис тотожний попереднім (рис. 6, 3).

Напис може бути відновлено так:

*I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) Dolicheno]
[N]ovivs [Ulpianus ——]*

Переклад: Юпітеру Кращому Найбільшому Доліхену Новій Ульпіан—.

Наявність у розглянутих написах крапок-розділювачів у вигляді трикутників²⁰, а не листочків (*hederae distinguentes*), які з'являються в латинській епіграфіці Північного Надчорномор'я не раніше другої половини II ст.²¹, дозволяє датувати ці пам'ятки часом, близьким до середини II ст.

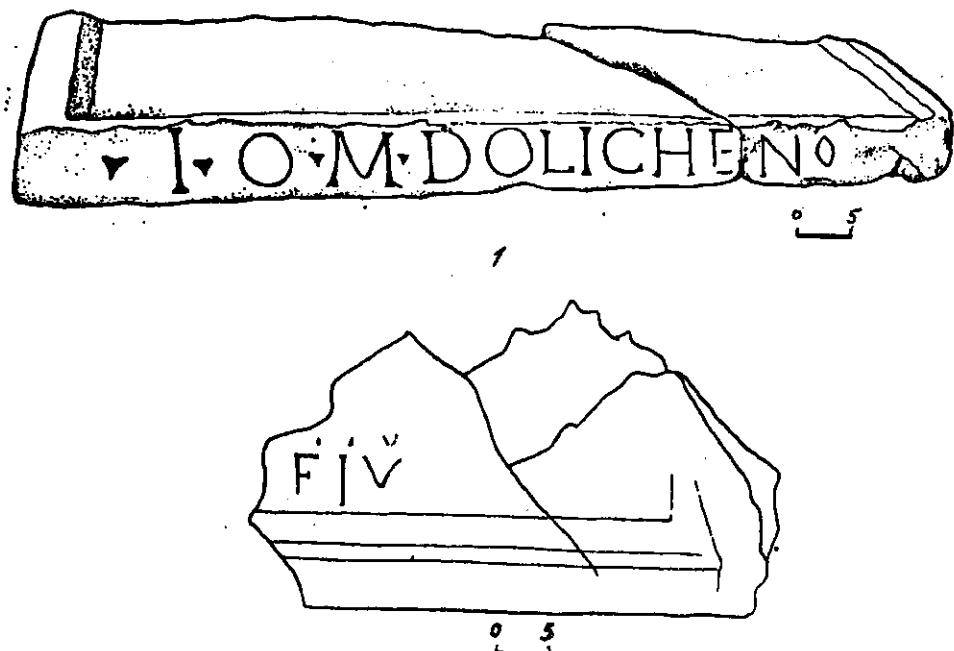

Рис. 7. Латинські написи з розкопок храму. Прорисовки.

Причому, судячи за археологічним контекстом, вони належать до першого будівельного періоду.

Якщо постамент статуй з присятою Геркулесу може бути відносно точно датовано часом між 139 та 161 рр. або 147 та 161 рр., то в написі про реконструкцію храму Юпітера Доліхена якісь точні хронологічні прив'язки відсутні. Однак відзначена близькість шрифту цих двох епіграфічних пам'яток, наявність у них одинакових розділовачів, але головним чином того, що в четвертому та п'ятому рядках напису з присятою Юпітеру Доліхену відновлюється ім'я Антонія Валента, військового трибуна, а в останньому — Новія Ульпіана, центуріона I Італійського легіону, дозволяє датувати ці пам'ятки приблизно одним часом. Причому, плита зі згадкою Юпітера Доліхена (№ 2) та плити з іменем цього ж божества (№ 3—4), вірогідно, були або дещо більш ранніми, ніж постамент статуй Геркулеса, або одночасні йому. На користь такого висновку свідчить і стратиграфія пам'ятки, яку було простежено під час розкопок. Але слід підкреслити, що у той час храм Юпітера Доліхена було не збудовано, а лише відновлено або реконструйовано. А це в свою чергу дозволяє припускати, що на цьому місці вже існував більш ранній культовий комплекс, який, мабуть, також було зведено римськими солдатами. У зв'язку з тим, що археологічні дослідження пам'ятки ще не закінчено, щось конкретніше про неї сказати поки що важко.

5. Наступну пам'ятку також представлено присятою, вирізьбленою на лицьовому боці вівтаря, виготовленого з мішанкового інкерманського вапняку. База та карніз профільовані з трьох боків. Висота вівтаря 0,5, ширина лицьової поверхні по карнізу та базі 0,3, по тулубу — 0,25, ширина бічної поверхні карнізу та бази 0,22, тулуба — 0,18 м. У верхній частині вівтаря вирізьблено округле заглиблення для жертвоприношень діаметром 0,18, глибиною 0,038 м. Лицьову поверхню оброблено бучардою, а карніз та базу по боках затерто щіткою (рис. 5, 2; 6, 2).

П'ятирядковий напис читається повністю:

VOLCANO
SACRVM
HOST V V
ANTO PRO
> LEG XI CL

Присвяту виконано професійним майстром на заздалегідь прокреслених лінійках. Другий рядок напису на вівтарі трохи зсунуто вправо. Літери чіткі, їх кінці прикрашено апексами. Висота літер 3—4 см. У трьох останніх рядках, як і в попередніх написах, стояли трикутні крапки-розділюачі. У кінці четвертого рядка літери О та С подано в лігатурі. Шрифт цього напису дуже близький до двох попередніх. Про те, що ця пам'ятка пізніша ніж постамент статуї Геркулеса та напис про будівництво храму Юпітера Доліхена, свідчать й стратиграфічні спостереження. Вівтар з присвятою Вулкану зафіковано в пізнішому горизонті, ніж постамент статуї Геркулеса. Причому, його було встановлено вже центуріоном XI Клавдієвого легіону, солдати якого в Херсонесі, очевидно, з'явилися пізніше ніж військовослужбовці I Італійського легіону²².

У третьому рядку присвяти стоїть HOST V V. Перша частина цього рядка зі скороченням HOST може бути відновлена як HOSTIA в значенні «принесення в жертву тварини»²³. Скорочення V*V повинно бути розшифроване як UT VOVIT²⁴. Якщо справедливо те, що в передостанньому рядку присвяти літери О та С подано в лігатурі, то тут можна відновити ім'я центуріона ANTO(NIUS) PROC(ULUS)²⁵. Виходячи з усього викладеного, присвята може бути прочитана так:

*Volcano
sacrum
host(iam) u(t) v(ovit)
Anto(nius) Proc(ulus?)
5 > (centurio) leg(ionis) XI C(audiae).*

Переклад: Вулкану присвячено. Жертву за обітницею (приніс) Антоній Прокл, центуріон XI Клавдієвого легіону.

6. Два невеликих фрагменти вапнякової плити поганої збереженості розмірами 0,52×0,30×0,185 м з рамкою шириною 0,1 м зі слідами трирядкового латинського напису. Упевнено можуть бути прочитані лише чотири літери останнього рядка: EIVD. Їх висота 4 см. Не виключено, що це був будівельний напис або присвята (рис. 7, 2). Виходячи з тексту на постаменті статуї Геркулеса, тут треба відновити займенник eiusd(em) (того ж), яким було замінено називу легіону, що згадувався вище.

Окрім розглянутих написів під час розкопок 1996 р. було також знайдено ще шість невеликих вапнякових фрагментів з окремими латинськими літерами.

У трьох пам'ятках, що публікуються, згадується Юпітер Крацій Найбільший Доліхен, Геркулес та Вулкан, які були покровителями імператорів й шанувалися як цивільним населенням, так і римською армією. Культи цих богів добре відомі на території Римської імперії і наявність у Тавриці пам'яток, пов'язаних з ними, дозволяє деякою мірою охарактеризувати не тільки світогляд, але й етнічний склад солдатів римської вексилляції, що дислокувалася на території сучасної Балаклави.

Згадка Юпітера Крація Найбільшого Доліхена в написі та наявність імені цього божества на плитах свідчить, що культову споруду було реконструйовано римською вексилляцією як храм саме цього божества. Юпітер Доліхен був місцевим божеством області Доліхії в Північній Сирії (Коммагені)²⁶. Причому, там він не набув великого поширення й присвяти йому на території Сирії дуже нечасті²⁷. Популярність він завоював лише у II ст. на території Римської імперії, де ототожнювався з головним божеством римського пантеону — Юпітером Крацім Найбільшим (рис. 8)²⁸. Культу цього божества, який організаційно сформувався також у римському середовищі, були притаманні містеріальні риси. Юпітера Доліхена майже завжди зображували стоячим на бику, іноді з орлом, у військовому обладунку полководця та гостроверхому фригійському ковпаку. У правій руці він тримав подвійну сокиру, а в лівій — пучок блискавок (рис. 9)²⁹.

Культ Юпітера Доліхена, у тому числі і в Подунав'ї, був тісно пов'язаний з римськими легіонерами, які служили на Сході, та уродженцями або вихідцями зі східних провінцій імперії, серед яких були не тільки військові, але й цивільні особи³⁰. За М. Спейделем, культ Юпітера Доліхена в «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

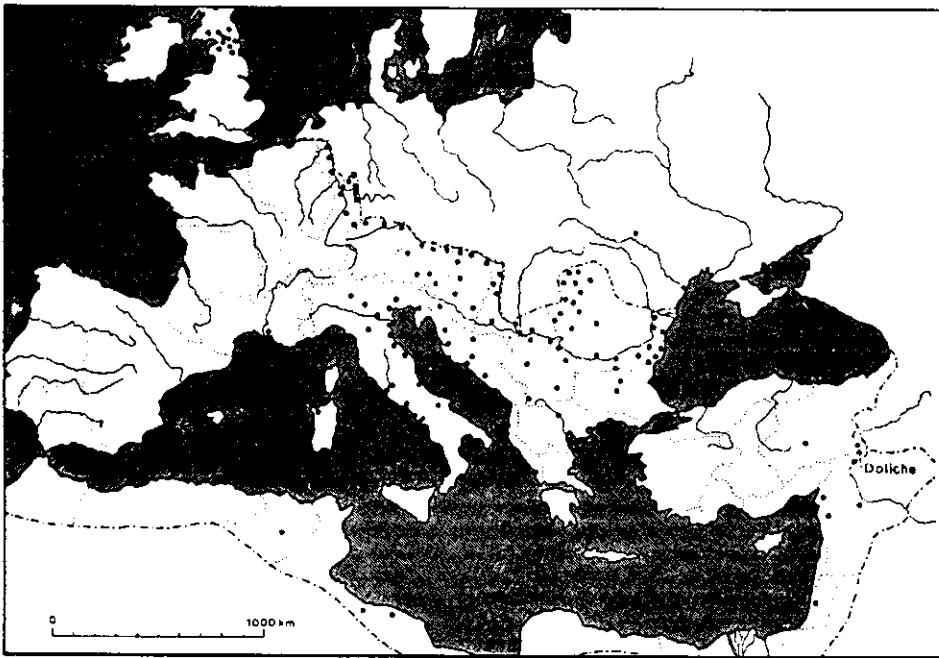

Рис. 8. Пам'ятки, пов'язані з культом Юпітера Доліхена на території Римської імперії (за М. Слейделем).

армійському середовищі та, зокрема, в імператорській гвардії, куди він проник уже в середині II ст., був у першу чергу поширений серед військових посадових осіб: центуріонів та декуріонів допоміжних військ, а також серед простих солдатів³¹.

На території Римської імперії пам'ятки, пов'язані з ушануванням Юпітера Доліхена, відомі з часу правління імператора Адріана³². Найбільш ранньою серед них за межами Коммагени є напис 125/126 рр., знайдений у Ламбесі на території римської Нумідії, про присвяту храму цьому божеству³³. Зараз важко сказати, була це приватна чи офіційна ініціатива³⁴, але зв'язок цієї високої посадової особи римської військової адміністрації з будівництвом храму дозволяє припустити, що в Ламбесі культ Юпітера Доліхена вже мав квазіофіційний характер³⁵. Пам'ятки, що свідчать про вшанування цього божества, знайдені в Римі на Авентинському пагорбі, датуються часом близько 150 р.³⁶.

Таким чином, храм, залишки якого відкрито на території Балаклави, це не тільки перша споруда такого роду в Північному Надчорномор'ї, але й одна з найбільш ранніх пам'яток, пов'язаних з ушануванням Юпітера Доліхена в римській армії. Латинським написам з Балаклави хронологічно близькі присвяти Юпітеру Доліхену часу правління Антоніна Пія з території Дакії та Англії³⁷, які пов'язуються дослідниками з першою хвилею поширення цього культу на території Римської імперії³⁸.

Адептами Юпітера Доліхена були, головним чином, представники середньої та нижчої офіцерської ланки, а також частина солдатів римської армії, тому, вірогідно, можна погодитися з М. Тачевою-Хітовою в тому, що до часу правління Коммода та Северія поширення культу Юпітера Доліхена було пов'язано з уродженцями Сходу³⁹. У цьому відношенні заслуговує на увагу те, що приплив до римської армії вихідців зі Східних провінцій, зокрема Сирії та Палестини, збільшився саме з рубежу I—II ст. й практично не скорочувався аж до кінця III ст⁴⁰. Причому, спорудження храму Юпітера Доліхена на території Балаклави солдатами I Італійського легіону, який з часу свого формування не виводився з території Мезії, а потім Нижньої Мезії⁴¹, є ще одним важливим підтвердженням цього.

Однак, говорячи про поширення цього культу на території Римської ім-

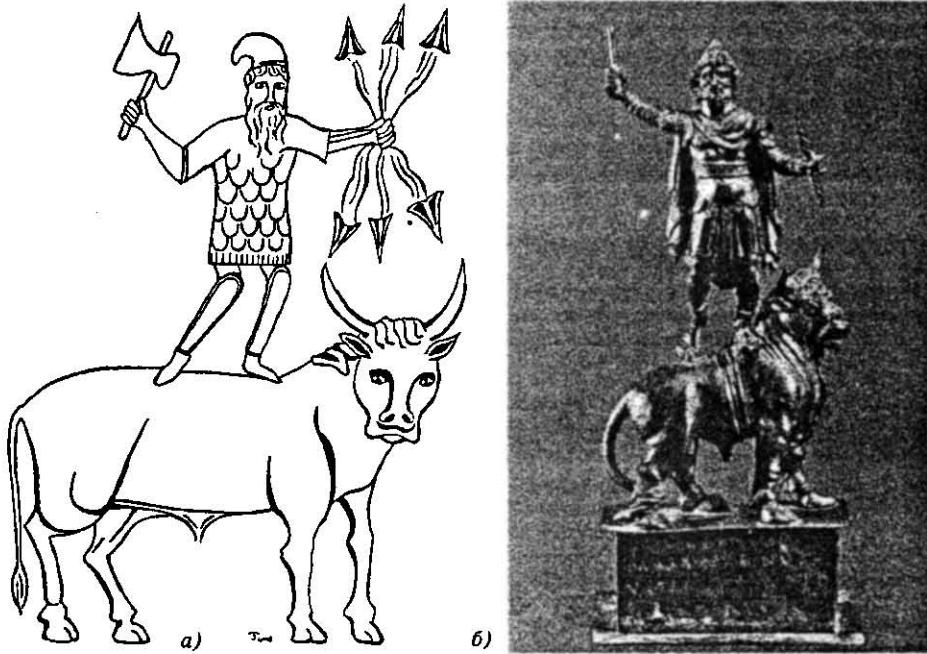

Рис. 9. Зображення Юпітера Доліхена на срібній платівці з Франкфурта-Хеддельсхайма (за М. Спейделем) (а). Бронзова статуетка Юпітера Доліхена з території Норіка (за М. Спейделем) (б).

перії, слід підкреслити, що до періоду правління імператора Антоніна Пія, пам'ятки, пов'язані з ушануванням Юпітера Доліхена, нечисленні. Лише в другій половині II ст. він поступово починає поширюватися на території імперії, а до часу правління Северів належить найбільша кількість пов'язаних з ним пам'яток. Наприклад, якщо до 192 р. належить 14 точно датованих пам'яток, що можна пов'язувати з культом Юпітера Доліхена, то до 192—235 рр. — 23, а до часу після 235 р. — тільки 6⁴².

Вважається, що поширення культу Юпітера Доліхена на території Римської імперії пов'язано з проникненням сюди східних культів та новими явищами синкретизму⁴³, що призвело до помітної трансформації релігійних уявлень у римському суспільстві. Однак О. М. Штаерман застерегла проти перевільшення ролі синкретичних явищ у світогляді перших століть і зробила висновок, що велике поширення культів східних богів, у тому числі й Юпітера Доліхена, мало місце тоді, коли цьому сприяли правлячі імператори. У першу чергу це відбувалося в середовищі імператорських чиновників, солдатів та інших категорій населення, тісно пов'язаних з ідеологією, яка пропагувалася імператорами⁴⁴.

Слід підкреслити, що присвяти Юпітеру Доліхену, знайдені в місцях дислокації римських військ у Подунав'ї⁴⁵, у Нове зокрема⁴⁶, де перебувало командування I Італійського легіону, солдатами вексилиції якого на території сучасної Балаклави було відновлено храм. Але переважна більшість присвят та написів, у Дунайських провінціях пов'язаних з Юпітером Доліхеном, належить до епохи Коммода та Северів⁴⁷. Найвищого розквіту культ Юпітера Доліхена досяг за часів правління Елагабала та Севера Олександра, а пізніше при Максиміні Фракійці, святилища цього божества на Рейні та Дунай було зруйновано⁴⁸. Пояснюється це не якимсь специфічними ідеологічними поглядами нового правителя імперії, а бажанням прибрести до рук скарби храмів Юпітера Доліхена⁴⁹, якого вшановували та якому приносили жертви представники найзаможніших верств населення імперії до того часу, коли владу захопив цей імператор — варвар. Однак і після руйнувань храмів та святилищ за часів правління Максиміна Фракійця, культ Юпітера Доліхена не зник, хоча кількість пов'язаних з ним пам'яток після 235 р. різко скорочується⁵⁰.

Статую з латинською присвятою на постаменті було поставлено на честь Геркулеса. Він був дуже близьким до грецького Геракла і його культ був поширений в Італії та римських провінціях⁵¹. Причому, Геркулес виступав як воївничий бог, «переможець», «непереможний», що зумовило його популярність у військовому середовищі. Для військовослужбовців він був богом перемоги. Тому не дивно, що популярність цього культу в широких солдатських верствах було використано римськими імператорами, у тому числі й Антоніном Пієм⁵². З цього приводу дуже показовими є монетна карбівка цього імператора 140—144 та 155 рр., коли було випущено велику серію медальйонів-асів, присвячених Геркулесу, а також зображення цього божества на монетах часів правління Марка Аврелія та Луція Вера⁵³. Геркулес розглядався як покровитель імператора та солдатів, героєм, який допомагає одержувати перемоги. Внаслідок цього різні пам'ятки, пов'язані з цим культом, у тому числі й присвяти, знайдено в Подунав'ї⁵⁴, на території, де формувалися римські вексиляції, які дислокувалися в Північному Надчорномор'ї.

Раніше вважалося, що в Херсонесі було знайдено віттар з присвятою Геркулесу від імені військовослужбовців I Італійського легіону⁵⁵. Однак пізніше Г. Альфольді в рецензії на книгу Е. І. Соломонік вказав, що в даному випадку ця пам'ятка не є присвятою, а в написі, поряд з I Італійським, згадується легіон II Herculiae. З таким читанням не погодився В. М. Зубар, який запропонував в передостанньому рядку напису відновити найменування Третьої Галльської когорти, що в першій половині I ст. перебувала в оперативному підпорядкуванні I Італійському легіону⁵⁶. Однак К. Цукерман знов повернувся до читання цього напису, запропонованого Г. Альфольді⁵⁷. Але як би остаточно не вирішилося питання з приводу інтерпретації цього латинського напису, його, поза будь-яким сумнівом, не можна пов'язувати з ушануванням Геркулеса в Херсонесі. Тому, якщо не брати до уваги ще один дуже фрагментований напис з Херсонеса, де, виходячи з закінчення, може бути гіпотетично відновлено ім'я Меркурія або Геркулеса⁵⁸, постамент статуї з Балаклави є поки що першою надійно засвідченою епіграфічною пам'яткою, що вказує про вшанування цього римського божества в Тавриці.

Разом з цим постамент статуї Геркулеса було знайдено в храмі Юпітера Доліхена, що не дозволяє в даному випадку беззастережно пов'язувати цю пам'ятку з шануванням традиційного римського культу і потребує окремого пояснення. Справа в тому, що Юпітер Доліхен мав свій пантеон, божества якого відігравали в його культі певну роль. Серед них був і Геркулес, зображення якого разом з Юпітером Доліхеном є на бронзовій вотивній платівці, що походить з території Нижньої Паннонії⁵⁹. Цілком імовірно, що Геркулес — супутник Юпітера Доліхена, був за функціями більше до іранського прототипу цього божества — Веретрагти, бога війни, перемоги та доброго війна, ніж до традиційного римського типу⁶⁰.

У справедливості висновку про те, що в храмі на території Балаклави, крім Юпітера Доліхена, були представлені й інші персонажі з його оточення, свідчать фрагменти вапнякових скульптур та рельєфів. У першу чергу це фрагментована статуя, виготовлена з місцевого сарматського вапняку. Від неї збереглося два фрагменти: торс та ступні на постаменті. На плечі чоловічої фігури накинуто коротку хламиду, один кінець якої перекинуто через ліву руку (рис. 10, 1, 2). Фігура повторює статуарний тип класичного часу, що часто копіювався в перші століття н. е.⁶¹, та являє собою Аполлона⁶², який, поряд з Діаною, входив до пантеону Юпітера Доліхена⁶³. Аполлон — багатофункціональне божество, однак яку роль він, як і Діана, відігравали в культі Юпітера Доліхена поки що не зовсім зрозуміло⁶⁴. Але не виключено, що вони якось були пов'язані з сонячним та місячним початками, які посідали значне місце в ідеології та культи цього божества⁶⁵.

Поряд зі згаданими, провідне місце в культі Юпітера Доліхена, як і в інших культурах східного походження, посідали Сонце та Місяць, що мали певні функції. Часто вони комбінувалися з зображенням орла та пучка блискавок, символізуючи Юпітера Доліхена у вигляді космічної тріади⁶⁶. Усі ці зображення є характерними для іконографії Юпітера Доліхена, яка добре вивчена за рельєфами та вотивними платівками⁶⁷. Тому не дивно, що серед

Рис. 10. Фрагменти скульптури з розкопок храму.

сильно фрагментованих вапнякових рельєфів, знайдених у Балаклаві, крім статуї Аполлона, можна надійно визначити: лапи розбитої фігури орла (рис. 11, 2), а на боковині однієї плити маску, яка нагадує Аполлона, та зображення божества з місячним серпом у волоссі (рис. 10, 4)⁶⁸. Дуже цікавим є уламок рельєфу з зображенням краю плаща, що майорить (рис. 10, 3). Виходячи з контексту цієї знахідки, його імовірніше слід ототожнювати з сонячним божеством, яке скаче на коні⁶⁹.

Отже, аналіз змісту епіграфічних пам'яток та короткий попередній огляд фрагментованої скульптури свідчать, що тут уже близько середини II ст. був храм Юпітера Доліхена, інтер'єр якого прикрашали статуї, вотивні колони та рельєфи (рис. 10, 11).

На пізнішому вівтарі, який стратиграфічно пов'язується з другим будівельним періодом (рис. 3), було вирізьблено латинську присвяту Вулка-

ну. Це божество традиційного римського пантеону, культ якого відомий з дуже раннього часу⁷⁰. Він охороняв від пожеж. У міфології Вулкан був божеством руйнівного та очисного вогню. Звідси й походить давній звичай, згідно якого захоплену у переможеного ворога зброю очищали через спалювання на честь бога вогню Вулкана⁷¹. Тому не дивно, що вівтар з присвятою Вулкану було встановлено в римському військовому культовому комплексі, який продовжував існувати на місці храму Юпітера Доліхена, а його зображення є на загальноімперських монетах II ст.⁷². Вулкану приписувалися й певні матеріальні функції. Він, наприклад, міг на десять років віддалити веління долі⁷³.

Дуже лаконічний характер присвяти не дозволяє сказати щось певне щодо того, з якого саме приводу Антоній Прокл, центуріон XI Клавдієвого легіону, приніс саме цьому божеству жертву за обітницєю. Але, можливо, це якось пов'язано з функціями Вулкана як божества руйнівного та очисного вогню. У римських провінціях, у тому числі й Подунав'ї, присвяти Вулкану трапляється не дуже часто⁷⁴. А це з певною мірою ризику дозволяє розглядати Антонія Прокла як прихильника суто римських культів. Він, мабуть, був вихідцем не з середовища романізованого населення Подунав'я, а швидше за все походив з територій поширення традиційної римської культури та ідеології⁷⁵.

Якщо раніше на підставі окремих знахідок та побічних даних припускалося, що на території Балаклави в другій половині II — першій половині III ст. дислокувався римський військовий загін⁷⁶, то у 1992 р. вперше було одержано надійне археологічне підтвердження цього. Під час охоронних розкопок по вул. 40-річчя Жовтня було відкрито фундаменти дев'яти приміщень, розташованих у два ряди, а також знайдено близько 70 фрагментів та цілих черепиць з клеймами, які свідчать, що її було виготовлено в майстернях, які належали римським військам⁷⁷. Усі ці знахідки та планування частково розкопаного комплексу, дуже близького до казарм, що використовувалися для розміщення солдатів у римських військових таборах у провінціях та на лімесах⁷⁸, дозволяє зробити висновок, що тут протягом порівняно тривального часу дислокувався досить численний римський гарнізон⁷⁹. Він, поряд з легіонерами, наприкінці II — початку III ст. складався з кавалеристів I або Атекторігіані⁸⁰ і ним командували, як свідчать розглянуті написи, легіонні центуріони.

Епіграфіка та інші матеріали свідчать, що розкопану 1996 р. культову будівлю було зведено римськими солдатами близько середини II ст. Слід також підкреслити, що, виходячи зі змісту написів, особливу турботу про його відбудову виявив Новій Ульпіан, центуріон I Італійського легіону. Він разом з солдатами під загальним керівництвом військового трибуна Антонія Валента провів реконструкцію культової будівлі, прикрасив храм статуєю Геркулеса та жертвовими столами з присвятами божеству. Усе це дозволяє розглядати храм Юпітера Доліхена як святиню дислокованого тут римського гарнізону, де культові дії відбувалися протягом третьої четверті II ст.

У двох написах, що публікуються, зафіксовано ім'я Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону. Свого часу на підставі тексту епітафії Тіберія Плавтія Фелікса Феррунтіана, військового трибуна I Італійського легіону, препозита всіх римських військ у Тавриці⁸¹, було зроблено цілком слушний висновок, що вже з останньої четверті II ст. саме офіцер у ранзі легіонного трибуна командував усіма римськими військами, що дислокувалися в Тавриці⁸². Однак зараз, базуючись на змісті нових епіграфічних пам'яток, можна стверджувати, що така система римської військової організації існувала в Тавриці й раніше, мабуть з 50-х рр. II ст. — з часу, коли на прохання херсонеситів до Таврики було введено римські війська й масштаби римської військової присутності тут було розширено⁸³.

До останнього часу за епіграфічними пам'ятками були відомі імена чотирьох військових трибунів, які командували римськими військами в Тавриці. Це Тіберій Плавтій Фелікс Феррунтіан, який вже згадувався, а також Флавій Сергіан Сосібій, Атілій Пріміан та Аррій Алківіад⁸⁴. Тепер цей список слід доповнити Антонієм Валентом, який займав посаду військового трибуна I Іта-

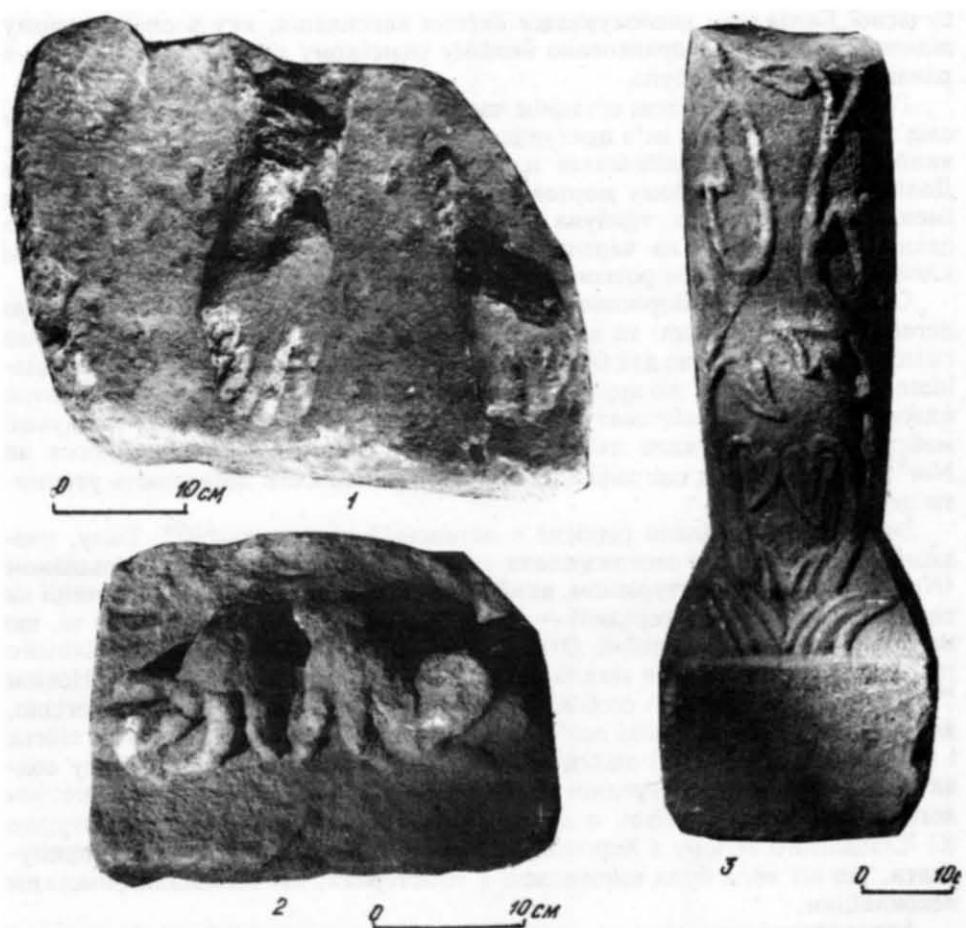

Рис. 11. Фрагменти скульптури з розкопок храму.

лійського легіону в третій чверті II ст.⁸⁵. Загальний список трибунів I Італійського легіону, відомих за джерелами, тепер нараховує 21 позицію⁸⁶.

У праці, присвяченій публікації надгробка Юлія Валента, вершника I али Атекторігани, зазначалося, що поки ще не ясно, увіходили солдати цього підрозділу до складу херсонеської вексилляції чи були окремою тактичною одиницею римської армії, дислокованої на території сучасної Балаклави⁸⁷. Тепер це питання можна вирішити остаточно.

Виходячи зі загадки в першому написі, що публікується, про відновлення вексилляцією храму Юпітера Доліхена, можна зробити висновок, що дислоковані тут війська складали окрему вексилляцію, яку було виділено зі складу військ Нижньої Мезії. Згадка в написах центуріонів I Італійського та XI Клавдієвого легіонів свідчить, що на чолі цієї вексилляції, як і в інших місцях Таврики, зокрема в Херсонесі⁸⁸, стояв офіцер у ранзі легіонного центуріона, який безпосередньо на місці здійснював будівництво. У свою чергу цей римський військовий загін, як і вексилляції Херсонеса та Харакса, було підпорядковано військовому трибуну I Італійського легіону в ранзі препозита, що здійснював оперативне керівництво усіма римськими військовими силами в цьому районі з штаб-квартири в Херсонесі⁸⁹. На користь саме такого висновку свідчить той винятково важливий факт, що реконструкцію храму Юпітера Доліхена було здійснено солдатами під командуванням (*sub cura*) військового трибуна, але під безпосереднім керівництвом центуріона — командира вексилляції. Більше того, у написі на постаменті статуї Геркулеса прямо вказано, що її поставлено Антонієм Валентом, трибуном I Італійського легіону, не самостійно, а через (рег) центуріона того ж легіону, що коман-

дував римським гарнізоном. Усе це дозволяє говорити про те, що на території сучасної Балаклави дислокувалася окрема вексиляція, яку в оперативному відношенні було підпорядковано вищому римському воєнному командиру в ранзі військового трибуна.

Говорячи про знайдені останнім часом у Балаклаві епіграфічні пам'ятки, слід звернути увагу на ім'я центуріона I Італійського легіону Новія Ульпіана, який безпосередньо здійснював нагляд за реконструкцією храму Юпітера Доліхена, присвятив йому жертвний стіл та поставив статую Геркулеса від імені Антонія Валента, трибуна того ж легіону. У Херсонесі вже порівняно давно відомі клейма на черепиці з абревіатурою OPUSNOV⁹⁰. Аналогічні клейма знайдено й при розкопках на території Балаклави⁹¹.

Свого часу В. В. Борисова слідом за Б. М. Грековим розшифрувала цю легенду як оріс *pov(um)* та вважала, що черепицю з такими клеймами було спеціально виготовлено для будівництва якихось нових будівель⁹². Однак пізніше було зазначено, що другу частину клейма слід відновлювати як початок власного імені і цю абревіатуру слід інтерпретувати як позначку продукції майстерні, що належала якісь цивільній особі, ім'я якої починалося на *Nov*⁹³. Нові знахідки епіграфічних пам'яток у Балаклаві дозволяють уточнити цей висновок.

Ім'я Новій порівняно рідкісне в латинській просопографії⁹⁴. Тому, очевидно, є всі підстави ототожнювати це ім'я на клеймі з Новіем Ульпіаном (*Novius Vlpianus*), центуріоном, який був командиром римської вексиляції на території Балаклави в середині — третій чверті II ст. Незважаючи на те, що на черепиці є тільки клеймо OPUSNOV і немає найменування військового підрозділу⁹⁵, все-таки не можна говорити про виготовлення дахівок Новіем Ульпіаном як приватною особою. У даному випадку він виступав, вірогідно, як вища військова посадова особа в цьому пункті дислокації римських військ і виготовлення черепиці здійснювалося силами підпорядкованих йому солдатів та під його безпосереднім керівництвом. Ідентичність глини та технології виготовлення дахівок з цими клеймами й черепиці з абревіатурою XI Клавдієвого легіону з Херсонеса дозволяє з певною мірою ризику припускати, що всі вони були виготовлені в майстернях, які належали римським вексиляціям.

Археологічні дослідження, проведені 1996 р. на території розглядуваного культового комплексу, свідчать, що в його історії поки що можна виділити два будівельних періоди. До першого слід віднести не тільки будівельні залишки, але й напис про реконструкцію храму Юпітера Доліхена, фрагменти плит на ніжках з присвятами на честь цього ж божества, фрагментовану статую та рельєфи, пов'язані з божествами пантеону Юпітера Доліхена, колону, оздоблену рослинним орнаментом, та постамент статуй з присвятою Геркулесу. Потім, як свідчать сліди пожеж та руйнацій, культовий комплекс загинув, але невдовзі його було відновлено. Саме до цього часу, за стратиграфічними спостереженнями, слід відносити вівтар з присвятою Вулкану від імені центуріона XI Клавдієвого легіону й колону, також зафіксовану *in situ* поряд з ним, на 26—28 см вище рівня підлоги першого будівельного періоду (рис. 3). Причому, відзначена близькість шрифтів усіх епіграфічних пам'яток свідчить на користь висновку про те, що загибель храму відбулася через порівняно короткий час після його реконструкції та встановлення статуй Геркулеса, можливо, ще в період правління Марка Аврелія.

Поки що немає даних, які б дозволяли більш-менш точно визначити час його загибелі. Але в нещодавно опублікованих херсонеських декретах на честь Т. Аврелія Кальпурнія Аполлоніда та його дружини Пауліни, що датуються 174 р., зазначається, що невдовзі перед тим сюди прибув римський прокуратор⁹⁶. Приймаючи відновлення цих документів, запропоноване Ю. Г. Виноградовим⁹⁷, слід погодитися з тим, що прокуратор, який шанується в декреті, поза будь-яким сумнівом, прибув до Херсонеса не з якимось дипломатичним дорученням⁹⁸, а на чолі військового загону, силами якого було ліквідовано загрозу Херсонесу в період активізації варварських народів Північного Надчорномор'я під час так званої Сарматської війни⁹⁹. Саме тому Т. Аврелія Кальпурніана Аполлоніда, якого імператорським розпорядженням

було поставлено на чолі військового загону, в декреті названо «рятівником»¹⁰⁰.

Виходячи з того, що нам невідомі інші події хронологічно близькі до загибелі храму Юпітера Доліхена на території Балаклави, можна припустити, що не тільки загроза самому Херсонесу, але й розгром варварами порівняно великого римського опорного пункту в його околицях, а, можливо, й відчутні людські втрати, які понесли при цьому римляни, могли бути безпосередньою причиною появи такої високої посадової особи провінційної адміністрації в Тавріці.

Зараз важко сказати, коли балаклавський культовий комплекс остаточно припинив існування, тому, що його розкопки ще не завершено. Однак знахідка 1992 р. скарбу римських денаріїв при розкопках по вул. 40-річчя Жовтня, остання монета якого датується часом правління імператора Севера Олександра (222—235 рр.)¹⁰¹, поки що дозволяє говорити, що римський опорний пункт існував на території Балаклави принаймні до цього часу.

Не виключено, що припинення його функціонування в першу чергу слід пов'язувати зі змінами у воєнно-політичній обстановці на кордонах Нижньої Мезії, зі складу римських збройних сил якої формувалися вексиляції для захисту грецьких центрів Північного Надчорномор'я. Ще М. І. Ростовцев вказував на те, що, судячи за даними нумізматики, з Харакса римська війська було виведено близько 244 р.¹⁰². Якщо звернути увагу на цю дату, то виведення римських збройних сил з Таврики можна пов'язувати з підготовкою Філіппа Араба (244—249 рр.) до воєнних дій проти варварів, що загрожували Мезії та Фракії¹⁰³. Вірогідно, у цей час війська були виведені навіть з Херсонеса¹⁰⁴. Але як би там не було, римський гарнізон знов з'являється в Херсонесі, про що свідчить латинський напис 250 р. про будівництво Марком Ратіоном Сатурніном схоли принципалів на території херсонеської цитаделі¹⁰⁵. Однак, якщо про присутність римських військ у Херсонесі аж до третьої четверті III ст. можна говорити більш-менш упевнено, то питання про дислокацію римських збройних сил в інших місцях Таврики та на території сучасної Балаклави зокрема, ще треба вирішувати на підставі нових археологічних досліджень та прискіпливої обробки матеріалів з них. Поки ж на базі наявних даних присутність римського гарнізону на території Балаклави слід обмежувати другою четвертю III ст.

Примітки

¹ Зубарь В. М., Костромичева Т. И. Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА.— 1990.— Вып. 197.— С. 83—86; Зубарь В. М., Антонова I. A., Савеля О. Я. Новый латинский надгробок з окопиці Балаклави // Археология.— 1991.— № 3.— С. 102—108; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 67, 68.

² Пор.: Bożilowa V., Kolendo J., Mrozewicz L. Inscriptiones Latines de Novae.— Poznań, 1992.— Р. 16, 17, № 4; Р. 91, № 52; Р. 95, № 56 та ін.

³ Ці плити близькі до жертвових столів-трапез античних святилищ та храмів. Однак не виключено, що, виходячи з реконструкції деяких мітрумів, у даному випадку вони могли використовуватися як сидіння під час відправлення релігійних обрядів.

⁴ Про титулатуру цих імператорів докл. див.: Rohden P. Aurelius (138) // RE-1896.— II.— Sp. 2501; Dessau H. Inscriptiones latinae.— Berolini, 1955.— V. III.— Pars 1.— P. 280; Cohen H., Egbert J. C., Cagnat R. Latin Epigraphy II // The Coin-Inscriptions and Epigraphical Abbreviations of Imperial Rome.— Chicago, 1982.— P. 37—39; JSM, 1983, Vol. I, № № 317, 324, 325, 326, 367; 1980, Vol. V.— № № 21, 141, 155—158 та ін.

⁵ Rohden P. Op. cit.— Sp. 2503; Arnim H. Annus (94) // RE.— 1894.— I.— Sp. 2286—2288; Kienast D. Römische Kaiserabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.— Darmstadt, 1990.— S. 137.

⁶ Kienast D. Op. cit.— S. 134, 137, 143.

⁷ Пор.: Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 65.

⁸ Thomasson B. E. Laterculi praesidum.— Götheborg, 1977.— Р. 18 f.; Kolendo J. T. Vitrasius Pollio gouverneur de la Mésie inférieure et son activité dans cette province // Studia aegaea et balcanica in honorem L. Press.— Warszawa, 1992.— Р. 199—205.

⁹ Зубар В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 120; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 50.

¹⁰ CIL, III, 14433; Filow B. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian // Klio.— 1906.— 6.— S. 74—77; Ritterling E. Legio // RE.— 1925.— Bd. 12.— Sp. 1298, 1579—1582;

¹¹ Зубар В. М. Новий латинський напис...— С. 121, 122; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 50. У руслі цих змін, пов'язаних з виведенням V Македонського легіону та реорганізацією Мезійського лімесу напередодні Маркоманнійських війн, слід розглядати появу на території Ольвії та Харакса вексіляції під командуванням центуріона XI Клавдієвого легіону в другій половині 60-х рр. II ст. Докл. див.: Зубар В. М., Сон Н. А. К інтерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE, I², № 322) // ВДИ.— 1995.— № 3.— С. 184, 185; Sarnowski T., Zubar V. M. Römische Besatzungsgruppen auf der Südskrim und eine Bauinschrift aus dem Kastell Charax // ZPE.— 1996.— Bd. 112.— S. 229—233.

¹² Cagnat R. Cours d'Epigraphie latine.— Paris, 1898.— Pl. 1; Huguet P. B. Epigrafia latina.— Barcelona, 1946.— P. 115.— Fig. 38; Sandys J. E. Latin Epigraphy. An introduction to the study of Latin Inscriptions.— Groningen, 1969.— P. 48—53.

¹³ Sandys J. E. Op. cit.— P. 52.

¹⁴ CIL, III, 14214,4.

¹⁵ Пор.: CIL, VII, 939; 942; VIII, 2490; XIII, 1358, 12538, XIII, 12541—12558; IDR.— 1988.— Vol. III/4.— P. 184, № 30; Saxon R. Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.— 1967.— 1.— S. 42, № 73.

¹⁶ CIL, VIII, 619; Беляев С. А. К пониманию CIL, VIII, 619 // ВДИ.— 1968.— № 4.— С. 128; Соломоник Э. И. О пребывании римского флота в Крыму // АДСВ.— 1973.— Вып. 10.— С. 144; Zubar V. Zur römischen Militärorganisation auf der Taurike in der Zweiten Hälfte des 2 und am Anfang des 3 Jahrhunderts // Historia.— 1995.— Bd. XLIV/2.— S. 201.

¹⁷ Пор.: CIL, II, 2552, 2555; III, 1980, 14433; VII, 964; VIII, 2466; XII, 2228; XIII, 7946; Карышковский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ.— 1959.— № 4.— С. 116, 117, № 5 та ін.

¹⁸ На таке відновлення звернув нашу увагу Ю. Г. Виноградов. Принацідно висловлюємо щиру подяку Ю. Г. Виноградову за консультації та допомогу, якою автори користувалися при роботі над статтею.

¹⁹ Пор.: IDR.— 1977.— Vol. II.— P. 106, № 190; Vol. III/1.— 1977.— P. 237—238, № 272; Vol. III/2.— 1980.— P. 42—43, № 17, 18; P. 44, 45, № 19; P. 45, 46, № 20; P. 174, № 198; ISM.— Vol. V.— 1980.— № 245; Speidel M. P. The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army.— Leiden, 1978.— P. 68, № 38; Božilova V., Kolendo J., Mrozevick L. Op. cit.— P. 68, № 38; P. 74, № 43 та ін.

²⁰ Gordon J. S. and A. E. Contributionus to the Palaeography of Latin Inscription.— University of California Publications in the Classical Archaeology.— 1957.— Vol. 3, № 3.— P. 113, 120, 126, 129.

²¹ IOSPE, I², № 236, 547; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 58, 59, № 31; С. 66, 67, № 41; Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 103. Пор.: Sandys J. E. Op. cit.— P. 54.

²² Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП.— 1900.— Март.— С. 144; Зубар В. М. Новий латинський напис...— С. 123; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 50—53.

²³ Thesaurus linguae latinae.— 1988.— VI.— 3.— Sp. 3046—3048, s. v. Hostia.

²⁴ Пор.: Dessau H. Op. cit.— № № 3210, 3674, 3859, 4202, 4206, 4820.

²⁵ Пор.: Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso.— Budapestini (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1), 1983.— P. 22, 255.

²⁶ Cumont F. Dolichenus // RE.— 1903.— Bd. 3.— Sp. 1276—1281; Merlat P. Répertoire des inscriptions et monuments figures du culte de Jupiter Dolichenus.— Paris, 1951; Merlat P. Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse.— Paris, 1960; Speidel M. The Religion ...— P. 2, 3; Speidel M. Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier.— Stuttgart, 1980.— S. 6, 7.

²⁷ Speidel M. The Religion...— Map; Speidel M. Jupiter Dolichenus.— S. 10, Abb. 4.

²⁸ Merlat P. Jupiter Dolichenus.— P. 17, 18, 52 sq.; Speidel M. The Religion...— P. 4, 11; Speidel M. Jupiter Dolichenus.— S. 10, 11.

²⁹ Speidel M. Jupiter Dolichenus.— S. 8. Abb. 3; 25, Abb. 12; 26—30, Abb. 13—17.

³⁰ Див.: CIL, III, 1614, 7824, 7835; Bercu J., Popa A. I. O. M. Dolichenus et Dea Suria Magna Caelestis à Apulum // Latomus.— 1964.— 23.— 3.— P. 473—482; Tomas E. B. Religion // The Archaeology of Roman Pannonia.— Budapest, 1980.— P. 189; Tacheva-Hitova M. Eastern Cults in Moesia inferior and Thracia (5th century BC — 4th century AD).— Lieden, 1983; Hörig M., Schwertheim E. Corpus Cultus Iovis Dolicheni.— Leiden, 1987; Birly E. The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // The Roman Army. Papers 1929—1986.— Amsterdam, 1988.— P. 410; Najdenova V. The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace // ANRW.— 1989.— II,

18, 2.— Р. 1362—1369; *Bohec Y. le. Die Römische Armee. Von Augustus zu Kostantin d. Gr.*— Stuttgart, 1993.— С. 290. Причому, за даними М. Спайдела, тільки трохи менше 40% пам'яток, пов'язаних з ушануванням цього божества, мали відношення до римської армії. Див.: *Speidel M. The Religion...*— Р. 38, 39, 45.

³¹ *Speidel M. The Religion...*— Р. 47, 66.

³² *Merlat P. Jupiter Dolichenus...*— Р. 17—24; *Speidel M. The Religion...*— Р. 4.

³³ *CIL*, VIII, 2680; *Merlat P. Répertoire...*— № 286; *Speidel M. The Religion...*— № 1; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 620.

³⁴ *Speidel M. The Religion...*— Р. 66.

³⁵ *Merlat P. Jupiter Dolichenus...*— Р. 155.

³⁶ Ibid.— № 176, 177; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 564, 565.

³⁷ *CIL*, III, 1128; *The Roman Inscriptions of Britain.*— Ed. R. G. Collingwood, R. P. Wright.— Oxford, 1965.— I.— № 1330, 1725; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 151, 564.

³⁸ *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— Р. 243.

³⁹ Ibid.— Р. 248.

⁴⁰ Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДИ.— 1946.— № 3.— С. 257; *Mann J. C. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate.*— London, 1983.— Р. 38; Сон Н. А. Указ. соч.— С. 63, 64; *Bohec Y. le. Op. cit.*— С. 91.

⁴¹ Докл. див.: *Weerd D. Etude historique sur trois légions du Bas-Danube.*— Paris, 1907.— Р. 245—249; *Parker H. M. D. The Roman Legions.*— New-York, 1958.— Р. 145, 158; *Kolendo J. Le recrutement des légions au temps de Néron et la création de la legio I Italica // Akten des XI Internationalen Limeskongresses.*— Budapest, 1977.— Р. 400, 407; *Kolendo J. Sur la date de la création de la legio I Italica // Studia in Honorem Borisi Gerov.*— Sofia, 1990.— Р. 128—133.

⁴² *Speidel M. The Religion...*— Р. 10.

⁴³ Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках.— М., 1973.— С. 198.

⁴⁴ Штаерман Е. М. Социальные основы религии древнего Рима.— М., 1987.— С. 233, 234. Пор.: Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи.— М., 1995.— С. 282.

⁴⁵ Колосовская Ю. К. Указ. соч.— С. 199; *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— Р. 219—249.— Pl. 70—81; *Najdenova V. Op. cit.*— Р. 1362—1396; Велков В. Надписи от Кабиле // Кабиле.— София, 1991.— Т. 2.— С. 18, № 10.

⁴⁶ *Božilova V., Kolendo J., Mrozewicz L. Op. cit.*— Р. 36—39, № 14, 15.

⁴⁷ *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— Р. 243, 244;

⁴⁸ *Tóth I. The Destruction of the Sanctuaries of Juppiter Dolichenus at the Rhine and the Danube Region (235—238) // AAH.*— 1973.— 25.— Р. 109—116; *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— Р. 244; Колосовская Ю. К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура древнего Рима.— М., 1985.— Т. II.— С. 209, 210.

⁴⁹ *Herodian*, VII, 3,5—4,1.

⁵⁰ *Speidel M. The Religion...*— Р. 10, 73—76.

⁵¹ Про цей культ див.: *Boehm F. Hercules // RE.*— 1912.— Bd. VIII, 1.— Sp. 550—609; *Bayet J. Les origines de l'Hercule romain.*— Paris, 1926; *Jaczynowska M. Le culte de l'Hercule romain aux temps du Haut-Empire // ANRW.*— 1981.— II.— 17.— Р. 631—661; *Simon E. Die Götter der Römer.*— München, 1990.— С. 72—87.

⁵² Літературу з культу Геркулеса за часів правління Антонінів див.: *Simon E. Op. cit.*— С. 271.— Апп. 48.

⁵³ Абрамзон М. Г. Монеты...— С. 279, 393; Абрамзон М. Г. Император и армия в римской монетной типологии // ВДИ.— 1996.— № 3.— С. 137.

⁵⁴ *Covacef Z. Contribuji privind cultul lui Hercule in Scythia Minor // Pontica.*— 1975.— 8.— Р. 339—428; *Bodor A. Die griechisch-römischen Kulte in Dacia // ANRW.*— 1981.— II.— 18.— 2.— С. 1077—1164.

⁵⁵ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 41, 42, № 12.

⁵⁶ Докл. з приводу інтерпретації цієї пам'ятки див.: Зубарь В. М. Нове свідоцтво про римські війська в Херсонесі Таврійському // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 133, 134; Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий....— С. 33, 34; Пор.: *Sarnowski T. Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donauraum // Der römische Limes in Österreich.*— Wien, 1990.— С. 858—860; *Sarnowski T. Rec.*: Зубарь Виталий. Херсонес Тавріческий в античную эпоху (Экономика и социальные отношения).— К., 1993; Зубарь Виталий. Херсонес Тавріческий и Римская империя (Очерки военно-политической истории).— К., 1994 // Archeologia.— 1995.— XLVI.— Р. 110, 111.

⁵⁷ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсонеса в IV веке // МАИЭТ.— Симферополь.— Вып. IV.— С. 556, 557.

- ⁵⁸ Соломоник Э. И. Латинские ...— С. 88, 89, № 60.
- ⁵⁹ Merlat P. Jupiter Dolichenus...— № 65, 66; Cp.: № 176—179; Speidel M. The Religion...— P. 36, Tabl. IX, 9.
- ⁶⁰ Merlat P. Jupiter Dolichenus...— P. 102.
- ⁶¹ Пор.: Amelung W. Die Skulpturen des Vaticanischen Museums.— Berlin, 1903—1908.— Bd. 1.— S. 121—124; Sismondo-Ridgway B. The Severe Style in Greek Sculpture.— Princeton, New Jersey, 1970.— Abb. 180; Franciscis A. de Il. Museo Nationale di Napoli.— Napoli, 1963.— Fig. 25.
- ⁶² Базуючись на скульптурних фрагментах (плити зі слідами ніг та дубини), знайдених у 1996 р. при розкопках храму, Т. Сарновський та О. Я. Савеля не виключають можливості того, що цей торс належав статуй Геркулеса.
- ⁶³ Докл. про функції різних богів з пантеону Юпітера Доліхена див.: Merlat P. Jupiter Dolichenus...— P. 99—126.
- ⁶⁴ Speidel M. The Religion...— P. 23.
- ⁶⁵ Ibid.— P. 23, 24.
- ⁶⁶ Ibid.— P. 25—32.
- ⁶⁷ Will E. Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain.— Paris, 1955.— P. 275; Пор.: Speidel M. Jupiter Dolichenus...— S. 65.— Abb. 28, 29.
- ⁶⁸ Пор.: Merlat P. Jupiter Dolichenus...— № 176, 177.
- ⁶⁹ Toynbee J. M. C. Art in Roman Britain.— London, 1963.— № 92.— Fig. 95.
- ⁷⁰ Докл. про Вулкана див.: Rose H. J. The Cult of Volkanus at Rome // JRS.— 1933.— 23.— P. 46—63; Latte K. Römische Religion.— München, 1960.— S. 129—131; Radke G. Zur Entwicklung der Gottesvorstellung und der Gottesverehrung in Rom.— Darmstadt, 1987.— S. 343—347; Eisenhut W. Volcanus // RE.— Suppl. XIV.— 1974.— Sp. 948—962; Штаерман Е. М. Соціальні...— С. 31, 42, 288, 289, 296; Simon E. Op. cit.— S. 248—255.
- ⁷¹ Liv., I, 37, 5.
- ⁷² Абрамзон М. Г. Монеты...— С. 397.
- ⁷³ Serv. Verg. Aen. VIII, 398.
- ⁷⁴ Штаерман Е. М. Соціальні основы...— С. 230.
- ⁷⁵ Про традиційні релігійні уявлення римлян та їх динаміку протягом століття див.: Штаерман Е. М. От религии общины к мировой религии // Культура древнего Рима.— М., 1985.— Т. III.— С. 106—210.
- ⁷⁶ Зубарь В. М., Костромичева Т. И. Указ. соч.— С. 83—86; Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108; Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий...— С. 67, 68.
- ⁷⁷ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции // Археологические исследования в Крыму. 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 237; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб.— 1996.— Т. VIII.— С. 89—91.
- ⁷⁸ Пор.: Johnson A. Römische Kastelle.— Mainz am Rhein, 1987.— S. 188—198.— Add. 127, 129; Davison D. P. The Barrack of the Roman Army from the 1 st to 3 rd Centuries A. D // BAR, 1989.— Part. I—III. Дискусія з приводу призначення та кількості таких споруд у римських військових таборах див.: Richmond J. A. Roman Britain and Roman Military Antiquities // Proceedings of the British Academy.— 1955.— P. 297—315; Breeze D. J., Dobson B. Fort Types as a Guide to Garrisons: A Reconsideration // Roman Frontier Studies 1969.— Cardiff, 1974.— P. 13—19; Maxfield V. A. Pre-Flavian Forts and their Garrisons // Britannia.— 1987.— Vol. 17.— P. 59—72.
- ⁷⁹ Важається, що піхотна центурія з 80 солдатів займала 10 пар приміщень та один офіцерський блок, а кавалерійська турма, яка складалася з 32 вершників — чотири пари й також офіцерський блок. Див.: Maxfield V. A. Op. cit.— P. 61.
- ⁸⁰ Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108.
- ⁸¹ CIL, VIII, 619; Беляев С. А. К пониманию CIL, VIII, 619 // ВДИ.— 1968.— № 4.— С. 127—137.
- ⁸² Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 8; Тудор Д. Киликійская когорта в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ СССР и PHP.— Кишинев, 1960.— С. 247; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Połnocnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 143; Беляев С. А. Указ. соч.— С. 128; Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий...— С. 58.
- ⁸³ Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий...— С. 43, 44.
- ⁸⁴ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 20—27, № 1; С. 37, 38, № 9; Соломоник Э. И. Несколько неизданных надписей Херсонеса и его округи // НЭ.— 1974.— Т. 9.— С. 34—36. Нещодавно під час розкопок у портовому районі Херсонеса було знайдено фрагментованій віттар з погано збереженим латинським написом, в якому згадується ще один військовий трибун. За повідомленням С. В. Дьячкова, напис готовиться до друку.

⁸⁵ Помилковим є висновок про те, що Тіберій Плавтій Фелікс Феррунтіан був першим та останнім командиром усіх римських підрозділів у Північному Надчорномор'ї. Див.: Антонова І. А., Яйленко В. П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманниеские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлонида // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 82.

⁸⁶ Sarnowski T. Die ritterlichen Tribunen der legio I Italica // Prosopographica.— Poznan, 1993.— S. 63—80.

⁸⁷ Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 107, 108.

⁸⁸ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 58; Sarnowski T., Zubari V. Op. cit.— S. 233, 234. Пор.: Сон Н. А. Тира римского времени.— К., 1993.— С. 34, 35; Зубарь В. М., Сон Н. А. К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOsPE, I²) // ВДИ.— 1995, № 3.— С. 185, 186.

⁸⁹ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 58.

⁹⁰ Див.: Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ.— 1961.— Вып. 2.— С. 41, 42.— Рис. 3.

⁹¹ Савеля О. Я. Указ. соч.— С. 237.

⁹² Борисова В. В. Указ. соч.— С. 42, 45.

⁹³ Зубарь В. М., Антонова І. А. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ.— 1991.— № 2.— С. 82, 83.— Рис. 2, 1; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 98.— Рис. 44, 1.

⁹⁴ Schultze W. Zur Geschichte lateinischer Eigennamen.— Berlin, 1933.— S. 202, 364, 482; Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Op. cit.— P. 204.

⁹⁵ Докл. див.: Зубарь В. М., Антонова І. А. Вказ. праця.— С. 83.— Прим. 18.

⁹⁶ Антонова І. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 58—86.

⁹⁷ Виноградов Ю. Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса (О превратностях судеб херсонеситов и их лапидарного архива) // ВДИ.— 1996.— № 1.— С. 48—60.

⁹⁸ Антонова І. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 72, 74.

⁹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 57 и сл.; Пор.: Свенцицкая И. С. Еще раз о новом херсонесском декрете // ВДИ.— 1996.— № 3.— С. 138, 139; Смышляев А. Л. Карьера, миссия и статус Т. Аврелия Кальпурниана Аполлонида // ВДИ.— 1996.— № 3.— С. 141—147. На копію висновку про чергову загрозу варварів у цей час свідчать й інші епіграфічні пам'ятки. Докладніше див.: Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 57.— Прим. 23.

¹⁰⁰ Антонова І. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 76.

¹⁰¹ Савеля О. Я. Указ. соч.— С. 237; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ...— С. 90. Публікація цього скарбу готовиться до друку.

¹⁰² Ростовцев М. И. Римские гарнизоны...— С. 157; Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 4.

¹⁰³ Zosim, I, 20, 1; Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в.— М., 1954.— С. 36—39.

¹⁰⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 127, 128.

¹⁰⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 126, 127; Антонова І. А. Административные здания Херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Хсб.— 1996.— VIII.— С. 13, 14; Vinogradov J. G., Zubari V. M. Die Schola principalium in Chersonesos // IL Mar Nero.— Roma, Parls.— 1995/96.— II.— S. 129—143.

B. M. Зубарь, O. Я. Савеля, T. Сарновский

НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ РИМСКОГО ХРАМА В ОКРЕСТНОСТЯХ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 1996 г. на территории Балаклавы открыты остатки храма Юпитера Долихена. В портике со dna строительной траншеи были извлечены фрагменты надписи с посвящением Юпитеру Долихену. В центре храма, *in situ*, зафиксированы постамент статуи Геркулеса с надписью и алтарь, посвященный Вулкану, нижние части двух известняковых колонн, одна из которых была украшена побегами глюща. Рядом, также *in situ*, «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

зафиксированы две известняковые прямоугольные плиты на ножках. Ниже уровня постамента статуи Геркулеса были обнаружены фрагменты еще двух прямоугольных плит с посвящениями Юпитеру Долихену и изображениями масок, разбитые во время гибели храма, обломки статуи, скульптурных изображений, рельефов, фрагменты черепицы с латинскими клеймами, керамика и др. Северо-восточная стена храма пока не раскопана, что не позволяет составить более полное представление о характере храма.

При раскопках найдено пять надписей. В одной говорится, что храм Юпитеру Лучшему Величайшему Долихену был восстановлен солдатами вексилляции из Нижней Мезии, под командованием Антония Валента, военного трибуна I Италийского легиона, с помощью Новия Ульпиана, центуриона того же легиона. На торцевых сторонах двух жертвенных столов также имелось имя Юпитера Долихена. Еще одна надпись была вырезана на постаменте статуи Геркулеса. Из нее следует, что статуя посвящена Геркулесу и поставлена за здравие императора Антонина Августа и Марка Аврелия Цезаря Антонием Валентом, трибуном I Италийского легиона с помощью того же Новия Ульпиана. Последняя надпись была вырезана на алтаре, поставленном Вулкану Антонием Проклом, центурионом XI Клавдиева легиона, по обету.

Эпиграфика и другие материалы позволяют рассматривать открытый храм в качестве святыни, дислоцировавшегося здесь во второй половине II в. римского гарнизона. Сейчас можно утверждать, что на территории Балаклавы дислоцировался достаточно многочисленный римский гарнизон, с которым, помимо храма, следует связывать остатки построек II—III вв.

V. M. Zubar, O. Ya. Savelya, T. Sarnovsky

NEW EPIGRAPHIC RELICS FROM THE ROMAN TEMPLE IN THE ENVIRONS OF TAURIC CHERSONESUS

Remains of the Jupiter Dolichenus temple were excavated in the territory of Balaklava (in Crimea, near Sevastopol) in 1996. In the portico taken from the bottom of the building trench there were found fragments of the inscription with dedication to Jupiter Dolichenus. A pedestal of the Hercules statue with an inscription, an apse dedicated to Volcano, lower parts of two limestone pillars one of which was decorated with ivy sprouts are fixed in situ in the temple cella. Nearby, two limestone rectangular plates on the legs are fixed also in situ. Below the level of the Hercules statue pedestal there were found fragments of two rectangular plates more with dedications to Jupiter Dolichenus and pictures of masks (they were broken when the temple was ruined), fragments of a statue, sculptures, reliefs, fragments of tile with Latin brands, pottery and so on. The north-eastern wall of the temple is still not excavated, which does not permit imagining the temple pattern more completely.

There were found five inscriptions during the excavations. One of them indicates that the temple to Jupiter, the Best Greatest Dolichenus, was restored by soldiers of vexillation from Lower Mesia under the command of Anthony Valent, a military tribune of the 1st Italian legion, with the aid of Novius Ulpiianus, a centurion of the same legion. Butt-ends of two tables for making sacrifices also had inscriptions of Jupiter Dolichenus' name. One inscription more was engraved on the pedestal of the Hercules statue. It follows from the inscription that the statue is dedicated to Hercules and is erected by Anthony Valent, a military tribune of the 1st Italian legion, with the aid of the mentioned Novius Ulpiianus to the health of emperor Anthonin august and Mark Aurelius cesar. The last inscription was engraved on the apse made in honour of Volcano by Anthony Proclus, a centurion of the 11th Claudius legion, by vow.

Epigraphy and other relics permit treating the temple excavated as a sacred thing of the Roman garrison which was located there in the second half of the 2nd century. It may be ascertained now that a rather numerous Roman garrison was dislocated in the territory of Balaklava and besides the temple, remains of buildings of the 2nd—3d centuries are to be associated with it.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНЕ РАЙОНУВАННЯ ОЛЬВІЇ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

Н. О. Лейпунська

У статті йдеться про порівняння особливостей планування, будівництва та речового матеріалу двох районів Ольвії та різниці в соціальному статусі їх мешканців.

Проблему соціального районування Ольвії як характеристики особливостей громадянської общини та економіки міста тією чи іншою мірою порушував ряд дослідників. Так, Л. М. Славін вважав, що будинки заможніших громадян і громадські споруди групувалися вздовж основних міських вулиць, а житла бідноти, які зводилися поряд з виробничими та складськими будівлями, містилися в глибині великих кварталів¹. Грунтовне вивчення характеру будівництва житлових споруд у різних місцях міста дало змогу С. Д. Крижицькому зробити висновок про те, що в ольвійському містобудівництві досить чітко простежуються елементи соціального районування, типові для соціальної топографії античного елліністичного міста. Так, ділянка I була забудована найбіднішими будівлями, особливо в частині, що прилягала безпосередньо до оборонної стіни. Житлові будинки біля Зевсового кургану в центрі Верхнього міста і особливо ділянки НГФ у південній частині Нижнього міста належали, мабуть, найбагатшим жителям, інші ділянки забудови зближувалися за середнім рівнем планування та якістю споруд. Спостереження С. Д. Крижицького про схожість рівня будівельної техніки, планування, декору житлових будинків усередині того чи іншого кварталу² особливо важливе тим, що ця характеристика може свідчити про близькість майнового та соціального статусу його мешканців.

Розкопки ольвійських житлових кварталів на захід від агори, розпочаті Ольвійською експедицією АН УРСР під керівництвом Л. М. Славіна ще у 1956 р., провадилися ним до 1972 р. і були завершені автором статті. Пізніша робота на іншій ділянці Ольвії — НГС — та її результати наштовхнули на думку провести порівняльний аналіз одержаних матеріалів. Поки що йдеться лише про початок досліджень, однак ті дані, що лежать на поверхні, уже зараз дозволяють зробити ряд цікавих і важливих для історії міста висновків.

Ділянки розміщуються в різних частинах міста. Центральний квартал — у центрі плато Верхнього міста, у західній його частині, на південний захід від громадського центру міста — агори і теменосу³. Ділянка НГС розташована в північному кінці плато Нижнього міста, на початку його терас. Вже при розкопувальних роботах та пізніше при обробці речових матеріалів привертали увагу відмінності в характері зведення споруд на цих ділянках. Нижче наводяться короткі характеристики деяких особливостей їх будівництва, а також речових комплексів.

До складу Центрального кварталу входять 13 будинків, два з яких — Є—17 та Є—3 — мають громадське призначення. Обидва вони виходили східною стороною на південно-західну частину агори та Головну Поздовжню вулицю,

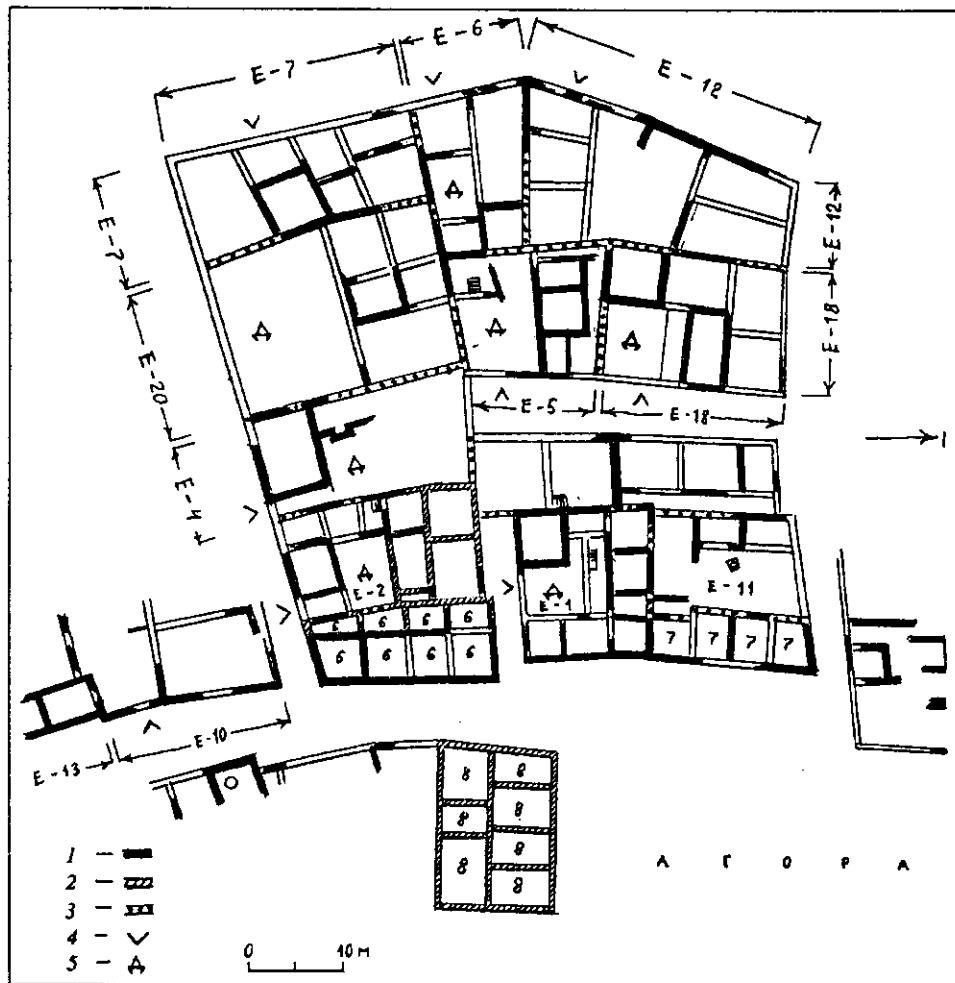

Рис. 1. План ділянки Центральний квартал (схема).

що пролягає на південь. Будинки Є—17 та Є—3 розділяв провулок та споруда Є—1 (рис. 1).

Залишки будинку Є—17 являють собою ряд з чотирьох підвальних приміщень, які, за припущенням Л. М. Славіна, були складськими. Відсутність двору і з'язку між приміщеннями, а також речовий матеріал із заповнення підвалів дозволили досліднику цього будинку Л. М. Славіну встановити його призначення як торговельного ряду. Щоправда, дослідник вважав його майже вдвое більшим, бо відносив до цього будинку і приміщення, розташовані на південь⁴, які С. Д. Крижицький пов'язує з сусіднім будинком Є—1⁵. Речові матеріали з будинку Є—17 представлено значною кількістю монет (близько 350) і дельфінчиків (близько 1200). Відзначається практично цілковита відсутність побутового посуду, лише в одному з приміщень було дещо більше кухонної кераміки та фрагментів чорнолакового столового посуду. Тут же знайдено досить рідкісне клеймо агоранома на фрагменті червоноглинняного мірного глека. Таким чином, будинок Є—17 являє собою Західний торговельний ряд, що виходив на агору.

У південно-східній частині кварталу, на розі Головної Поздовжньої та Південної вулиць містився ще один будинок громадського призначення. Як і Західний торговельний ряд, він складався з двох рядів наземних і підвальних приміщень, у кожному з яких — по чотири не сполучених одна з одною кімнати. Припускається, що основним був східний ряд приміщень, який виходив на вулицю, а західні кімнати відігравали роль підсобних. Таким чином, бу-

динок складався з чотирьох незалежних одна від одної секцій, кожна з них мала самостійний вихід на Головну вулицю. Двір відсутній. Усі підвали будинку облицьовані добре обтесаним та викадрузаним вапняком. З точки зору рівня та якості будівельної техніки цей будинок був одним з кращих у місті⁶. При його спорудженні була принесена жертва — у спеціальну нишу в стіні покладено сироглинняний глечик, закритий денцем чорнолакової посудини. Вміст не зберігся, можливо, що були якісь органічні речовини — вино, олія, або інші харчові продукти⁷.

Про призначення будинку Є—17 немає одностайної думки. Л. М. Славін вважав його будинком міської адміністрації, де кожна секція належала тій чи іншій колегі, або якомусь органу державної влади⁸. У будь-якому випадку він був незвичайною спорудою, що підтверджується плануванням, рівнем будівельної техніки, нарешті, наявністю будівельної жертви.

Та хоч яке було призначення згаданих будинків, слід констатувати, що до складу Центрального кварталу входили дві споруди громадського призначення. Це повною мірою свідчить про те, що мешкали в ньому громадяни, які відігравали важливу роль у житті міста.

Решта території кварталу була зайнята житловими будинками, які різнилися плануванням, розмірами, наявністю елементів ордера, площею (від 160 до 350 м²). Втім, щодо ряду інших ознак — характеру будівельної техніки, спорядження приміщень, комплексу знахідок — можна припустити близький соціально-економічний стан його мешканців, які, мабуть, мали досить високий суспільний статус.

Зупинимось на відмінних рисах окремих будинків, що характеризують їхніх жителів як представників вищої верстви ольвійської общини. При цьому слід врахувати певну провінційність Ольвії як міста «на краю ойкумені», що наслідувало традиції метрополії в економічній та соціальній сферах життя.

Так, не менш як у чотирьох будинках використано ті чи інші елементи ордера. На ділянці знайдено кілька капітелей аттичного ордера⁹. Будинки Є—1, Є—18, Є—5 мають парадні з портиками, у Є—6 — колони оточували двір з трьох боків.

Серед перелічених вище споруд будинок Є—5 вирізняється не тільки наявністю парадні, а й унікальною будовою одного з підвальних приміщень — у південній його стіні було влаштовано три практично одинакові стрільчасті ниші з несправжнім склепінням, підошви яких збігаються з рівнем підлоги в підвалах¹⁰. Висота ниш — близько 165, ширина — близько 100, глибина — близько 110—120 см. Стіни підвала та ниші складені дуже старанно, з добре викадруваного і підтесаного до місця вапняку. Analogії таким нішам у підвальних приміщеннях невідомі. Припускається, що в них могли стояти статуї божеств, однак будь-яких матеріалів *in situ* не знайдено, тільки у заповненні приміщення виявлено теракотову фігуру Кібелі. У кутку підвала була вкопана нижня частина амфори, що могла правити за резервуар для рідини, а неподалік простежувалися залишки великої овальної в плані печі¹¹. Швидше за все, приміщення було домашнім святилищем, де відправлялися культу. Крім цього культово-парадного приміщення, у будинку було ще три житлових і два господарських підвали, досить великий двір з парадною і не менше семи наземних приміщеннями. Безперечно, будинок належав заможній родині, у житті якої важливу роль відігравало відправлення культових церемоній. Можливо, що була сім'я жерця досить високого рангу.

На північ від будинку Є—5 розташовувався ще один досить великий будинок — Є—18 (площею близько 270 м²). На північ від двору з парадною розміщувались господарські та житлові споруди, а на південний захід від нього було парадне приміщення зі стінами з добре обтесаного каменю, вкритого розмальованим тиньком — різноманітні геометричні й рослинні орнаменти у вигляді зигзагів, ов., завитків та ін., виконаних білою, жовтою, чорною, синьою, червоною фарбами. На жаль, залишки їх були настільки фрагментарними, що цілісне уявлення про них скласти неможливо. Однак таке приміщення навряд чи могло бути в будинку небагатого мешканця Ольвії. Очевидно, і тут жила досить заможна сім'я¹².

У центрі західної частини кварталу був невеликий за площею (160 м²) «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1997 р.

будинок, що складався тільки з наземних приміщень, що є досить рідкісним явищем для Ольвії. Однак і його ніяк не можна назвати бідним — його вимощений плитами двір був оточений тристороннім портиком, виконаним з використанням аттичного ордера. Стіни приміщень були прикрашені розмальованим тиньком, орнаментованим смугами білого, блакитного, червоно-го, темно-синього кольорів¹³.

У південній частині кварталу відкрито ще три великих будинки, які за тими чи іншими ознаками цілком можна вважати власністю досить багатих сімей ольвіополітів.

Так, на розі Західної та Південної вулиць стояв будинок Є—7, площа яко-го становила близько 300 м². Він складався з господарських і житлових під-вальних та наземних приміщень і, можливо, був частково двоповерховим у північній або східній частинах: над підвальним приміщенням зберігся фраг-мент наземних кам'яних сходів. Стіни підвалу зведені з добре обробленого та пригнаного до місця каміння. У ньому відкрито невідомий досі пристрій — невелика (близько 100 см у довжину) овальна в плані «ванна» з мармуро-подібного вапняку (або мармуру?) з добре заполірованою поверхнею, заглиб-лена в долівку¹⁴.

Сусідній Є—7 — ще один великий будинок Є—20 площею близько 350 м² також мав підвальний та наземний поверх, що складалися з господарських, житлових і парадних приміщень. В одному з господарських підвалах була влаш-тована цистерна, мабуть, для води, глибиною 7,5 та діаметром дна — 3,4 м. На дні цистерни був зроблений відстійник, стіни вкриті шаром вапнякового розчину. На площі цього будинку знайдено дві архаїчні електрові монети — мітіленська гекта 500—495 рр. та статер Лампсака кінця VI ст. до н. е.¹⁵.

Далі на схід розміщувався ще один багатий будинок — Є—4¹⁶. До його складу входило не менше чотирьох підвальів і сім наземних приміщень. Одне з приміщень, де була велика прямокутна ниша в стіні, вважалося культовим. Можливо, тут теж, як і в будинку Є—5, існувало домашнє святилище, хоч набагато скромніше на вигляд.

Сусіднім був близький за площею будинок Є—2, який мав 11 приміщень (п'ять — з підвальми), розміщених з трьох боків двору. Він блокувався спіль-ною стіною з адміністративною спорудою Є—3.

Нарешті, і будинок з парадою Є—1, що виходив на агору, теж, мабуть, міг належати не рядовому громадянину полісу. Про це говорить його роз-міщення між двома громадськими спорудами, наявність ордера, досить вели-ка площа, не менш як чотири підвальних та сім — дев'ять наземних при-міщень¹⁷.

Можна також припустити, що і так званий будинок з цистерною (Є—11) належав досить багатій сім'ї. Він мав два подвір'я, п'ять підвальів, дев'ять наземних приміщень, дві цистерни. Л. М. Славін висловив досить слухнє припущення, що будинок належав купцеві, який мав лавку тут же на агорі¹⁸.

Звичайно, в Ольвії були райони і з багатшими будинками — біля Зевсо-вого кургану і особливо на ділянці НГФ. Однак споруди Центрального кварталу досить відрізняються як від скромніших будинків на ділянці I північно-східної околиці міста, так і від будинків ділянки АГД. Щоправда, ці відмінності мають різний характер. Так, будинки на ділянці I належали бідному населенню. Вони були досить скромні, невеликі, з обмеженою кіль-кістю підвальних приміщень, дворами господарського призначення, при зве-денні їх застосовувався невисокий рівень будівельної техніки¹⁹. Будинки ж ділянки АГД належали сім'ям, майновий рівень яких був, мабуть, близький або не набагато відрізнявся від рівня життя населення Центрального кварталу. Однак тут помітна суворіша стандартизація будинків, площи їх близькі²⁰. Будинки Центрального кварталу відзначаються різноманітністю планування і розмірів, слабкою вираженістю господарської функції — тут практично не-має слідів ремісничої діяльності, за винятком домашнього ткацтва, нечис-ленні серед знахідок і знаряддя праці.

Тепер звернемось до ділянки НГС. Як зазначалося вище, вона міститься на плато Нижнього міста, неподалік від гаданої північної лінії оборонної сті-ни. Її топографічна особливість — розміщення на півночі ольвійського амфі-

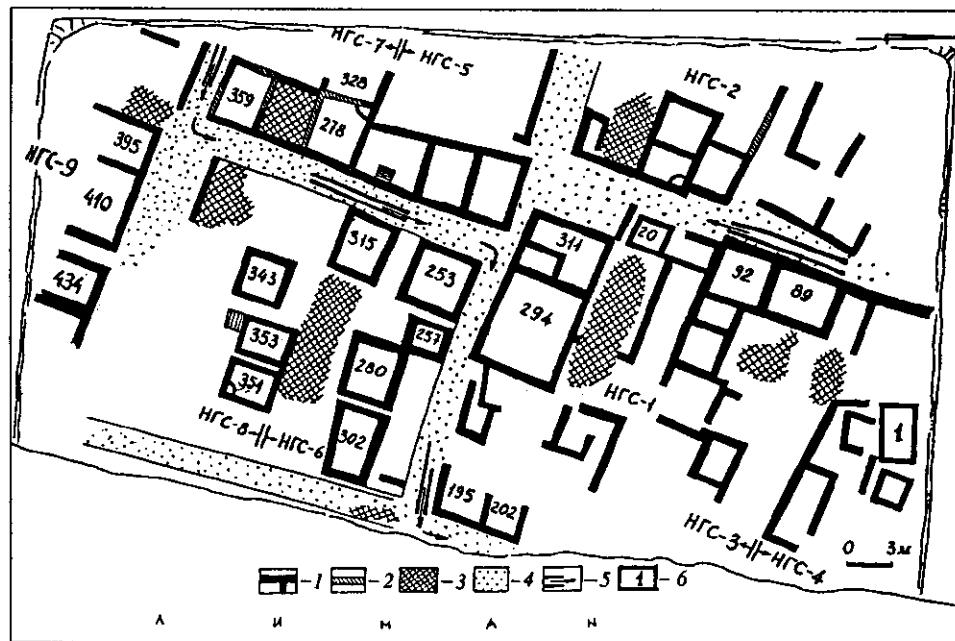

Рис. 2. План ділянки НГС (схема).

театру, де простежується кілька його терас. Ділянка забудована житловими спорудами, що формують невеликі квартали, тобто блоки з двох — трьох будинків (рис. 2). Блоки з усіх боків обмежено вулицями або провулками. Площа кожного такого блоку кварталу — 400—600 м². Усі будинки близькі за розмірами та характером планування. Всі вони беззордерні, входи — через протирони на досить великі подвір'я, площею близько 20 м². У кожному будинку було не менш як по три — п'ять підвальних приміщень різного призначення — господарських та житлових. Житлові підвали відзначалися старанною обробкою каменю, застосованого при муруванні стін. У господарських підвалях у кутках влаштовувались загородки, встановлювались кам'яні ступи, зернотерки, а в одному з них (будинок НГС-9) був навіть споруджений млиновий пристрій (невелика яма діаметром 90 см, обкладена каменем зі слідами спрацьованості на горловині). Аналогічний пристрій відкрито на Делосі²¹, вони також відомі за етнографічними прикладами. Тільки один будинок — НГС-1 — дещо вирізняється з ряду близьких за багатьма ознаками — тут був двір більшої площини, вход у наземну групу приміщень позначений «пілонами» — двома кам'яними стовпами. Один з підвальів має дуже велику площину — близько 30 м², його довжина становить 7 м. Стіни викладені насухо із старанно обтесаних і викадрованих прямокутних по фасаду плит та блоків вапняку з суворим дотриманням рядності та підгонкою за місцем. Цей підвал мав, мабуть, специфічне парадне призначення. Поки що такий будинок залишається єдиним на ділянці.

Квартал був пошкоджений пожежею на початку еллінізму та від зсуву наприкінці цього ж періоду. Після останнього струсу в баляшах будинках на засипаних підвалах влаштовувались великі печі і домашні вівтарі. Але і до того часу помітна активна будівничча діяльність — приміщення не раз передбовувались, пристосовувались до якихось нових вимог мешканців.

Спостереження над характером житлових будинків ділянки дозволяють зробити висновок, що тут мешкали досить заможні громадяни. Втім, їх майновий рівень був, мабуть, нижчий, ніж у мешканців Центрального кварталу. Судячи за плануванням будинків, розмірами подвір'їв та обладнанням підвальних приміщень, господарська діяльність відігравала важливу роль у житті їх мешканців.

До аналогічного висновку призводить і розгляд масового речового мате-

ріалу, знайденого на обох ділянках. Цю роботу поки що слід вважати тільки попередньою, але її результати становлять певний інтерес.

Для початку статистичної обробки і порівняння матеріалу двох ділянок були проаналізовані знахідки з двох більш-менш рівних виборок — з площею близько 1000 м² на кожній ділянці. Поки що він оброблений як найпростіше — обраховані абсолютні величини та процентний вміст тих чи інших груп знахідок. При цьому обчислювався процентний вміст амфор по відношенню до загальної кількості кераміки, за винятком черепиці, та окремих груп посуду по відношенню до всіх груп у цілому. Аналіз одержаних даних позивав зробити наведені нижче висновки.

Фрагменти черепиць представлені близькою кількістю, що цілком логічно, тому що матеріали взято з практично однакової площини, на якій стояли житлові будинки.

Таблиця 1. Абсолютні числа фрагментів кераміки різних категорій (кількість екземплярів)

Категорія кераміки	Ділянка НГС	Ділянка Центрального кварталу
Черепиця	35996	37513
Амфори	247241	215008
Амфори умовно цілі	3165	2532
Столовий простий посуд	34402	33935
Столовий «парадний» посуд	14123	9725
Кухонний посуд	17782	10593
Ліпний посуд	5415	3318
Знаряддя праці. Грузила	329	31

Таблиця 2. Абсолютні числа фрагментів кераміки різних категорій (%)

Категорія кераміки	Ділянка НГС	Ділянка Центрального кварталу
Амфори	81,6	77,6
Столовий простий посуд	48,2	40,5
Столовий «парадний» посуд	18,3	26,16
Кухонний посуд	17,6	25,6

Як видно з наведених таблиць, має місце відносно невелика різниця у процентному вмісті амфор по відношенню до всього керамічного матеріалу. Це 77,6% на Центральному кварталі та 81,6% на ділянці НГС. Однак при підрахунку амфорних знахідок у кожному році роботи (розкопана площа залишається близькою) процент вмісту амфор відрізняється істотно — на Центральному кварталі він становить від 52,2% до 91,8%, а на ділянці НГС — від 78,8% до 88%. Крім того, на ділянці НГС знайдено значно більше фрагментів амфор, що визначаються як цілі одиниці — археологічно цілі посудини, горла, ніжки. На ділянці НГС такі фрагменти становлять 3165, на Центральному кварталі — 2532 екз. Про що це говорить — поки що важко казати, але такий факт констатується.

Різниця в абсолютних цифрах помітна і для інших категорій кераміки: столового чорнолакового та мальованого посуду в абсолютних цифрах знайдено більше на ділянці НГС, у процентному відношенні — на Центральному кварталі. Те саме стосується і кухонної кераміки. Ліпного посуду дещо більше на НГС, але процентний вміст його близький — 7,5%. Кількість і процентний вміст усіх цих категорій посуду обчислювався без урахування амфор. На даному етапі статистичної обробки керамічного матеріалу відрізняється, що на ділянці НГС вищий процент амфор та простого столового посуду, але нижчий — кухонного та столового «парадного».

Ще істотніша різниця помітна при розгляді цифр, які характеризують наявність знарядь праці. Вони практично поодинокі на Центральному кварталі і численні в будинках ділянки НГС. Особливо це стосується риболовних грузил, вироблених з каменю та стінок амфор. Якщо на Центральному кварталі їх знайдено близько 30, то на НГС — близько 300, у тому числі цілі комплекти для сітей і комплекси заготовок з каменю для їх виготовлення. Тут же

знайдено невеликі кам'яні якори²², які використовувались, швидше за все, для рибальських човнів. Усе це може свідчити на користь значної питомої ваги рибальства у заняттях мешканців кварталів, розташованих на ділянці НГС. Крім того, тут мали місце і інші заняття, які, можливо, відігравали роль не тільки у домашньому господарстві, а й мали товарний характер — про це свідчить наявність млинового пристрою, ступ, зернотерок, розтиральників та загородок у підвальних приміщеннях будинків. Крім того, на ділянці знайдено грузила для ткацьких верстатів (піраміdalні і круглі), кістяні рашпилі та інші знаряддя з кісток, зокрема так звані коньки, що використовувалися у чинбарному виробництві та ін.

Така картина супровідного матеріалу ділянки НГС може характеризувати її мешканців як вільне трудове населення досить високого рівня заможності. Їхні будинки були середньої для Ольвії площині, але зроблені солідно, з розвиненими підвальними поверхами, господарськими, житловими та парадними приміщеннями, не раз перебудовувались і змогли ще досить активно функціонувати і після катаклізму, вулиці і двори були упорядковані й обладнані системою водостоків, у побуті використовувалась велика кількість амфор та різноманітної кераміки, знайдена і значна кількість монет, теракот, графіті та ін. Таким чином, видається можливим стверджувати, що північна частина Нижнього міста Ольвії була заселена середньою трудовою верствою населення.

Порівняння будівельних комплексів та речових матеріалів елліністичного часу двох ділянок у різних місцях Ольвії дозволяє знову поставити питання про уточнення картини соціально-майнового районування міста.

У центрі Верхнього міста, на захід від агори і теменосу, розміщувались житлові квартали, заселені громадянами «другого», якщо можна так сказати, рівня заможності. Це були не такі багаті члени ольвійської общини, як ті, що жили в будинках ділянки НГФ або Зевсового кургану, але вони відігравали істотну роль в Ольвійському полісі. Мабуть, це були жерці, члени колегій, заможні торговці та ін. На південній від Центрального кварталу, можливо, існували аналогічні споруди — один з будинків Південного кварталу (Є—10) пов’язується з ім’ям жерця Агрота²³. Найбагатша верства суспільства, до якої належали такі діячі ольвійського полісу як Каллінік, Анфестерій, Протоген мали будинки в центрі Ольвії, на північ від теменосу Аполлона Дельфінія та в південній частині Нижнього міста. А північна його частина була заселена громадянами, зайнятими безпосередньо трудовою діяльністю — рибалками, ремісниками, торговцями. Можливо, аналогічний характер мало і населення Верхнього міста, що мешкало на північ від теменосу Аполлона Лікаря (ділянка АГД). Північно-східна частина міста (ділянка I) була заселена найбіднішими громадянами.

Примітки

¹ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. // СА. — 1958. — № 28. — С. 290.

² Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. — К., 1971. — С. 102.

³ Славин Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора. — М.—Л., 1964. — С. 189—225; Славин Л. М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—51; Лейпунская Н. А. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972—1977) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 29—46; Лейпунская Н. О. Центральный житловый квартал Ольвии // Археология. — 1994. — № 2. — С. 70—87.

⁴ Славин Л. М. Раскопки западной части... — С. 191.

⁵ Крыжицкий С. Д. Указ. соч. — С. 62.

⁶ Славин Л. М. Раскопки западной части... — С. 208.

⁷ Там же. — С. 212.

⁸ Там же. — С. 211; Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985. — С. 117.

⁹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли... — С. 131.

¹⁰ Славин Л. М. Кварталы в районе ольвийской агоры... — С. 29.

- ¹¹ Там же.— С. 30.
- ¹² Лейпунська Н. О. Центральний житловий квартал Ольвії...— С. 74—78.
- ¹³ Славін Л. М. Квартали в районе ольвийской агоры...— С. 31, 32.
- ¹⁴ Лейпунська Н. О. Центральний житловий квартал Ольвії...— С. 78—83.
- ¹⁵ Там же.— С. 83—86; Карышковский П. О. Новые находки архаических золотых монет в Ольвии // Древности Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 95—97.
- ¹⁶ Славін Л. М. Квартали в районе Ольвийской агоры...— С. 21—27.
- ¹⁷ Славін Л. М. Раскопки западной части...— С. 197—203; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 62—69.
- ¹⁸ Славін Л. М. Раскопки западной части...— С. 207.
- ¹⁹ Славін Л. М. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города // СА.— 1941.— № 7.— С. 292—307; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 10—30.
- ²⁰ Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // АП.— 1962.— Т. 11.— С. 16—32; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 32—48.
- ²¹ Gerard Siebert. Delos 2.— Quartier de Scardhana. La maison des Sceaux // ВСН.— CXII.— 1988.— Р. 757, 759.
- ²² Назаров В. В. До питання про морську справу ольвіополітів // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 96.
- ²³ Славін Л. М. Квартали в районе ольвийской агоры...— С. 6—11.

N. A. Leipunskaya

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОМ РАЙОНИРОВАНИИ ОЛЬВИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена сравнению двух участков раскопок Ольвии — Центрального квартала и участка НГС. Первый раскоп находится в центре Верхнего города, второй — в северной части Нижнего. Анализ характера планировки, особенностей домостроительства и декора помещений, статистические оценки вещевого материала позволили предположить разный социально-экономический статус жителей двух районов Ольвии. Население Центрального квартала принадлежало верхушке ольвийской общины, жители участка НГС — ее среднему слою.

N. A. Leipunskaya

CONCERNING SOCIAL DIVISION INTO DISTRICTS IN OLbia OF THE HELLENISTIC TIME

The paper is devoted to comparison of two plots of excavation trench in Olbia — the Central block and NGS. The first trench is in the centre of the Upper town, the second — in the northern part of the Lower town. The analysis of the project, peculiarities of house-building and decoration of the interior, statistical estimation of material findings have permitted supposing that inhabitants of these two districts in Olbia have different socio-economic status. People who lived in the central block were the cream of the Olbian community, while inhabitants of the NGS block belonged to the middle layer.

АТТИЧНИЙ ОРДЕР В АРХІТЕКТУРІ АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

А. В. Буйських

На підставі вивчення архітектурних деталей аттичного ордера робляться висновки щодо розвитку цього стилевого напрямку в античній архітектурі Північного Причорномор'я.

В античній архітектурі Північного Причорномор'я аттичний ордер з'явився лише за доби пізньої класики. Це був третій за значенням (після доричного та іонічного) ордер елліністичного часу. Колекція архітектурних деталей аттичного ордера з північно-причорноморських міст, за нашими даними, зараз налічує близько 60 екз.^{*}. З них майже половина походить з Ольвії. Це дає змогу розробити детальну класифікацію деталей, визначити їх стилістичні особливості, побудувати хронологічний ряд, зробити висновки щодо використання аттичного ордера в античній архітектурі північнопричорноморських міст.

Свого часу С. Д. Крижицький розробив класифікацію ольвійських капітелей аттичного ордера (загалом першу у вітчизняній літературі). За матеріалами Ольвії було побудовано їх стилістичний ряд, встановлено основні принципи еволюції ордерних форм¹. Було доведено також, що при масовому використанні аттичного ордера, яке мало місце в Ольвії за елліністичного часу, їх місцеве виробництво набуло специфічних рис, тобто, за взірець, найімовірніше, правила не доричні антові капітелі, а звичайні капітелі колон².

Зазначимо, що в архітектурі античного світу аттичний ордер виник, загалом, пізніше основних ордерів. Його було створено, згідно О. Шуазі, «звичайним переносом формantu на вільностоячі та квадратного перетину опор»³. Те, що ордер мав другорядне значення, свідчить його використання для декору внутрішніх частин будівель — при оздобленні вікон, порталів тощо. Найраніші приклади використання аттичного ордера походять з Аттики та відомі у спорудах з кінця третьої чверті V ст. до н. е. на Афінському Акрополі. Спрощені форми профілювання, полегшені пропорції, через це — можливість використання комбінованих матеріалів — каміння та дерева у системі опор та перекриттів — привели до поширення цього ордера в невеликих за габаритами будівлях, перш за все, житлових будинках. До середини IV ст. до н. е. аттичний ордер ще перебував у розвитку. Про це свідчить колекція антових капітелей з Олінфу, що дає дуже характерні приклади профілювання ехіну капітелей як з профілем *воронячий дзьоб* (початкова форма), так і з профілем *каблучок* (остаточна форма)⁴. Остання була найпоширенішою для аттичних капітелей елліністичного часу, проте, починаючи з другої половини III ст. до н. е., з'явився ще один різновид профілювання ехіну — у вигляді напіввалу. Такі деталі дістали широкого використання в ордері житлових будинків III—I ст. до н. е., типовий приклад яких дає ордер вілл з Делосу⁵.

На тлі послідовного вивчення аттичного ордера в архітектурі метрополії цей стилізовий напрямок, за винятком деталей із Ольвії, в архітектурі нашого регіону комплексно не досліджувався. Проте, вивчена нами досить солідна база даних, дала змогу зробити деякі цікаві спостереження щодо розвитку цього ордера в архітектурі регіону.

Оскільки найтипівіші формоутворюючі ознаки мають капітелі, розгляд

* Користуючись нагодою, широко завдячуємо М. І. Золотарьову, В. В. Крапівній, В. О. Кутайсову, Н. О. Лейпунській, А. С. Русєві за можливість ознайомитися з новітніми матеріалами розкопок Ольвії, Херсонеса, Калос-Лімена.

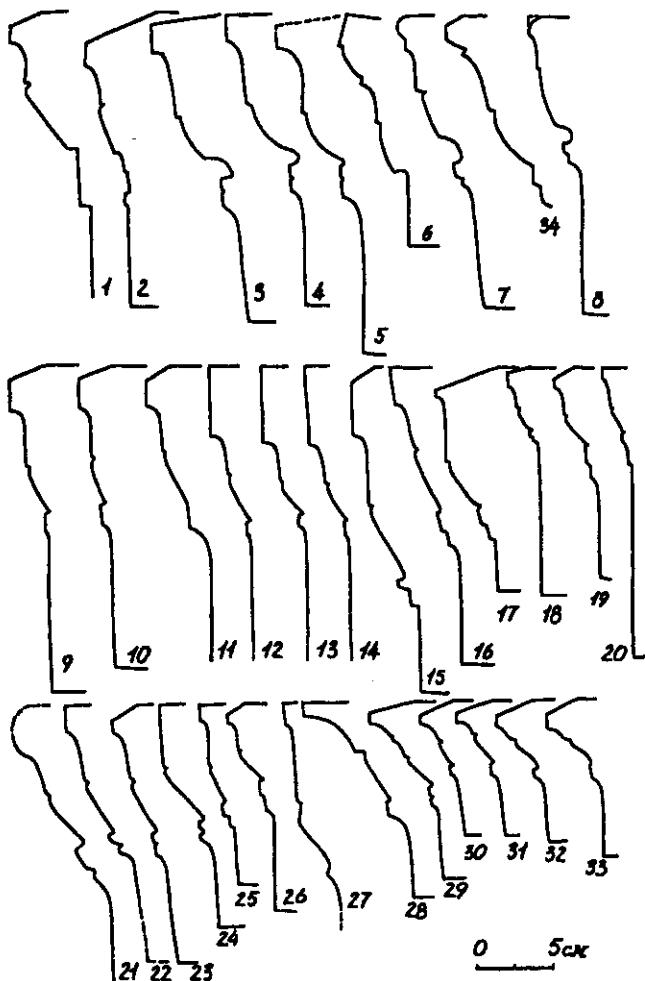

Рис. 1. Капітелі аттичного ордера: 1—7, 17, 18, 21—23, 27, 34 — Ольвія; 8, 11—14, 16, 19, 20, 24—26 — Херсонес; 9, 10 — городище «Чайка»; 28 — Раєвське городище; 29—33 — резиденція Хрисаліска. (1—5, 7, 21—23 — за С. Д. Крижицьким, 9, 10 — за І. В. Яценко, Т. М. Туриню, 28 — за Н. О. Онайко, 30—33 — за М. І. Сокольським, в усіх інших випадках обміри виконані автором).

мор'я — Ольвію, Херсонес, Калос Лімен, Пантикапей, Мірмекій, центри азіатського Боспору. Крайнім східним пунктом, де відомі зараз такі деталі, є Танаїс.

Найпоширенішу форму мають деталі з округлим чи пласким ехіном у поєднанні з одним чи двома ремінцями (рис. 1, 3—8, 15—18, 34). Така форма ехіну могла бути запозичена як з доричного ордера (бо саме таке профілювання типове для доричних капітелей колон елліністичного часу)⁷, так і з іонічного. Ольвійська архітектура дає цікаві приклади синкретизму ордерних форм — у даному випадку проникнення форм іонічного ордера в аттичний. Так, з Ольвії походить антова капітель, знайдена під час дослідження житлового кварталу III—II ст. до н. е. в північно-східному районі Верхнього міста. Форма та профілювання її типові для аттичного ордера, проте округлий ехін оздоблений різьбленим з ов — характерним іонічним орнаментом (рис. 2). Цей декоративний елемент був запозичений з антових іонічних капітелей малоазійського типу⁸. Округлий профіль ехіну, проте без орнаментального декору, має ще одна ольвійська капітель⁹.

На відміну від ольвійських, херсонеські антovі капітельі мають «чисті» фор-

деталей доречно розпочати саме з них. До сить стандартний набір складових профілювання (абак з викружкою, ехін, ремінці) призвів, проте, до трактування ехінів капітелей у різноманітних варіантах. Найраніші серед відомих зараз деталей походять з Ольвії — згідно наявності профілю воронячий дзьоб та фасцій, вони походять, безумовно, від антових доричних капітелей (рис. 1, 1, 2)⁶. Датувати такі деталі слід, ймовірніше, ще у межах пізньо- класичного часу — їх профіль є проміжним ланцюгом між антовими доричними капітелями періоду високої класики та ранньоелліністичними формами.

Наступну, основну, групу становлять капітели елліністичного часу, що й дають декілька варіантів змалювання ехіну. Зазначимо, що географія поширення аттичного ордера в елліністичний час дуже широка й охоплює майже всі міста Північного Причорномор'я — Ольвію, Херсонес, Калос Лімен, Пантикапей, Мірмекій, центри азіатського Боспору. Крайнім східним пунктом, де відомі зараз такі деталі, є Танаїс.

Найпоширенішу форму мають деталі з округлим чи пласким ехіном у поєднанні з одним чи двома ремінцями (рис. 1, 3—8, 15—18, 34). Така форма ехіну могла бути запозичена як з доричного ордера (бо саме таке профілювання типове для доричних капітелей колон елліністичного часу)⁷, так і з іонічного. Ольвійська архітектура дає цікаві приклади синкретизму ордерних форм — у даному випадку проникнення форм іонічного ордера в аттичний. Так, з Ольвії походить антова капітель, знайдена під час дослідження житлового кварталу III—II ст. до н. е. в північно-східному районі Верхнього міста. Форма та профілювання її типові для аттичного ордера, проте округлий ехін оздоблений різьбленим з ов — характерним іонічним орнаментом (рис. 2). Цей декоративний елемент був запозичений з антових іонічних капітелей малоазійського типу⁸. Округлий профіль ехіну, проте без орнаментального декору, має ще одна ольвійська капітель⁹.

На відміну від ольвійських, херсонеські антovі капітельі мають «чисті» фор-

ми аттичного походження, які не змішувалися зі зламами іонічного ордера. Під округлим ехіном розміщувалися, як правило, по два гранчасті ремінці. окрему групу становлять капітелі, знайдені у комплексі оборонної будівлі першої половини III ст. до н. е. на городищі «Чайка» у Південно-Західному Криму (рис. 1, 9, 10)¹⁰. Ці деталі мали важку увінчуваючу частину, опуклий ехін та широкий гранчастий ремінець. Капітелі з «Чайки» дали змогу встановити ще одну локальну особливість, характерну, проте, тільки для ордерних споруд, що походили з території Херсонеської держави. Дещо спрощений профіль цих деталей майже повністю ідентичний увінчуочому профілюванню цілої серії поховальних стел з міського некрополя Херсонеса, що датуються кінцем

IV — першою половиною III ст. до н. е. (рис. 1, 12—14). Аналогічне профілювання мала також стела з Кульчуцького городища (рис. 1, 14)¹¹. Усе це дає змогу впевнено стверджувати про існування майстерні (чи кількох майстерень, об'єднаних єдиною будівельною традицією), що задовольняла потреби як самого Херсонеса, так і периферійних центрів держави в такій продукції. Масове виробництво деталей спрощених форм та пропорцій призвело й до їх певної уніфікації.

Досить надійні аналогії цьому варіанту деталей дають антові капітелі Вілли Тритонів з Делосу. Зв'язок з аттичною архітектурною школою в цих деталях підкреслено ще й наявністю поліхромного розпису на ехінах¹². В архітектурі Північного Причорномор'я, однак, використання поліхромії в деталях аттичного ордера невідоме.

Наступним варіантом профілювання капітелей є трапецієвидна форма ехіну (рис. 1, 21—31). Найтипівіші приклади також представлено ольвійськими деталями — саме ця форма дала змогу зробити висновок про генезу антових капітелей від капітелей колон¹³. Деякі з них, до того ж, було виявлено під час дослідження житлових будинків III — середини II ст. до н. е. на західному боці ольвійської агори, а також під час розкопок будинку Е-1, де будівництво пастаді датується тим же часом¹⁴. Зазначимо, що така схема розвитку ордерної форми, в цілому, виявилася типовою для елліністичної архітектури Ольвії, хоча окремі цікаві приклади походять і з Херсонеса (рис. 1, 24—26).

Детальніше слід зупинитися на унікальній херсонеській капітелі, що увінчувала полігональний у плані стовп (рис. 3). Точні аналогії цій деталі відшукати не вдалося. Восьмикутна опора — явище, загалом, надзвичайно рідкісне для античної ордерної архітектури. Нам відомі лише два приклади використання восьмикутного стовпа. У Кассопі було відкрито портик пери-

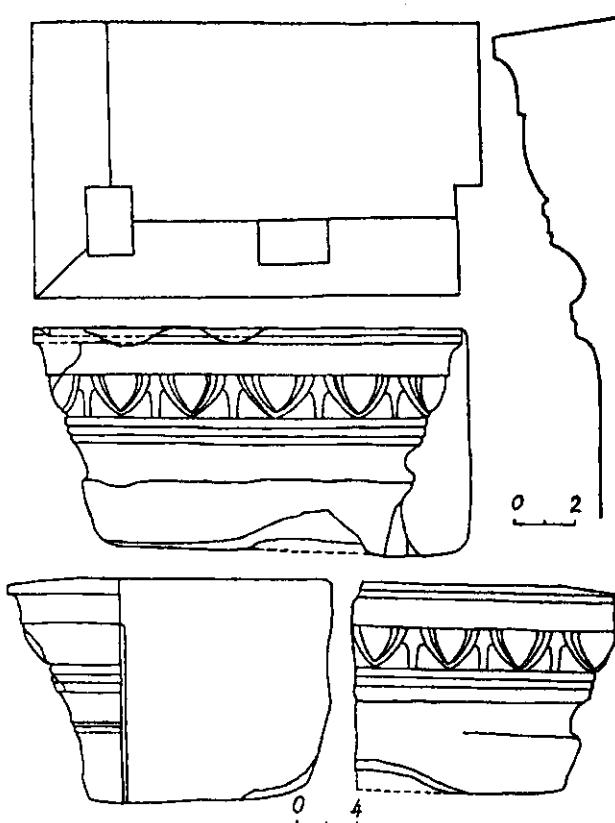

Рис. 2. Капітель аттичного ордера з Ольвії.

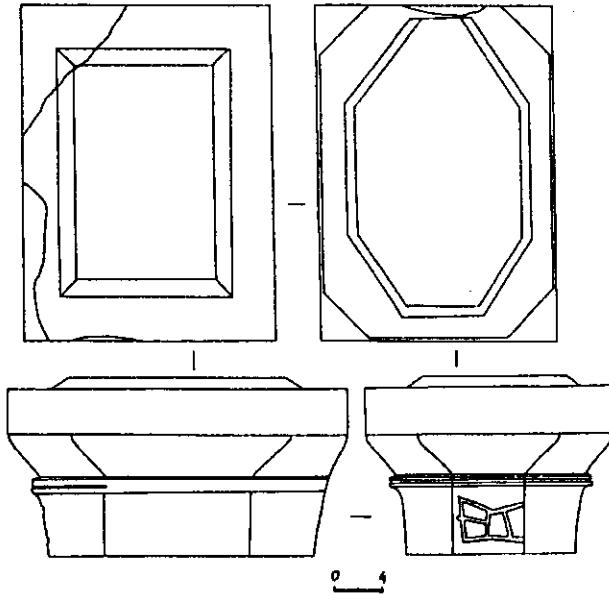

Рис. 3. Капітель аттичного ордера з Херсонеса.

стилю III ст. до н. е., в якому полігональний стовп увінчувала звичайна дорична капітель¹⁵. Консольна капітель елліністичного часу, яку підтримував восьмикутний стовп, походить з агори Пергама¹⁶. Проте, незважаючи на відсутність прямої аналогії, дуже важливим видається сам факт використання рідкісної полігональної в плані опори в ордері невеликої споруди елліністичного часу в Херсонесі (тоді як багатогранні опори в херсонеській архітектурі середньовічної епохи — явище звичайне).

До цього ж варіанту аттичних капітелей належать деталі з поселень

III—II ст. до н. е. азіатського Боспору. Усі вони мали трапецієвидний ехін та один гранчастий ремінець. Такі деталі було використано в комплексі будівель резиденції Хрисаліска на Тамані (рис. 1, 29—31)¹⁷ та перистильному будинку на Раєвському городищі (рис. 1, 28)¹⁸. Не виключено, що ці стилістичні особливості були характерними саме для аттичного ордера Боспору. Останній варіант профілювання представлено деталями з ехіном у вигляді каблучка. Такі капітели походять з Херсонеса, Калос-Лімена (з двома ремінцями під ехіном) (рис. 4, 1—3), Мірмекія (з напіввалом замість ремінця) (рис. 4, 4)¹⁹, Тамані (з одним ремінцем) (рис. 1, 32, 33)²⁰. Спрощена форма таких капітелей — загалом без ремінців — була дуже поширеною в античній архітектурі як у пізньокласичні, так і елліністичні часи²¹. Відома вона і в Херсонесі (рис. 4, 2).

Окрему групу становлять пізньоелліністичні деталі, в яких ехін було вирішено також у вигляді каблучка, проте мав дуже специфічні злами — без чітко прокреслених форм. Вихідчи з того, що місцевознаходження таких капітелей охоплює практично все Північне Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Танаїс (рис. 4, 5, 6, 7), можна зробити висновок про деякі загальні тенденції у розвитку форм аттичного ордера у пізньоелліністичний час. Можливо, були знівелевані локальні особливості трактування ордерних форм, раніше притаманних, як уже зазначалося, кожному з північнопричорноморських центрів. Для ордерних форм пізньоелліністичного часу загалом типова тенденція до спрощення форм, втрати чіткого змалювання зламів.

Бази аттичного ордера, як і капітели, дають кілька варіантів змалювання зламів. Вихідною формою була база іонічного ордера аттичного типу. Для аттичного ордера типова база з одним напіввалом на плинті чи без нього. Такі злами мали, в основному, бази з пам'яток азіатського Боспору (рис. 4, 18, 19, 20)²². Відома така форма баз і в Ольвії (рис. 4, 17)²³, проте вона не дісталася тут широкого використання. Серед ольвійських деталей поширені бази з профілем у вигляді каблучка на плинті (рис. 4, 15, 16). Цікавою є також колекція аттичних баз з Ольвії у вигляді невисокого плинту та викружки різноманітної кривизни (рис. 4, 8—13). Численність вказаних деталей дає змогу казати про типовість цієї ордерної форми саме для Ольвії — дотепер нам невідоме походження таких баз з інших центрів Північного Причорномор'я. Проте ця форма не є унікальною і відома в архітектурі метрополії²⁴. Ольвійські бази мають надійні хронологічні репери, так як у ряді випадків були

відкриті *in situ* на залишках стилобатів. Так, бази та постаменти для них були знайдені у супільній споруді кінця IV ст. до н. е. — так званому гімнасії²⁵. Не виключено, що спрощеним варіантом такого профілювання є пізньоелліністична база з Танаїсу (рис. 4, 14)²⁶.

Висновок про функціональне використання деталей з Ольвії переважно в ордері житлових будинків був підкріплений С. Д. Крижицьким іх пропорційно-модульним аналізом. За основу розрахунків було взято свідоцтво О. Шуазі, що висота стовпа аттичного ордера становить 11 його вузьких сторін²⁷, оскільки на головний фасад вони виходили саме вузькими сторонами. У результаті було встановлено такі пари висотних співвідношень згідно капітелей: для деталей зі стороною фасаду 0,18—0,22 м висота стовпів (антів) могла знаходитися у межах 1,8—2,4 м, що разом з ймовірніше дерев'яним перекриттям цілком узгоджувалася з реконструйованою висотою приміщень першого поверху. Для капітелей з вузькою стороною в 0,13 м висота стовпа могла стачовити 1,3—1,5 м, що, безумовно, вказувало на її використання в напівзакритому портику²⁸.

Додамо до цих розрахунків і деякі наші спостереження. Треба відзначити, перш за все, і наявність зовсім мініатюрних деталей з вузькою стороною 0,06—0,08 м, що походять з Ольвії, Херсонеса та Калос-Лімена. Реконструйована висота стовпів знаходилася у межах 0,60—0,70—0,77 м. Ці деталі мали належати оздобленню вікон або інтер'єрів приміщень. Збільшилася також і колекція капітелей, що мають розміри фасадних частин у межах 0,09—0,14 м, 5 таких деталей (з 8 відомих) походять з Херсонеса, 5 (включаючи 2 бази) — з Ольвії. Належність їх напівзакритим портикам з висотою стовпів близько 0,90—0,99 — 1,4—1,54 м — найбільш вірогідна, хоча можливе використання їх і в інтер'єрах. То ж викликає сумнів відома реконструкція комплексу перистильного двору — резиденції Хрисаліска, в якій зображені відкритий портик аттичного ордера²⁹. Запропонований варіант реконструкції навряд чи можливий, якщо враховувати, що розмір фасадних сторін капітелей та баз знаходився у межах 0,085—0,09 — 0,12—0,14, в одному

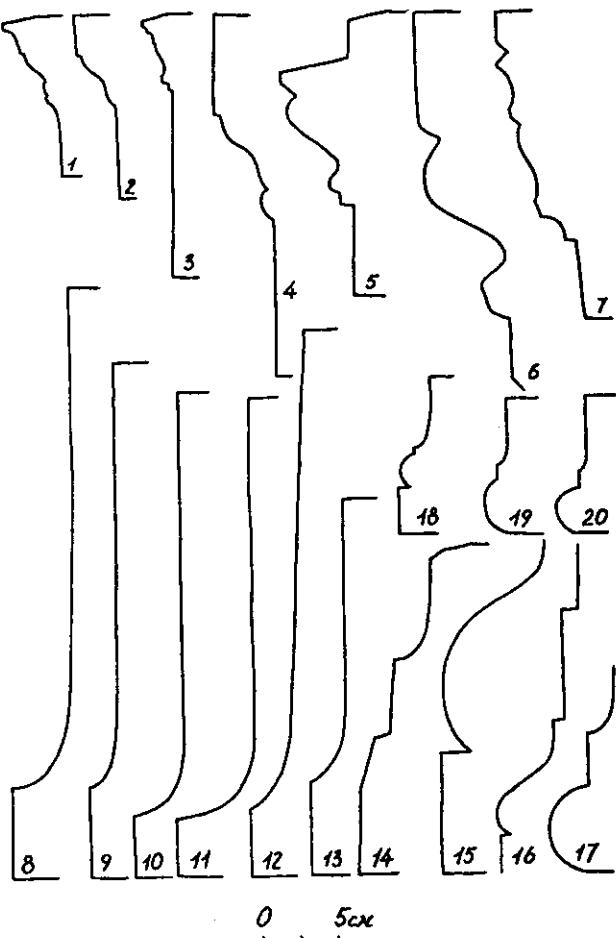

Рис. 4. Капітелі аттичного ордера: 1, 2, 5 — Херсонес, 3 — Калос Лімен, 4 — Мірмекій, 6 — Ольвія, 7 — Танаїс. Бази аттичного ордера: 8—13, 15—17 — Ольвія, 14 — Танаїс, 18 — Раєвське городище, 19, 20 — резиденція Хрисаліска (4 — за В. Ф. Гайдукевичем, 6, 16, 17 — за С. Д. Крижицьким, 18 — за Н. О. Онайко, 19, 20 — за М. І. Сокольським, 7, 14 — за Т. М. Арсеньєвою, Д. Б. Шеловим, в усіх інших випадках обміри виконані автором).

випадку — 0,16 м³⁰. Швидше за все, тут може йтися також про напівзакритий варіант.

Слід також зауважити, що такі напівзакриті портики могли розміщуватися і на других поверхнях будинків. І якщо для Ольвії наявність других поверхнів теоретично припустима, хоча їй не доведена остаточно (особливо, враховуючи великий процент підвальних, у ряді випадків — житлових приміщень)³¹, то для Херсонеса більш як вірогідна. Останнє положення підтверджується нашими спостереженнями над статистичною вибіркою деталей інших ордерів — доричного та іонічного, які дістали набагато ширше застосування в житловій забудові Херсонеса.

Окрім групи деталей з розміром фасадної частини в 0,18—0,22 м, яка, за С. Д. Крижицьким, найвірогідніше, належала житловим будинкам, можна виділити ще деталі з шириною стовпа 0,23—0,25 і 0,3—0,34 м. Виходячи з реконструйованої висоти стовпа у межах 2,3—2,7 — 3,0—3,7 м, вони мали використання у невеликих супільніх спорудах. Про це свідчать бази з шириною стовпів 0,24—0,25 м, відкриті *in situ* в ольвійському гімнасії.

Детальніше слід також зупинитися на питанні метрології деталей аттичного ордера. Зауважимо, що через невеликі розміри та відому кратність стандартів точно встановити останні виявилося дуже важко. Проте статистика розмірів упевнено вказує, що при виробництві цих деталей та, відповідно, розрахунках висотних співвідношень використовувалися лише заниженні (фракційні) складові відомих стандартів — долоні (1/4 фута) та п'яді (1/2 ліктя). Така ситуація загалом типова для виробництва деталей малих форм у кам'янообробному ремеслі.

Швидше за все, архітектурні деталі аттичного ордера вирізалися з урахуванням кількох аттичних за походженням стандартів, серед яких найширше використання дістав аттико-евбейський із футом у 0,294—0,296 м. Тоді висоти капітелей з Ольвії та Херсонеса знаходилися у межах 1—2 п'ядей, 1,5—2 долоней, розміри стовпів — 1/2×1, 1×1 п'ядей, 2×2,5 долоні тощо. Врахування цього найпоширенішого в елліністичний час стандарту добре узгоджується з його широким використанням саме в житловій забудові північнопричорноморських міст³².

Підсумовуючи, відзначимо, що аттичний ордер, який використовувався в античній архітектурі Північного Причорномор'я в основному в ордері невеликих споруд, розвивався, в цілому, в руслі того ж стилювого напрямку, що й у метрополії. Розглянуті деталі дають можливість стверджувати про наявність певних локальних відмінностей у трактуванні ордерних форм — така ситуація в цілому характерна для північнопричорноморської архітектури елліністичного часу. Ці відмінності сформувалися у межах основних державних утворень регіону саме завдяки масовому виробництву цього виду ремісничої продукції. Від єдиної початкової форми пішли декілька варіантів — у цьому плані більш сприятливим для стилістичних впливів «ззовні» виявився ордер Ольвії. Останнє типове в цілому для іонійської будівельної традиції, що мала величезний вплив на будівельну діяльність ольвіополітів протягом усього додаткового часу.

Примітки

¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971.— С. 130—136.

² Там же.— С. 134.

³ Шуази О. История архитектуры.— Т. I.— М., 1906.— С. 329.

⁴ Olynthus.— VIII.— Pl. 60-A, C, D, F, G, H.

⁵ Delos.— XXVII.— P. 74—76.— Fig. 63—65.

⁶ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 134.

⁷ Буйских А. В. Некоторые проблемы изучения дорического ордера Херсонеса // ХСб.— 1996.— Вып. VII.— С. 52, 53.

⁸ Буйских А. В. Антовые капители ионического ордера из Ольвии // ВДИ.— 1991.— № 3.— С. 90.

- ⁹ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 133.— Рис. 64, 3, 4.
- ¹⁰ Яценко И. В., Турин Т. Н. Здание III в. до н. э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) // Памятники железного века в окрестностях Евпатории.— М., 1991.— С. 101.— Рис. 9.
- ¹¹ Голенцов А. С., Дащевская О. Д. Надгробие воина с херсонесской хоры // ВДИ.— 1981.— № 2.— С. 109 сл.
- ¹² Delos.— XXVII.— Fig. 64.
- ¹³ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 134.
- ¹⁴ Крижицький С. Д. Архітектурні деталі з розкопок західної сторони ольвійської агори в 1962—1963 рр. // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 165—176; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 131.
- ¹⁵ Hoepfner W., Schwandner E.-L. Haus und Stadt im klassischen Griechenland.— München, 1986.— Р. 90.— Abb. 75.
- ¹⁶ Radt W. Ungewöhnliche Kapitelle von der Unteren Agora in Pergamon // Ist Mitt.— Bd. 39.— 1989.
- ¹⁷ Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.— М., 1976.— С. 61.— Рис. 38, 24, 27, 28.
- ¹⁸ Онаико Н. А. Раевское городище, Торик // АГСП.— М., 1984.— Табл. LI, 2—6.
- ¹⁹ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА.— № 85.— С. 194.— Рис. 45.
- ²⁰ Сокольский Н. И. Указ. соч.— Рис. 38, 23, 26.
- ²¹ Olynthus.— VIII.— Pl. 60, D; Corinth.— I.— IV.— Р. 72, 79.— Fig. 44, 57.
- ²² Сокольский Н. И. Указ. соч.— Рис. 38, 29—32; Онаико Н. А. Указ. соч.— Табл. LI, 6.
- ²³ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— Рис. 64, 2.
- ²⁴ Möbius H., Wrede W. Archäologische Funde in den Jahren 1926—1927 // JdI.— Bd. XLII.— 1927.— S. 382.
- ²⁵ Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.— С. 101.
- ²⁶ Арсеньева Т. М., Шелов Д. Б. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1964—1972 гг.) // Археологические памятники Нижнего Подонья.— Вып. I.— М., 1974.— Табл. XIX.
- ²⁷ Шуази О. Указ. соч.
- ²⁸ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 89.
- ²⁹ Сокольский Н. И. Указ. соч.— Рис. 38, 4.
- ³⁰ Там же.— С. 126.— Табл. 3.
- ³¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли...— С. 110.
- ³² Щеглов А. Н. Жилой дом эллинистического Калос Лимена (опыт реконструкции) // ХКААМ.— М., 1976.— С. 232—238; Николаенко Г. М. Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период (по материалам IV—II вв. до н. э.).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1983.— С. 17; Буйских А. В. Линейные меры длины в строительно-камнетесном деле Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI Респ. конф. молодых археологов.— К., 1987.— С. 27.

A. В. Буйских

АТТИЧЕСКИЙ ОРДЕР В АРХИТЕКТУРЕ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Статья посвящена изучению аттического ордера в античной архитектуре Северного Причерноморья. Рассмотрение коллекции деталей позволило проследить стилистические особенности развития ордерной формы от позднеклассического до позднеэллинистического времени, выявить как общие тенденции развития всего стилевого направления, так и характерные особенности, присущие каждому из крупных северопричерноморских центров отдельно. На основании пропорционально-модульного анализа уточнено функциональное назначение известных к настоящему времени деталей, выявлено преимущественное использование аттико-эвбейского стандарта линейных мер при их производстве.

THE ATTIC ORDER IN THE ARCHITECTURE OF ANTIQUE TOWNS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORY

The paper is devoted to the study of the attic order in the antique architecture of the Northern Black Sea territory. The analysis of a collection of details has permitted tracing stylistic peculiarities of development of the order form from the late classic to the late Hellenistic time, revealing both common tendencies in development of the stylistic trends and typical features inherent to each large Black Sea polis separately. The proportional-modulus analysis has been used to specify functional meaning of details known by the present, to elucidate the advantageous use of the attic-eubean standard of linear measures during manufacturing of those details.

К ВОПРОСУ О ТИПОЛОГИИ ПЕРВЫХ ЛИТЫХ МОНЕТ ОЛЬВИИ

В. П. Алексеев

В статье предпринята попытка по-новому осмыслить причину появления образа Афины Паллады на первых литых монетах Ольвии и источники заимствования для изображения реверсных сторон этих монет.

История ольвийского полиса в первой трети V в. до н. э., его политический строй и отношения с внешним миром продолжают оставаться в отечественной литературе дискуссионными проблемами, несмотря на значительные продвижения в решении отдельных их аспектов. Первые литые монеты Ольвии, так называемые ассы, с изображением головы Афины в аттическом шлеме и дельфином перед ее лицом на аверсе и колеса с четырьмя спицами на реверсе используются для выяснения этих проблем специалистами различных профилей. Поэтому от степени изученности этих монет и полученных результатов будет зависеть и достоверность освещения исторических процессов, происходивших в начале V в. до н. э. в ольвийском регионе. После исследований многих нумизматов, в особенности А. Н. Зографа и П. О. Карышковского, посвященных ольвийским ассам, все же не все аспекты, по нашему мнению, в изучении этих монет и, в частности с изображением Афины, досконально раскрыты и бесспорны.

В данной статье мы коснемся в основном только одного вопроса — попытаемся выяснить причину появления изображений на аверсной стороне первых литых монет Ольвии и попутно критически рассмотрим существующие в отечественной науке гипотезы по данному вопросу.

В литературе твердо установлено мнение о том, что появление головы Афины на рассматриваемых ольвийских монетах вызвано победой Афин в греко-персидской войне в 490 г. до н. э. при Марафоне¹. В соответствии с этим событием и начало выпуска первой серии ассов датируется десятилетием после этой победы², либо 480—470 гг. (второй четвертью V в. до н. э.)³.

Если время выпуска этих монет не вызывает сомнения, то указанная причина возникновения образа Афины на первых ольвийских ассеах нам не кажется убедительной. Одним из исходных моментов этого предположения, вероятно, явилось убеждение в том, что Ольвия и в самое раннее время своего существования была «демократической республикой»⁴. Хотя уже с конца XIX в. различными исследователями неоднократно проводилась мысль, что

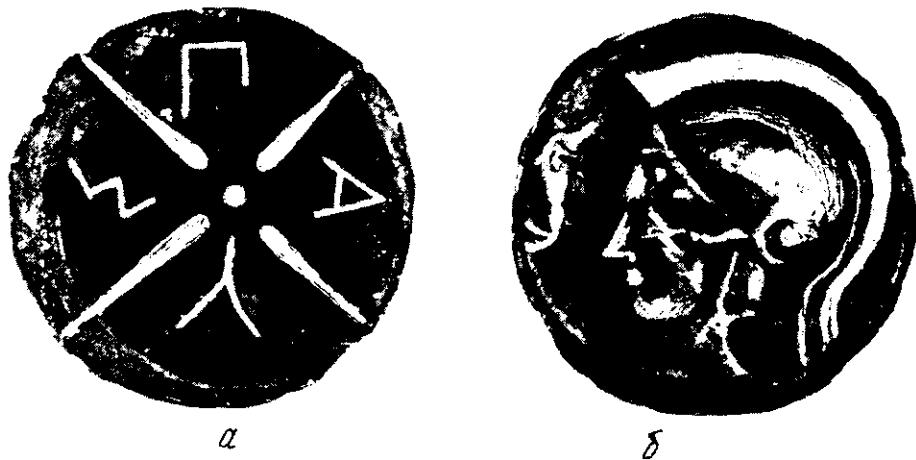

Рис. 1. Ольвийский асс с изображением головы Афины: *а* — реверс; *б* — аверс.

Ольвией в V в. управляли тираны или скифские правители⁵. После длительных колебаний к этой гипотезе присоединился и П. О. Карышковский⁶. Обращаясь к историческим событиям начала V в. до н. э. в Греции, необходимо подчеркнуть, что в борьбе против Персии у греков не было единодушия — тираны и аристократы многих греческих городов оказались приверженцами Дария (как и позже во время нашествия Ксеркса). Поэтому, учитывая, что к монархической Персии тяготели греческие общины с тиранической формой правления и аристократия, мы полагаем, что и Ольвия, во главе которой в начале V в. до н. э. (как теперь, развивая давнюю гипотезу, убедительно доказал Ю. Г. Виноградов) стоял тиран и аристократическая партия⁷, не могла быть восхищена победой демократических Афин в 490 г. до н. э. над персами. Тем более, в такой степени, чтобы помещать изображение главного божества этого полиса на своих монетах в честь именно этого события⁸.

Проводя аналогию между типами первой группы ольвийских ассов и такими же типами монет Кизика, ставшего в середине второй половины V в. до н. э. вторым монетным двором Афинского морского союза, П. О. Карышковский предлагает датировать ассы с Афиной временем между 440—435 гг. до н. э.⁹. Таким образом, и при этой гипотезе присутствие образа Афины Паллады на первой серии ольвийских ассов объясняется влиянием Афинского государства, достигшего к указанному времени своего могущества.

Наше сомнение в правильности приведенных объяснений причины изображения Афины на ольвийских асах основывается на следующих двух положениях. В. П. Шилов достаточно ясно показал, что во многих случаях изображение богини Афины на монетах различных городов греческой ойкумены возникает как следствие усилившегося влияния культа этого божества, а не как результат политического воздействия Афин¹⁰. С другой стороны, известно, что в представлениях древних греков Афина Паллада выступала прежде всего как покровительница и защитница городов. Не только жители Афин, но и эллины других полисов верили в сoterические и охранительные свойства этой богини, особенно в периоды возрастающей внешней военной угрозы. Как никто из божеств Афина обладала всесильным апотропеем¹¹ и, что особенно важно для проводимой в данной статье идеи, являлась покровительницей оборонительных войн¹². Следовательно, из всего сказанного можно заключить, что для выяснения значения образа Афины и причины ее появления на определенном памятнике необходимо рассматривать ее изображение как с сопутствующими ей предметами, так и в контексте времени и конкретной исторической обстановки.

Сначала выясним семантику дельфина, помещенного перед лицом Афины на первых асах Ольвии. У исследователей ольвийских монет утвердилось мнение, что дельфин на них и, в частности, на асах с Афиной, непременно

выступает как атрибут Аполлона Дельфиния¹³. При этом, П. О. Карышковский замечает, что дельфин «никак не увязывается на почве религиозных и мифологических представлений древних греков с Афиной Палладой»¹⁴. Однако это не так. На некоторых панафинейских вазах на щите Афины мы видим не только нос корабля, якорь, но и одного или двух дельфинов. Все эти изображения выступают в качестве атрибутов Афины, как проявление представления того, что в древности она считалась покровительницей мореплавания¹⁵. Дельфин не являлся символом с однозначной семантикой, специфическим атрибутом какого-либо божества, как, например, палица Геракла, кадуцей Гермеса и т. п. Будучи священным животным Аполлона Дельфиния, дельфин был также атрибутом Афродиты и Диониса, но прежде всего морских божеств, он был символом моря¹⁶. Поэтому изображение этого знака моря, помещенного непосредственно перед лицом Афины на первых ольвийских ассах, вполне естественно воспринимать как атрибут этой богини — покровительницы мореплавания. Подтверждение этого мы находим на сиракузских монетах конца V—первой половины IV вв. до н. э., на которых изображена Афина в шлеме в соседстве с дельфинами — в одном случае они окружают ее голову, в другом помещены на реверсе¹⁷. Согласиться с мнением П. О. Карышковского, полагающего, что семантическая несовместимость изображения дельфина с образом Афины на ольвийских ассах такая же, как и тунца с этой же богиней на кизикинах¹⁸, нельзя. Ведь тунец на этих монетах, являясь гербом Кизика, не вступает, как и во многих других случаях, в какие-либо символически-смысловые отношения с помещенными рядом с ним божествами, в семантическом отношении существует изолировано, определяя в основном принадлежность этих денежных знаков к Кизику¹⁹. Таким образом, мы не видим серьезных доводов, которые бы помешали воспринимать изображение дельфина на первых ольвийских ассах как атрибут Афины, олицетворяющей ее функцию как богини-покровительницы мореплавания.

Анализируя семантику изображения на реверсах ассов с Афиной и Горгоной, — колеса с четырьмя спицами — П. О. Карышковский справедливо указывает на то, что этот солярный символ в греческом мире являлся атрибутом Зевса, Афины и Аполлона²⁰. Однако в Северо-Западном и Северном Причерноморье, как неопровергимо показала А. С. Русева, этот знак был символом особой ипостаси Аполлона — Аполлона Врача²¹. Следовательно, в данном случае, как и во многих других, подлинная семантическая сущность знака раскрывается только в определенном контексте, в совокупности различных факторов. Думается, что правы те исследователи, которые понимают главную функцию Аполлона Врача не в узком медицинском значении как целителя, а как «Спасителя», в широком смысле его сoterических свойств²². Постигая культа Аполлона в этой его ипостаси, современная наука приходит к выводу, что единовременное обращение одних и тех же денежных знаков — литьих монет-стрел и колес — от Аполлонии Понтийской до Ольвии и почитание в каждом из полисов данного региона Аполлона, свидетельствует о стремлении к объединению, созданию религиозной амфиктионии, центром которой, возможно, была Истрия²³.

Исходя из приведенных основных функций Афины Паллады и Аполлона Врача, мы видим, что на монетах с именем ΠΑΥΣ, содержащих на своих сторонах символы этих богов и изображение самой Афины, концентрируются сoterические аспекты их культа. Какая же сила представляла угрозу ольвиополитам в начале V в. до н. э. (и, по-видимому, немалую), если они на своих монетах поместили в той или иной форме изображения богов «Спасителей»? Убедительно проведенная специалистами разных профилей реконструкция исторической обстановки в Северном Причерноморье конца VI и начала V вв. до н. э. свидетельствует о том, что многие ее явления порождены набирающей силу экспансионистской политикой Скифской державы²⁴.

Косвенным подтверждением нашего предположения о причине возникновения образа Афины на первых ольвийских ассах может служить синхронное ее появление на ольвийских монетах одновременно с напряженной военной обстановкой, складывающейся вокруг Ольвии в последние периоды ее ис-

тории. Так, с последнего десятилетия III в. до н. э. и до середины II в. до н. э., в эпоху непрекращающихся военных угроз и конфликтов с варварскими племенами, на монетах Ольвии мы замечаем концентрацию изображений Афины как в виде надчеканок (тип которых позже вырезался в самих штемпелях), так и в качестве основного монетного типа²⁵. Это же явление мы обнаруживаем и в последнем десятилетии II в. до н. э., когда над Ольвией нависла серьезная опасность со стороны варварских племен, устранить которую помогла военная помощь pontийского царя Митридата²⁶.

П. О. Карышковский, рассматривая вопрос о степени самостоятельности монетных типов ольвийских ассов с Афиной, считает, что источником заимствования для них послужили не аттические тетрадрахмы начала V в. до н. э., как полагал А. Н. Зограф, а скорее кизикины с изображением этой богини²⁷. Если это уточнение не вызывает возражения, то с мнением П. О. Карышковского о том, что и изображение колеса с четырьмя спицами на монетах Кизика также явилось основой для подражания при создании реверсных изображений указанных ассов²⁸, согласиться нельзя. Ведь ни на одном номинале ассов с Афиной ни на анэпиграфных, ни на эпиграфных их вариантах спицы колеса не имеют распорок²⁹, в то время, как на, публикуемой им, кизикской гекте колесо изображено с четко выделенными распорками³⁰. На анэпиграфных вариантах ассов с Афиной изображение колеса, спицы которого представлены реалистично в виде прямого креста (не имеющего на перекрестьи ни утолщения, ни шарика), могло возникнуть без внешних влияний. Если же пытаешься найти им аналогии, то можно указать на подобный тип колес, которые изображены на некоторых монетах Аттики и Македонии³¹. На эпиграфных ассеах с Афиной спицы колеса имеют две особенности (на старшем и на многих средних номиналах) — спицы в центре не сходятся — вместо перекрестья помещен шарик, спицы не прямые — к центру обращены утолщенные их концы, к ободу — постепенно утончающиеся³². Причем иногда какая-либо из спиц не упирается в обод колеса, а конец ее помещается сверху него³³. В этом смысле интересно представить асс с Афиной, где на реверсе концы всех четырех спиц наложены на обод (рис. 1)³⁴. Данный вариант асса синтезирует все отмеченные особенности в трактовке колеса и его спиц. Такая декоративная трактовка колеса трансформирует его конструкцию в тот тип орнаментированных звезд, который нередко встречается на архаических монетах и керамических изделиях в виде розеток. Близкими аналогиями указанным формам спиц-звезд (розеток), по нашему мнению, являются реверсные изображения некоторых архаических статеров Милета³⁵ и пантикапейских монет с головой льва на аверсе³⁶. На родосском блюде начала VI в. до н. э. и на родосско-ионийской тарелке второй половины VI в. до н. э., найденных соответственно на Березани и Ольвии, мы обнаруживаем подобные формы розеток-звезд³⁷. Вследствие того, что милетское происхождение монетных типов указанных пантикапейских монет является общепризнанным, то близкое родство, если не тождество, их розеток-звезд со спицами-розетками на реверсе эпиграфных ассов с Афиной позволяет с большей уверенностью говорить о милетском влиянии и на характер изображения реверса данного варианта ольвийских монет. Спицы колеса на реверсе эпиграфных ассов с Афиной, представленные в форме четырехлучевой звезды-розетки, указывают на символическое присутствие на этих монетах Аполлона, так как подобные фигуры и на пантикапейских монетах, и на милетских считают символом этого божества³⁸. Это в свою очередь может служить подтверждением того, что колесо на ольвийских ассеах с Афиной семантически связывается не с этой богиней, как полагал П. О. Карышковский, а именно с Аполлоном.

В завершение подчеркнем следующие моменты. В типологии первых литьих монет Ольвии сконцентрировались в том или ином виде сoterические свойства богов «Спасителей» — Афины Паллады, защитницы эллинских городов (на аверсе) и Аполлона Врача (на реверсе). Их символическое присутствие на данных монетах было вызвано, нависшей над Ольвией, военной угрозой со стороны Скифской державы в конце VI — начале V вв. до н. э.

Примечания

¹ Голубцов В. В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 годов // ИАК.— 1914.— Вып. 51.— С. 80; Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 123; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 45; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 13.

² Голубцов В. В. Указ. соч.— С. 80.

³ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— Л., 1969.— С. 12; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 45; Анохин В. А. Указ. соч.— С. 13.

⁴ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 305.

⁵ Цыбульский С. А. Греческие монеты.— СПб., 1894.— С. 21; Штерн Э. Р. Археологические новинки // ЗООИД.— 1904.— № 25. Протоколы.— С. 54; Сальников А. Г. Монеты скифских царей, чеканенные в Ольвии // ЗАО.— 1960.— Т. I.— С. 86; Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э.: проблема политического устройства // ВДИ.— 1981.— № 2.— С. 52—56, 67—74.

⁶ Карышковский П. О. Ольвийские мольбы // Северное Причерноморье.— 1984.— С. 49; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 48.

⁷ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 109—126.

⁸ В свете приведенных соображений и с учетом того, что высшие должностные лица Ольвии данного времени были тиранами или ставленниками скифских царей, а один из ольвийских правителей носил явно негреческое имя «Арих». Кажется невероятной приписываемая им некоторыми исследователями роль сторонников и пропагандистов демократических Афин. См.: Русская А. С., Русская М. В. Символика и художественные особенности монет Ольвии VI—V вв. до н. э. // Мир Ольвии.— 1996.— С. 181.

⁹ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз // МАПП.— 1959.— Вып. III.— С. 95 сл.; Карышковський П. Й. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. Ольвійські аси // ПОДУ.— 1959.— Т. 149.— Вип. 7.— С. 62.

¹⁰ Шилов В. П. Синдские монеты // СА.— 1951.— № 15.— С. 213.

¹¹ Русская А. С., Русская М. В. Указ. соч.— С. 181.

¹² Русская А. С. Религия и культуры античной Ольвии.— К., 1992.— С. 96.

¹³ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз...— С. 94; Карышковський П. Й. З історії...— С. 61; Анохин В. А. Указ. соч.— С. 14.

¹⁴ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз...— С. 94.

¹⁵ Стефани Л. Объяснение некоторых художественных произведений, открытых в Южной России в 1875 г. // ОАК за 1876 г.— СПб., 1879.— С. 71 (с ссылкой на: Preller L. Griechische Mythologie.— В. I.— Р. 172).

¹⁶ Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 62 сл.; Алексеев В. П. О семантике городских «гербов» Синопы, Истрии и Ольвии // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы.— Кишинев, 1990.— С. 51 сл.

¹⁷ См.: Орешников А. Описание древнегреческих монет, принадлежащих Московскому университету.— М., 1891.— С. 196, № 1554.— С. 197, № 1561.

¹⁸ Карышковський П. Й. З історії...— С. 61.

¹⁹ Лишь иногда тунец, будучи добавочным символом, вступает в «сюжетно мотивированное взаимоотношение» с изображениями основного типа (Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 64).

²⁰ Карышковський П. Й. З історії...— С. 62.— Прим. 106; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 46, 66.

²¹ Русская А. С. Новые данные о культе Аполлона врача в Ольвии // АДСП.— 1988.— С. 166—174; Русская А. С. Религия и культуры...— С. 30.— Рис. 6, № 5.— С. 38.

²² Виноградов Ю. Г. Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // ПГКСВП.— 1979.— С. 47—52; Русская А. С. Религия и культуры...— С. 40.

²³ Русская А. С. Религия и культуры...— С. 40 сл.

²⁴ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Поднестровья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 142; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 83—85; Яйленко В. П. Архаическая Греция // Античная Греция.— М., 1983.— Т. I.— С. 140.

²⁵ См.: Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 177—180; Анохин В. А. Указ. соч.— № 248, 256, 275, 277, 281, 282, 297, 298, 308, 312.

²⁶ См.: Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 251—256; Анохин В. А. Указ. соч.— № 328, 330, 331.

²⁷ Каршиковський П. Й. З історії... — С. 61; Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз... — С. 95.

²⁸ Каршиковський П. Й. З історії... — С. 61; Карышковский П. О. Об обращении кизикинов в Ольвии // НЭ. — 1960. — Т. II. — С. 10, 11. — Табл. I, 1—2. — Табл. 2.

²⁹ См.: Pick B. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. — Berlin, 1898. — I. — Taf. VIII, 1; Schlessinger F. Münz-Auktion. — Berlin, 1934. — № 11. — Taf. 4, № 118, 119; Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах // ИАК. — 1906. — Вып. 13. — С. 233. — Рис. 162; Зограф А. Н. Указ. соч. — Табл. XXX, 3; Каршиковський П. Й. З історії... — Табл. VI, I—3; Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. I, 8, 9.

³⁰ Карышковский П. О. Об обращении кизикинов... — Табл. 1, 1, 2. — С. 5.

³¹ Там же. — Табл. 1, 17, 21, 28.

³² Зограф А. Н. Указ. соч. — Табл. XXX, 3; Казаманова А. Н. Введение в античную нумизматику. — М., 1969. — Табл. XXXVIII, I, 2; Анохин В. А. Указ. соч. — Табл. 1, 8, 9.

³³ См.: Фармаковский Б. В. Указ. соч. — С. 233. — Рис. 162; Казаманова А. Н. Указ. соч. — Табл. XXXVIII, 2.

³⁴ Даний асс из частного собрания был найден в окрестностях с. Парутино. Покрыт ровной темно-зеленою патиной с редкими пятнами красной патины: диаметр лицевой стороны — 66, оборотной стороны — 70 мм. Вес — 108,95 г.

³⁵ См.: A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Greek Coins of Ionia. — Bologna, 1964. — P. 1. — XXI, № 2.

³⁶ См.: Зограф А. Н. Указ. соч. — Табл. XXXIX, 17, 28, 29; Шелов Д. В. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956. — Табл. 1, 5, 10; Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — Табл. I, 20, 33. — Табл. II, 48 (1), 50.

³⁷ См.: Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березани // СА. — 1960. — № 2. — С. 163. — Рис. II, № 1; АГСП. — Табл. CXL, № 9.

³⁸ Анохин В. А. Монетное дело Боспора... — С. 13.

B. P. Алексеев

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ ПЕРШИХ ЛИТИХ МОНЕТ ОЛЬВІЇ

Виходячи з поставленої мети статті, вважаємо, що причиною виникнення образу Афіни Паллади на перших ольвійських монетах, слугувала не перемога Афін у греко-перській війні при Марафоні, як вважає ряд дослідників, а воєнна загроза з боку Скіфської держави, яка нависла над Ольвією наприкінці VI — початку V ст. до н. е. Агресивні устремлення скіфів ольвіополіту намагались передбачити (крім іншого), розмістивши на своїх монетах зображення Афіни — богині-захисниці елінських міст та символ Аполлона Лікаря — колесо з чотирма спицями, сконцентрувавши таким чином суперечні властивості цих богів «Рятівників». На відміну від думки про джерело запозичення для типу реверса епіграфічних варіантів асів з Афіною (спиці колес яких представлені декоративно у вигляді чотирипроменевої зірки або розетки), яка існує в літературі, ми вважаємо, що за такі, можливо, слугували зображення зірок на реверсах архаїчних статерів Мілета і на родосько-іонічному керамічному посуді VI ст. до н. е.

V. P. Alekseyev

CONCERNING THE TYPOLOGY OF THE FIRST CAST COINS IN OLBIA

The objective of this paper is to substantiate the supposition that an image of Athena Pallada appeared on the first Olbian coins not in honour of the Athens' victory in the Greek-Persian war at Marathon, as many scientists believe, but as a result of the military threat from the Scythian state impended over Olbia in late 6th and early 5th cent. B. C. Olbiopolitans hoped to avert the aggressive aspirations of the Scythians (in addition to certain measures) making an image of Athena, the Goddess-defender of Hellenic towns, and a symbol of Apollo the Doctor (a wheel with four spokes) on their coins, thus focusing thoughteric properties of these gods-Saviours. Contrary to the view existing in literature on epigraphic variants with Athena (wheals were represented decoratively as a four-ray star or a rosette) which served a source of borrowing for a type of reverse, the author's opinion is that the sources were, probably, pictures of stars on reverses of archaic staters in Milet and on Rhodos and Ionic pottery of the 6th cent. B. C.

АМФОРИ КАМ'ЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. В. Каряка

Стаття присвячена публікації нових матеріалів скіфського Кам'янського городища IV ст. до н. е. — класифікації та визначенню центрів виробництва амфор, знайдених на цій пам'ятці.

Однією з найбільш масових категорій матеріалу пам'яток скіфської осілості Нижнього Подніпров'я є керамічні вироби, представлені двома групами посуду — ліпним та гончарним. Фрагменти амфор переважають (від 53 до 66%). Так, наприклад, кількість амфорних залишків на поселенні Первомаївка-2 становить 60%, а на поселенні Чернече — 55%¹ від загальної кількості знахідок IV ст. до н. е. Аналогічна картина простежується й на інших скіфських поселеннях. Винятком є лише городище Лиса Гора, де знахідки фрагментів ліпного посуду перевищують знахідки амфор². Зауважимо, що фрагментів столового посуду серед цих матеріалів знайдено мізерну кількість, що дуже обмежує можливості його використання як датуючого матеріалу. Цей факт стосовно скіфських поселень не раз відзначали вітчизняні дослідники. Таким чином, залишки амфорної тари на пам'ятках скіфської осілості залишаються головним датуючим матеріалом. Крім того, цей матеріал постає джерелом інформації стосовно торговельних стосунків між мешканцями Кам'янського городища та грецькими колоністами.

У вітчизняній літературі розроблено систему датування археологічних комплексів за знахідками як цілих форм амфор, так і їх частин⁴. На сучасному етапі простежуються два головних напрямки у вивченні амфорної тари. З одного боку, дуже обширною є література, присвячена датуванню і типології амфорних клейм, більшість з яких уже чітко пов'язується з певними центрами давньогрецького керамічного виробництва⁵. Однак автори недодавно оцінюють можливості формальної типології амфор, а склад керамічної маси та особливості того чи іншого виробництва здебільшого залишаються поза увагою.

З іншого боку, відносно нещодавно виник новий напрямок у вивченні амфорних матеріалів, представники якого не абсолютизують значення керамічних клейм, а, базуючись на добре розробленій системі даних про них, більше уваги приділяють їх формально-типологічним й іншим ознакам, а також метричним вимірам амфорної тари, що відбивало в стародавньому світі й стандарти об'єму цих посудин⁶.

Необхідно відзначити також, що майже всі дослідники базуються або, принаймні, згодні з положенням про високу ступінь стандартизації амфорної тари в класичний та ранньоелліністичний періоди. Чіткій стандартизації підлягали метричні параметри амфор як міри об'єму, що наочно підтверджується численними їх обмірами та існуванням в античному світі поняття амфори як одиниці вимірювання об'єму⁷. Завдяки обмірам постають обриси цілих амфор (або їх окремих частин) таких центрів давньогрецького керамічного виробництва як Фасос, Хіос, Гераклея Понтійська, Синопа. Крім того, наявність характерних ознак у мінералогічному складі й штучних домішок у керамічній масі амфор дозволяє виділити групи посудин, що походять із зазначених центрів. Наведена вище література базується в основному на матеріалах Греції та грецьких пам'яток Північного Причорномор'я. Знахідки амфор у похованнях Степової Скіфії тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Виняток становлять роботи, присвячені аналізу амфор окремих багатьох курганів Скіфії⁸. Амфорні матеріали рядових скіфських поховань, як і пам'яток осілості у степу, не вивчались. Винятком є лише робота

Б. М. Гракова, присвячена результатам дослідження Кам'янського городища, у якій дається аналіз античного матеріалу, здобутого під час розкопок⁹.

За останні роки, завдяки дослідженням Скіфської експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом Н. О. Гаврилюк, до наукового обігу вводяться матеріали пам'яток осілості, розташовані у Степовому Подніпров'ї¹⁰. Крім того, у 1987 р. цією ж експедицією були відновлені розкопки Кам'янського городища, які дозволили по-іншому трактувати цю пам'ятку — тобто, розглядати її як комплекс різночасових поселень напівосілих кочовиків¹¹. Накопичений матеріал дозволив по-новому поставити та вирішити деякі питання економічного розвитку Степової Скіфії^{*}.

Фотографічною базою для такого дослідження економіки Подніпровського регіону значною мірою був матеріал пам'яток осілості, у першу чергу — знахідки амфор. Тому докладній характеристики нових матеріалів, одержаних під час розкопок Кам'янського городища за останні вісім років, присвячена ця публікація. Ми ставимо за мету не тільки показати амфорну тару городища, але й порівняти її зі знахідками на інших пам'ятках осілості та у похованнях скіфів степового регіону.

Амфорні матеріали Кам'янського городища представлено лише уламками посудин, які умовно можна поділити на ніжки, вінця, ручки й стінки. Переважна більшість з них не мала клейм, тому обробка їх велась на підставі виділення й аналізу формально-типологічних ознак, а також з урахуванням даних про склад керамічної маси й характер її обробки. Також враховано можливі суперечності в ідентифікації й датуванні цих матеріалів, спричинені нестандартністю їх форм і особливостями виробництва у деяких керамічних центрах.

В результаті робіт Скіфської експедиції знайдено 335 фрагментів ніжок амфор, які піддаються класифікації. Ніжки амфор належать до однієї з головних типоутворюючих ознак і найлегше класифікуються за формальними ознаками¹². Виходячи з цього, ми вважаємо необхідним першочергове вивчення цієї групи знахідок. Як допоміжне інформативне джерело використовуються вінця і ручки амфор та склад керамічної маси.

За формально-типологічними ознаками ніжки належать до посудин з денцями, які мають циліндричний стовбур й розширену основу (за класифікацією Н. О. Лейпунської). Серед них визначено 270 екземплярів, що становить 80,5% від загальної кількості класифікованих фрагментів амфор. Саме наявність однієї амфорної ніжки ми враховуємо як показник знахідки однієї умовної амфорної одиниці, тоді як інші частини амфор, які, як правило, дробилися на кілька частин, а стінки амфор — за свідченням Б. М. Гракова — на декілька сот частин, можуть використовуватись лише як другорядна ознака при наших підрахунках стосовно кількості амфорних матеріалів.

Найбільша кількість вивчених матеріалів належить до амфор фасоського виробництва. Помітна велика варіативність формальних ознак цієї групи, хоча загалом амфори фасоського виробництва чітко виділяються серед інших амфорних матеріалів Кам'янського городища за складом керамічної маси. Зважаючи на ці обставини, ми припускаємо наявність серед цих матеріалів також амфор фасоського кола. Серед них нами атрибутовано 114 фрагментів, що становить 34% від загальної кількості (табл. 1). Переважна більшість з них складає типи А (рис. 1, 1—3) і Б (рис. 1, 4—7), за класифікацією І. Б. Зеест¹³, які датуються IV ст. до н. е. Фор-

Таблиця 1. Основні центри виробництва амфор, знайдених на Кам'янському городиці.

Центри	Кількість	%
Фасос	114	34
Менда	57	17
Солоха-2	44	13
Гераклея	42	12,5
Солоха-1	8	2,5
Хіос	5	1,5
Невизначені	65	19,5
Всього:	335	100

* Автор широ вдячний Н. О. Гаврилюк за надані матеріали та допомогу в роботі.

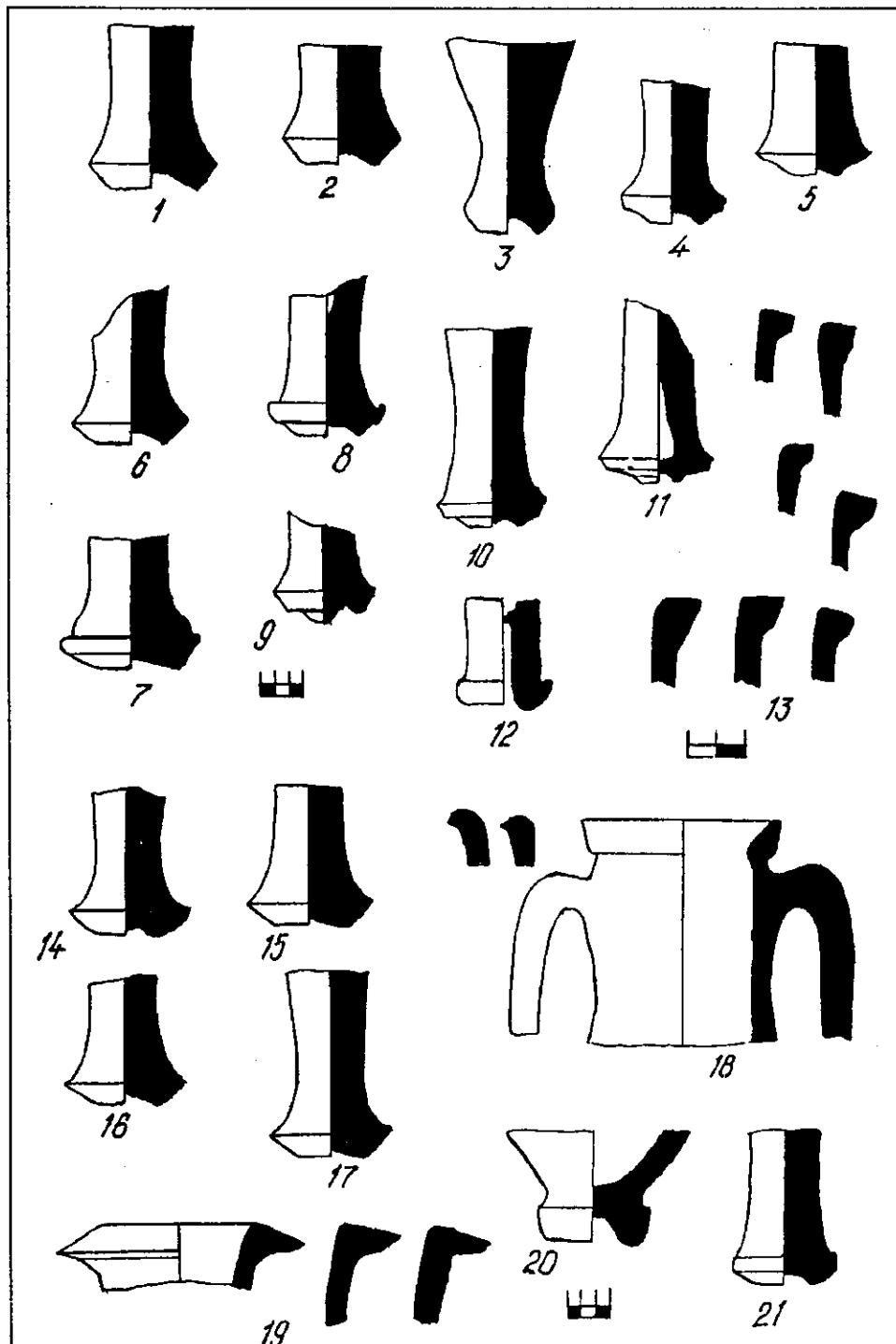

Рис. 1. 1—12 — ніжки амфор фасоського виробництва (1—3 — тип А за І. Б. Зесст, 4—7 — тип Б за І. Б. Зесст, 8—12 — нестандартні форми); 13 — вінця фасоських амфор; 14—17 — ніжки амфор Менди; 18 — вінця амфор Менди; 19 — вінця амфор типу Солоха-1; 20 — ніжка амфори типу Солоха-1; 21 — ніжка амфори типу Солоха-2.

мальними ознаками цієї групи є циліндричний стовбур, котрий, плавно розширюючись донизу, утворює підошву, яка, в свою чергу, або мала скосені зовнішні боки, або, у деяких випадках, вертикальний зріз, іменований «пояском». Практично всі екземпляри даної групи мали в центрі підошви, як

обов'язковий атрибут, ямку, форма якої змінювалась від маленьких і поверхових пальцювих вдавлень до широких, округлих і досить глибоких. Простежено, що в деяких випадках ямка при формуванні була вдавлена майстром-гончаром на всю довжину його великого пальця руки (на внутрішній поверхні таких ямок збереглись відбитки пальця гончара). Причин, які б пояснювали таке відхилення від стандартів, поки що не з'ясовано, але ми вважаємо, що такі прийоми в обробці кераміки не можна пояснити технологічними потребами.

Нез'ясованим лишається питання стосовно «нестандартних» зразків амфорних ніжок фасоського і близького йому кола керамічного виробництва (рис. 1, 8—12). Їх можна пов'язувати з фасоським виробництвом лише за найзагальнішими формальними рисами та за фактурою і якістю керамічного тіста.

Серед інших матеріалів, які можна віднести до фасоського виробництва — вінця посудин (рис. 1, 13). Вони мають визначені ознаки — горизонтально (або з невеликим відхилем) зрізану верхню утворюючу, чітко сформований, підтрикутний у перерізі вінчик.

Інші частини амфор фасоського виробництва — ручки й стінки відокремлювались лише за характерними рисами їх керамічної маси. Глина їх, як правило, світло-коричнева після обпалювання, з більш-менш великою кількістю штучних домішок і майже без випадкових вкраєлень. Серед штучних домішок переважають слюда — так звані блискітки, а також білі камінці невеликих розмірів — вапняку, мармуру або дробленого кварцу. В цілому, керамічна маса добре відмулена, без помітних грубих вкраєлень й дефектів.

Амфорні матеріали фасоського виробництва на Кам'янському городищі, а також їх клейма було виділено ще Б. М. Граковим, хоч і в децо інших пропорціях¹⁴. Іх було знайдено близько трьох десятків, що становить приблизно 1/10 частину загальної кількості одержаних Б. М. Граковим амфорних матеріалів. На наш погляд, це явище можна пов'язати з топографією розкопок, з тим, що переважна більшість досліджень кінця 30 — початку 50-х рр. провадилась у районі, який підлягав затопленню Каховським водосховищем, а саме — на поселенні, розташованому біжче до берега Дніпра й, можливо, до корабельної пристані скіфського часу.

Численні аналогії амфорам фасоського виробництва відомі серед синхронних Кам'янському городищу скіфських поселень його округи. Фрагменти амфор з фасоськими клеймами знайдено на поселеннях Маячка, Велика Знам'янка і Вишетарасівка¹⁵.

Серед поховальних пам'яток фасоські амфори знайдено в кургані поблизу с. Капулівки на правому березі Дніпра¹⁶, тризні Товстої Могили¹⁷ та кургannому могильнику в урочищі Носакі¹⁸. Як фасоські нами визначено фрагменти амфор із тризн: з ровика кургану 6 могильника поблизу с. Любимівка, з насипів курганів 5 та 15 групи Широке III у Херсонській обл., курганів 18 та 32 поблизу с. Кут Дніпропетровської обл. та кургану 4 групи VIII поблизу с. Ковалівка Миколаївської обл. Складається враження, що фасоське вино найчастіше випивалось під час тризни, а не залишалось у похованні разом з напутньою їжею.

Таким чином, амфори фасоського виробництва з Кам'янського городища можна датувати в межах IV — можливо початком III ст. до н. е., але більш чітке датування ускладнено через брак закритих комплексів із супровідним матеріалом інших категорій.

Другою за кількістю є група амфор з так званою чаркоподібною ніжкою (рис. 1, 14—17), походження якої асоціюється з виробництвом Менди¹⁹. Знайдено 57 фрагментів амфор даного типу, що становить 17% від їх загальної кількості (табл. 1). Ця група відносно легко виділяється за типовістю формальних ознак. Зовні вони дещо схожі на амфорні ніжки виробництва Фасосу, але мають більш плескату й масивну підошву. Вони, як і попередня група, мають циліндричний стовбур, але він більше розширюється донизу і плавно або різко, переходить у підошву з округлою, а іноді прямою й майже горизонтальною нижньою утворюючою. Присутні й амфорні ніжки з вертикальним пояском довкола підошви. Вінця амфор Менди не так добре типо-

логізовані. Вони дещо вивернуті зовні з заокругленою внутрішньою утворюючою й чіткими зовнішніми рисами, часто з підсічкою під нижнім краєм вінець (рис. 1, 18). Глина цих амфор здебільшого світло-коричневого кольору різних відтінків. Серед штучних домішок переважають білий кварцевий піскок у вигляді вкраплень і дрібні слюдяні блискітки. Поверхня посудин, як правило, шерехата через велику кількість піску. Амфори цього центру надходили до Північного Причорномор'я протягом усього IV ст. до н. е., але більшість з них датується третьою четвертю IV ст. до н. е.²⁰.

Поширеність амфор з чаркоподібною ніжкою у Нижньому Подніпров'ї відзначала Н. О. Онайко²¹. Привертає увагу той факт, що посудини подібного типу складають більшість серед амфорних матеріалів у деяких курганах скіфської знаті. Так, за визначенням С. В. Поліна, вони становили більшість серед амфор царського кургану Чортомлик²², 7 екземплярів іх зафіковано у Товстій Могилі²³, а також усі 11 амфор, знайдені при розкопках Мелітопольського кургану²⁴. У рядових скіфських курганах амфори виробництва Менди зустрічаються дуже рідко і здебільшого в залишках тризни.

Третю за кількістю групу серед амфорних матеріалів Кам'янського городища становлять амфори типу Солоха-2 (рис. 1, 21). Їх знайдено 44 екземпляри, що становить 13% загальної кількості (табл. 1). Ніжки амфор цього типу мають довгий циліндричний стовбур, розширену округлу підошву й округлу ямку в її центрі. Глина цегляного кольору з рожевим відтінком і відрізняється високою якістю обробки керамічного тіста. Воно дуже добре відмулене й має дрібну фактуру. Серед штучних домішок багато слюдистих блискіток. Датується ця група другою й третьою четвертями IV ст. до н. е. або першою половиною IV ст. до н. е.²⁵.

Посуд цієї групи складає велику частину амфорних матеріалів поховань скіфської знаті. Так, у найближчому до Кам'янського городища кургані Солоха було знайдено 5 екземплярів цих амфор, завдяки чому дана група й дісталася свою назву²⁶. Вони також знайдені серед амфорних матеріалів Чортомлика²⁷ та Товстої Могили²⁸. Протягом тривалого часу існували різні припущення стосовно місця виробництва амфор цього типу. За останніми даними — вони походять з майстерні о. Пепарет²⁹.

Наступну групу складають амфори гераклейського виробництва (рис. 2, 1—5) — 42 фрагменти, що становить 12,5% від загальної кількості (табл. 1). Амфори цієї групи добре відомі за матеріалами розкопок північнопричорноморських пам'яток античної доби³⁰. Гераклейські амфорні ніжки Кам'янського городища представлено типами 1 і 2, які, за класифікацією І. Б. Зеест, датуються IV—III ст. до н. е.³¹. Амфори 1 типу представлено ніжками з циліндричним стовбуrom і розширеною основою, але з округлими рисами оформлення (рис. 2, 1, 2). 2 група амфор має чіткіший профіль із прямими утворюючими та кутовими перегинами (рис. 2, 3, 4). Практично в усіх випадках у центрі підошви розташувалась ямка, але в знайдених нами екземплярах не простежується характерна для гераклейських амфор риса — конусоподібність цієї ямки. Переважна більшість ямок була округлої форми. Ця риса відбиває різні технологічні прийоми роботи й формування на гончарському крузі денець амфор, вдавлених пальцем й вирізання спеціальним інструментом. Досить часто в матеріалах Кам'янського городища зустрічаються вінця гераклейських амфор, характерною ознакою яких є округлий зовнішній валик (рис. 2, 5). Вони виготовлені з різноманітної за кольором глини, але переважають брунатні або червонуваті відтінки. Ознакою тіста амфор гераклейського виробництва є присутність серед штучних домішок кристалів піроксену чорного кольору — 1—1,5 мм завдовжки. Інші мінеральні домішки, серед яких присутній кварц, мають грубувату фактуру, про що свідчить шерехата поверхня посудин. Загалом, ця група матеріалів датується IV ст. до н. е.

Амфорні матеріали гераклейського виробництва часто зустрічаються на інших пам'ятках скіфської осілості, деякі з них навіть мають клейма (поселення Князь-Григорівка)³². Вони виявлені також у матеріалах могильників Широке (курган 5), Широке 2 (курган 26), Шевченко 3 (курган 2) та Кутянського (кургани 18, 25).

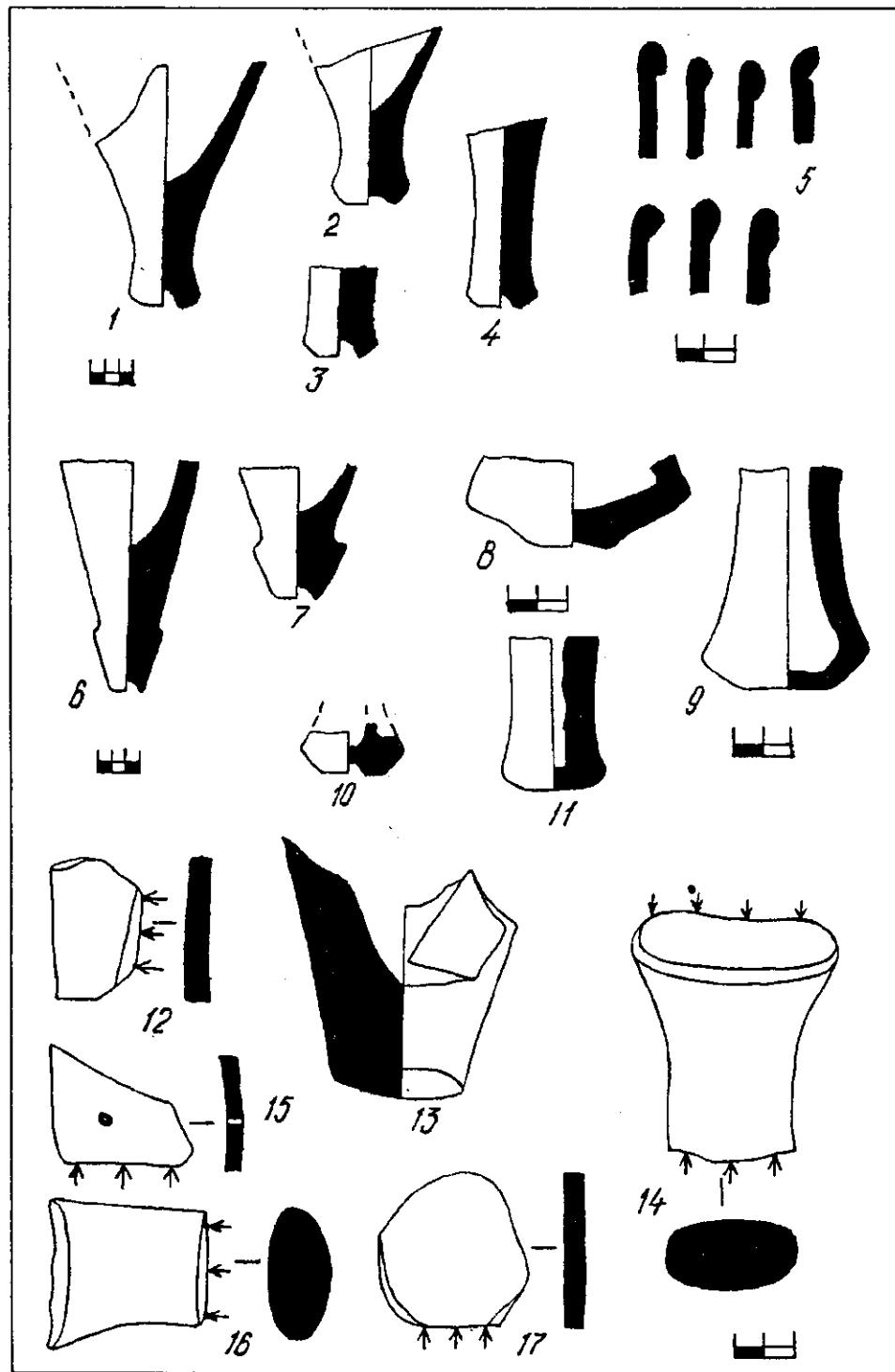

Рис. 2. 1—4 — ніжки амфор гераклейського виробництва; 5 — вінця гераклейських амфор; 6, 7 — ніжки хіоських амфор; 8—11 — пустотілі ніжки; 12—17 — фрагменти амфор зі слідами вторинного використання.

Невелику групу складають амфори типу Солоха-1 — 8 ніжок та вінець, що становить 2,5% загальної кількості визначених фрагментів (табл. 1). Ніжки характеризуються невисоким стовбуrom й округлим валіком довкола (рис. 1, 20). Вінця широкі, мають характерну дзьобоподібну форму, значно

відхилені від шийки амфори (рис. 1, 19). Глина світло-коричневого кольору і має значні домішки слюди.

Амфори типу Солоха-1 датуються другою чвертью — кінцем IV ст. до н. е.³³. Центр їх виробництва, як і амфор типу Солоха-2, пов'язується І. Гарланом з Пепаретом або якимось близьким до нього центром виробництва амфорної тари³⁴.

Фрагменти амфор цього типу є в матеріалах інших поселень округи Кам'янського городища (наприклад, поселення Велика Знам'янська пристань)³⁵. У похованнях вони зустрічаються нечасто — відомі лише в курганах Солоха³⁶ та Першому Мордвінівському.

Групу амфор хіоського виробництва складають 5 ніжок (1,5% від загальної кількості). Вони мають ковпачкову або наближену до неї форму (рис. 2, 6, 7). Ці знахідки трапляються на Кам'янському городищі швидше як виняток і зовсім невідомі на поселеннях його округи та у синхронних їм похованнях Степової Скіфії.

Серед матеріалів Кам'янського городища Б. М. Граков виділив амфори з пустотілими ніжками (11 екз.)³⁷. Він відзначив їх схожість за формальними ознаками з ніжками амфор фасоського виробництва, а за складом керамічної маси частина наблизялась до фасоських, а інша — до синопських з великою кількістю туfovих домішок у тісті. Нові розкопки дали ще 12 екземплярів таких ніжок — приблизно 4% загальної кількості. Під час формування, з незрозумілих для нас причин, з внутрішнього боку ніжок цих амфор було зроблено порожнину, що робило їх досить тонкостінними (рис. 2, 8—11). Екземпляри з наявністю домішок туфу або піроксену вказують якщо не на синопське, то на південнопричорноморське виробництво. Поки що не відомо жодної аналогії таким амфорам.

Особливістю набору амфорної тари Кам'янського городища є відсутність фрагментів синопського та херсонеського виробництва. Ці центри представлени лише фрагментами ручок з клеймами. Так, серед нових матеріалів знайдено 8 фрагментів амфор з синопськими клеймами. Виявлені вони і на інших поселеннях округи — три клейма на Капулівському городищі, одне — на Волоському поселенні³⁸. Дещо рідше зустрічаються амфори з херсонеськими клеймами — дві ручки з такими клеймами знайдено на Кам'янському городищі, одна — на городищі Лиса Гора³⁹.

Тара з Греції дуже цінувалась мешканцями скіфських поселень. Багато амфор Кам'янського городища мають сліди ремонту (висвердлені отвори, через які «зшивалися» стінки розбитих посудин) (рис. 2, 15). Фрагменти амфор, які не можна було відремонтувати, використовувались як інструменти — терковики (рис. 2, 13, 14, 16) або лощила для обробки шкіри (рис. 2, 12, 15, 17).

Таким чином, нові матеріали Кам'янського городища дозволяють зробити деякі висновки щодо особливостей поширення амфорної тари у Степової Скіфії та економічних зв'язків між Грецією і Північним Причорномор'ям.

1. Основними постачальниками вина першим мешканцям Кам'янського городища були Фасос, Менда, Пепарет, Гераклея, меншою мірою — Хіос. Пізніше, можливо з другої половини IV ст. до н. е. вино завозилось з Синопи та Херсонеса. Такий набір амфорної тари відрізняє Кам'янське городище від Ольвії IV ст. до н. е., де разом з амфорами Фасосу, Менди та Гераклеї у великій кількості представлені виробництва Хіосу, Синопи та Родосу⁴⁰, тоді як до Єлизаветівського городища надходили товари здебільшого в гераклейській та боспорській тарі⁴¹.

2. До глибин Скіфії надходили амфори в основному фасоського виробництва. У досить великій кількості вони знайдені в матеріалах поселень округи Кам'янського городища та серед тризни скіфських курганів, синхронних Кам'янському городищу.

3. Амфори Менди використовували для вина вищого гатунку. Крім Кам'янського городища, фрагменти посуду цього центру виявлено в похованнях скіфської знаті — царських курганах. Така ж картина склалася при вивченні поширення амфор з Пепарету (Солоха 1 і 2). Більшість їх виявлено

безпосередньо на Кам'янському городищі, а поодинокі знахідки — на поселеннях та багатьох похованнях його округи.

4. Фрагменти амфор герацлійського виробництва в матеріалах Кам'янського городища, похованнях степових скіфів та на поселеннях Степового Подніпров'я зустрічаються у невеликій кількості.

У запропонованій публікації проаналізовано амфори лише однієї пам'ятки Степової Скіфії. Доцільним та результативним може бути вивчення та порівняння матеріалів античного виробництва з пам'яток осілості та поховань на пам'ятках. Це є основним завданням майбутнього.

Примітки

¹ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения II в. до н. э. в Степном Поднепровье.— К., 1992.— Ч. II.— С. 14.

² Там же.— С. 22.

³ Враховано дані за польовими списками, які були оброблені з використанням бази даних «Поселения-список», розробленою колективом авторів — С. Д. Крижицьким, Н. О. Гаврилюком, М. П. Тимченком та В. М. Отрешком, яким автор статті дуже вдячний. Див. також: Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье.— К., 1992.— Ч. I.— С. 27.

⁴ Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1929.— 225 с.; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— Вып. 83.— 179 с.; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1981.— 120 с.; Брашинский И. Б. Греческий, керамический импорт на Нижнем Дону в V—IV вв. до н. э.— Л., 1980.— 268 с.; Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.— Л., 1984.— 248 с.

⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт...; Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— 1972.— Вып. 10.— С. 6—21; Борисова В. В. Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор // НЭ.— 1974.— Т. II.— С. 99—124; Кац В. И. Методика сравнительной оценки экспорта-импорта товаров в керамической таре из одного производственного центра // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 205—229 та ін.

⁶ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии... С. 11—49; Лейпунська Н. О. Методика класифікації амфорного матеріалу // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 63—74; Лейпунська Н. О. Принцип пропорціональності в античних керамічних виробах // Археологія.— 1975.— 15.— С. 22—31.

⁷ Брашинский И. Б. Методы исследования...— С. 51—91, 148—204; Монахов С. Ю. Еще раз о стандартах емкости амфор эллинистического Херсонеса // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 161—180; Монахов С. Ю., Слонов В. Н. К реконструкции античной методики расчета и моделирования древнегреческих амфор // ВДИ.— 1992.— № 2.— С. 97—110; Николаенко Г. М. О стандартах емкости эллинистического Херсонеса // ВДИ.— 1978.— № 3.— С. 142—149.

⁸ Брашинский И. Б. Новые материалы в датировке курганов скіфской знати Северного Причерноморья // EIRENE.— Praha, 1965.— № 4.— С. 89—109; Манцевич А. П. Керамическая тара из кургана Солоха // Археология.— 1975.— Вип. 17.— С. 72—88; Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 194; Полін С. В. Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык.— К., 1991.— С. 365—374 та ін.

⁹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— 36.— С. 81—95.

¹⁰ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон, 1992.— 55 с.; Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Указ. соч.; Гаврилюк Н. О., Кравченко С. М. Початок осілості у степових скіфів // Археологія.— 1995.— № 3.— С. 85—97.

¹¹ Гаврилюк Н. А. Каменское городище и его округа // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 31—33; Гаврилюк Н. А. Новый хозяйствственный комплекс Каменского городища // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посвященной 90-летию 12 Археологического съезда.— Харьков, 1992.— С. 23—25.

¹² Лейпунская Н. А. Керамическая тара...— С. 15.

¹³ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 82—85.

¹⁴ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 86.

¹⁵ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 10.— Рис. 3, 16, 18; 6; 7.

¹⁶ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 122.

¹⁷ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 25.— Рис. 7, 1, 2; 8, 4—6.

- ¹⁸ Бидзиля В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рыжные Могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 107, 117.
- ¹⁹ Брашинский И. Б. Амфоры Менды (о локализации группы амфор с «кюмкообразными ножками») // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 67—74.
- ²⁰ Брашинский И. Б. Методы исследования...— С. 38.
- ²¹ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II в. до н. э.— М., 1970.— С. 11.
- ²² Полин С. В. Указ. соч.— С. 365.
- ²³ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 23—25.
- ²⁴ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 69—76.
- ²⁵ Брашинский И. Б. Методы исследования...— С. 240.
- ²⁶ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 50—55; Манцевич А. П. Керамічна тара з кургану Солоха // Археологія.— 1975.— № 17.— С. 72—88.
- ²⁷ Полин С. В. Указ. соч.— С. 372.
- ²⁸ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 23—25.
- ²⁹ Гарлан І. Про походження амфор типу «Солоха» // Археологія.— 1992.— № 4.— С. 34—42; Амперер Ж. И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 8—31.
- ³⁰ Лейпунская Н. А. О стандартах гераклейской амфорной тары // Ольвия.— К., 1975.— С. 126—138.
- ³¹ Зест И. Б. Указ. соч.— С. 100, 101.
- ³² Гаврилюк Н. О., Оленковский М. П. Вказ. праця.— С. 32.
- ³³ Лейпунская Н. А. Керамическая тара...— С. 32.
- ³⁴ Гарлан І. Вказ. праця.— С 34—42; Амперер Ж. И., Гарлан И. Указ. соч.— С. 8—31.
- ³⁵ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 15, 16.— Рис. 6, 5.
- ³⁶ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 51.
- ³⁷ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 87.— Табл. VII. 17.
- ³⁸ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 10.— Рис. 3, 8, 12; 3, 7.
- ³⁹ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Указ. соч.— С. 29.
- ⁴⁰ Лейпунская Н. А. Керамическая тара...— С. 27—40.— Табл. 31.
- ⁴¹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт...— С. 83, 84.

A. V. Karjaka

АМФОРЫ КАМЕНСКОГО ГОРОДИЩА

В статье публикуются новые материалы Каменского городища — крупнейшего памятника скифской оседлости IV в. до н. э. в Степном Приднепровье. Основные центры производства амфор, найденных на этом памятнике — Фасос, Менда, Пепарет и Гераклея. Сравнение с материалами поселений и селищ округи городища и некоторых скифских могильников позволяет автору выделить особенности распределения товаров в амфорах по различным районам Степной Скифии.

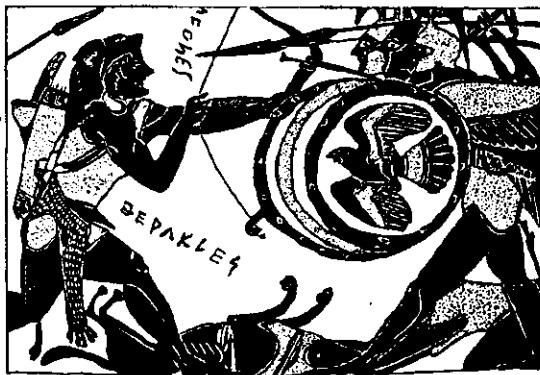
A. V. Karyaka

AMPHORAS FROM THE KAMENKA SITE

New findings from the Kamenka site, the largest monument of the Scythian settled way of life in the steppe Dnieper territory, are published in the paper. Main centres of manufacturing amphoras found in this site are Phathos, Menda, Pepareth and Heraclea. Comparison of these findings with materials excavated in settlements and villages surrounded the site and from some Scythian sepulchres has permitted the author to identify certain peculiarities in distribution of goods in amphoras on different regions of Steppe Scythia.

ДИСКУСІЇ

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ОДНОГО ПИСЕМНОГО
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
БОСПОРА
(Luc. Alex., 57)

В. М. Зубар, М. В. Скржинська

У статті на підставі повідомлення Лукіана розглядається питання про надання римських субсидій Боспорському царству в середині II ст.

На початку нашого століття М. І. Ростовцев, говорячи про характер взаємовідносин Савромата I з Римом за часів правління імператора Траяна, підкреслив, що адміністрація провінції Віфінія — Понт була зобов'язана надавати боспорським царям певні грошові субсидії. Причому, вважаючи, що це мало місце вже з часів правління Траяна, М. І. Ростовцев із посиланням на Лукіана писав про приїзд до провінції Віфінія — Понт спеціальних уповноважених боспорського царя, які й отримували певну суму від римських урядовців¹. Спираючись на високий авторитет М. І. Ростовцева, цей висновок підтримала більшість дослідників античних старожитностей Північного Причорномор'я і він зараз є майже загальновизнаним². Цей висновок дозволив В. О. Анохіну припустити, що поява на боспорських монетах додаткового знака «крапка» свідчить про їх карбування за рахунок римських субсидій, хоча він ніде не посилається на М. І. Ростовцева та інших вчених, які підтримали подібну точку зору³. Однак знайомство з текстом не дає змоги погодитися з однозначною інтерпретацією повідомлення Лукіана, запропонованого М. І. Ростовцевим. Це й примусило знову повернутися до питання про римські субсидії боспорським царям, тому що від правильного вирішення цієї проблеми врешті-решт буде залежати ступінь вірогідності нашої реконструкції характеру римсько-боспорських стосунків у середині II ст.

Серед писемних джерел перших століть, що згадують Боспор, свідчення Лукіана про його зустріч з боспорськими послами посідає особливе місце. Більшість античних авторів, які писали про історію Боспора, використовували дані з більш ранніх джерел, часом помилково інтерпретуючи їх зміст. На відміну від цього Лукіан наводить рідкісний приклад аутопсії. У памфлеті «Олександр чи Лжепророк» він наводить епізод із власного життя. Письменника зовсім не цікавили боспорські справи, тому згадка про послів дуже коротка, до того ж її, виходячи з тексту, можна інтерпретувати подвійно. Проте внаслідок відсутності інших писемних даних кілька рядків з твору Лукіана тепер стали дуже важливим історичним джерелом.

Памфлет «Олександр чи Лжепророк» був написаний Лукіаном близько 180 р., коли він був вже літньою людиною. Сатирик у стилі пародії на життя славнозвісної людини дав опис життя і діяльності популярного в середині II ст. шарлатана-«чародія» Олександра, уродженця невеликого грецького містечка Абунотейх в Пафлагонії, який близько 163 р. було переїменовано на Іонополіс⁴. В цьому невеликому місті Олександр заснував святилище і віщував. Лукіан пише, як під час його перебування в Абунотейху він кілька разів перед великою аудиторією висміяв Олександра і викрив безпідставність його

вчення. Олександр, затаївши образу, удав із себе друга Лукіана й надав у його розпорядження корабель, яким сатирик повинен був повернутися до Амастриї. Керманичу корабля Олександр доручив утопити Лукіана. Однак той не наважився на злочин і висадив сатирика та його супутника поблизу невеликого поселення Егіал, розташованого біля мису Карамбіс. В Егіалі він і зустрів послів боспорського царя Тіберія Юлія Євпатора (154—170 рр.), які допомогли Лукіану дістатися Амастриї.

Наведемо зміст цього уривка з твору Лукіана в перекладі з давньогрецької В. В. Латишева. «Висадивши нас в Егіалах..., керманич направився в зворотню путь. Тут я зустрів проїжджих боспорських послів, які прямували від царя Євпатора в Віфінію із встановленою щорічною даниною, пояснив їм загрозу, яка на нас чекала, і, завдяки їх люб'язності, був прийнятий на корабель та щасливо приїхав в Амастриду»⁵. Повний переклад російською мовою твору Лукіана «Олександр чи Лжепророк», зроблений Д. В. Сергієвським, та його інтерпретація цього місця тексту не відрізняється від запропонованого В. В. Латишевим⁶.

Головним у цитованому уривку є свідчення про мету подорожі боспорських послів. Причому, інтерпретувати значення слів Лукіана можна по-різному. Він пише, що посли їхали в Віфінію з метою доставити (*ἐπὶ κομιδῇ*) щорічний внесок (*τῆς ἐλετεῖος σύνταξεως*). Однак зараз не ясно, звідки йшов цей внесок — з Боспора до Віфінії чи навпаки. Якщо розглядати найпоширеніше значення слова *σύνταξις* — «податок», то можна зробити висновок, що посли везли його від царя Євпатора, з Боспору. Саме так інтерпретували цей уривок В. В. Латишев, Д. В. Сергієвський та деякі інші дослідники⁷.

Однак ще в минулому столітті Брандіс у широковідомій енциклопедії Палі-Віссова звернув увагу на те⁸, що Зосім писав про щорічні субсидії (*δῆρα*), які надавалися у III ст. римською адміністрацією боспорським царям⁹. Порівнявши дані цих двох писемних джерел, вчені дійшли висновку, що в «Олександри...» Лукіана йдеться про щорічне надання субсидій з боку римської адміністрації і про поїздку боспорських послів за ними до Віфінії — Понта. *Σύνταξις* може перекладатись як «платня», «плата», «пенсія». Саме така інтерпретація розглянутого уривку Лукіана й була прийнята М. І. Ростовцевим, а слідом за ним, як вже зазначалось, й іншими сучасними дослідниками. Причому, більшість з них вважала, що цей факт є доведенім і Боспор дійсно отримував римські субсидії не тільки в III ст., про що згадує Зосім, але й значно раніше.

Однак, з нашої точки зору, все ж таки імовірнішим є варіант перекладу В. В. Латишева — близкучого знавця давньогрецької філології та історії. Адже недарма Зосім, говорячи про римські субсидії, вжив зовсім інше й дуже виразне слово «дарив» (*δῆρα*). Напевно, Лукіан мав на увазі найпоширеніше значення слова *σύνταξις* — «податок», відоме за промовами Есхіна (III, 96) та Ісократа (VII, 2). У промові «Про обмін майна» Ісократ говорить, що афінський стратег Тимофей захопив місто Потідію, «витративши ті гроші, які він здобув сам разом із внеском, який надійшов з Фракії» (XV, 113). Однак най-показовішим є використання *σύνταξις* в елліністичний час, коли цим поняттям позначалися внески союзників Олександру малоазійських грецьких міст на боротьбу з персами¹⁰. У римський період словом *σύνταξις* часто називався трибут, який сплачувало Риму населення підвладних імперії територій¹¹.

Таким чином, говорячи про римські субсидії Боспору зараз можна називати лише період, який передував так званим готським війнам, а саме на століття пізніше від подій, змальованих Лукіаном у памфлеті. Саме в першій половині III ст. економіку Боспорського царства було підірвано, що і спричинило фінансову підтримку з боку римської адміністрації, яка була спрямована на приборкання варварської агресії. Контекст розповіді Зосіма не дозволяє вбачати в цьому факті звичайну практику і переносити становище, яке склалося в першій половині III ст. на більш ранній час.

Отже, повідомлення Лукіана, як було показано, свідчить, що посли боспорського царя Тіберія Юлія Євпатора пливли до римської провінції Віфінія — Понт із щорічним внеском, і не Рим надавав Боспору фінансову допо-

могу, а, навпаки, боспорський цар сплачував певний трибут імперії. Цей висновок добре узгоджується не лише із статусом боспорського царя — союзника Рима, але й з конкретною історією римсько-боспорських стосунків у II ст.

Н. О. Фролова слідом за М. І. Ростовцевим зазначила, що припинення золотого карбування на Боспорі у 171—173 рр. за часів правління Євпатора та погіршення якості золотих боспорських монет у другій половині 60-х рр. II ст. здогадно можна пов'язувати з припиненням грошових субсидій з боку імперії¹². Однак, з цим погодитися важко, тому що в такому випадку треба буде неминуче визнати, що уся фінансова система Боспора і добробут жителів царства повністю залежали від допомоги імперії, без якої держава не могла існувати як єдиний економічний організм. А це зовсім погано узгоджується з усім тим, що нам відомо про Боспорське царство в цей час і не може бути підтверджено іншими категоріями джерел. До того ж сумнівною здається фінансова допомога з боку імперії союзному царству без дуже вагомих на те причин.

Разом з цим, висновок Н. О. Фролової про те, що становище, яке склалося у грошовому обігу Боспора в другій половині 60 — на початку 70-х рр. II ст. було тісно пов'язане з виснаженням фінансів Римської імперії¹³. Воєнні дії Риму на Сході та Маркоманнські війни на Заході вимагали від імперії значного напруження сил, що врешті-решт стало причиною майже повного спустошення державної скарбниці¹⁴. У таких умовах римська адміністрація, вірогідно, збільшила внески, які сплачували союзники, і Боспорське царство не становило в цьому відношенні винятку¹⁵. Цими обставинами, можливо, і пояснюються ті зміни в кількості та якості монет, що карбувалися на Боспорі на заключному етапі правління Тіберія Юлія Євпатора. Збільшення розмірів союзного внеску в імперську скарбницю й призвело до вичерпаності золотого запасу Боспору й припинення карбування статерів між 170/171 і 173/174 рр.¹⁶.

Все сказане добре узгоджується з повідомленням Лукіана про зустріч з боспорськими послами царя Тіберія Юлія Євпатора в містечку Егіал, які пливли з щорічним внеском (трибутом) в одне з міст римської провінції Віфінія — Понт, на адміністрацію якої, як і раніше, був покладений обов'язок контролювання боспорських правителів¹⁷. У зв'язку з повідомленням Лукіана показовим є ще одне пізніше свідоцтво. Згідно Амміана Марцелліна, у 362 р. боспорці через своїх послів просили імператора Юліана дозволити їм за сплату щорічної данини спокійно жити в межах своєї землі¹⁸. Імовірно, це прохання відбиває спробу боспорських правителів відновити після тривалої перерви тісніші зв'язки з імперією і опосередковано свідчить про практику попереднього часу, коли Боспор, що був союзною Риму державою, сплачував римській адміністрації певний трибут.

Очевидно, треба згадати і те, що частина податку з повій в Херсонесі йшла на утримання римського гарнізону, дислокованого у місті¹⁹, а в одному ольвійському написі прямо говориться про відсточення платежів до провінції²⁰. Якщо такі пірівняно невеликі держави як Херсонес і Ольвія сплачували певні суми римській адміністрації, то сумнівним уявляється те, що Боспорське царство, значно сильніше в економічному і військовому відношенні, у II ст., на впаки, отримувало щорічні субсидії, тим більше, що наведений аналіз джерел свідчить проти такого висновку.

Таким чином, слід ще раз підкреслити, що, виходячи з розглянутого повідомлення Лукіана, немає серйозних підстав говорити про щорічні грошові субсидії, які надавалися римською адміністрацією Боспорському царству у I—II ст. Боспорська держава в цей час мала статус союзного імперії царства, яке не тільки провадило узгоджену з Римом зовнішню політику, але й у II ст. сплачувало римській адміністрації певний трибут. Розміри таких внесків, очевидно, не були сталими і періодично могли збільшуватися римською адміністрацією у зв'язку з фінансовими ускладненнями, що неминуче відбивалося на стані грошового обігу союзних Риму держав і Боспорського царства зокрема.

Примітки

¹ Ростовцев М. И. Понт, Вифиния, Боспор // Русский исторический журнал.— 1917.— Кн. 1—2.— С. 111—130.

² Дьяков В. Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Уч. записки МГПИ.— 1942.— Т. 28.— Вып. 1.— С. 32; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 333; Gajdukevič V. F. Das Bosporanische Reich.— Berlin, 1971.— С. 348; Доватур А. И. Реметалк и Евпатор // ВДИ.— 1959.— № 1.— С. 38; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 23; Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 16—18, 50; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 60—62; Масленников А. А. Геракл Савромах // Проблемы античной археологии.— М., 1986.— С. 179; Винокуров Н. И. Проблема римских денежных субсидий Боспорскому царству // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».— Симферополь, 1988.— Ч. III.— С. 198, 199; Дьячков С. В. Римские граждани и римская политика на Боспоре в I в. до н. э.— III в. н. э. // Вестник ХГУ.— 1992.— № 263.— История.— Вып. 26.— С. 89 и др.

³ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 105—109.

⁴ Про вчення Олександра з Абунотейха докл. див.: MacMullen R. Paganism in the Roman Empire.— New Haven, London, 1981.— Р. 122.

⁵ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // СПб., 1893.— С. 544. Переклад українською авторів.

⁶ Лукиан. Собр. соч.— М.— Л., 1935.— Т. II.— С. 514—543; Поздняя греческая проза.— М., 1960.— С. 255—274.

⁷ Див., напр.: Rober L. A. A travers L'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies Grecques, voyageurs et géographie.— Paris, 1980.— Р. 417.— Note 125; Isaac B. Limes of Empire.— Roman Army in the East.— Oxford, 1990.— Р. 40.— Note 149; Антонова И. А., Яйленко В. П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманнские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлонида // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 79.— Прим. 45.

⁸ Brandis B. Bosphorus // RE.— 18.— Bd. 3.— S. 787.

⁹ Zosim, I, 32, 2.

¹⁰ A Selection of Greek Historical Inscriptions.— Ed. by M. N. Tod.— Oxford, 1969.— Vol. 2.— № 185; Wirth G. Die Syntaxis von Kleinasiens 334 v. Chr. // Chiron.— 1972.— Bd. 2.— S. 95, 96; Bosworth A. B. From Arrian to Alexander. Studies in Historical Interpretation.— Oxford, 1988.— Р. 255, 256.

¹¹ Див.: Tributum // RE.— 1939.— II/13.— Sp. 43.

¹² Фролова Н. А. Монетное дело боспорского царя Евпатора (154—170 гг.) // НЭ.— 1971.— Т. 9.— С. 66, 69; Пор.: Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России.— Пг., 1918.— С. 164; Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 204.

¹³ Фролова Н. А. Указ. соч.— С. 69.

¹⁴ SHA, M. Aurel., 12; Бокцианін А. Г. Парфія и Рим.— М., 1966.— С. 268—277.

¹⁵ У цьому відношенні показово, що за Нерона в Римській імперії склалися схожі умови. Таціт повідомляє, що за часів правління цього імператора грошові податки просто спустошили не тільки Італію і провінції, але торкнулися й союзних народів і держав, які називалися «вільними» (Tac. Ann., XV, 45). Причому, є всі підстави припускати, що такий стан фінансів імперії відбився й в боспорській нумізматиці. Докл. див.: Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 200; Анохин В. А. Указ. соч.— С. 98.

¹⁶ Фролова Н. А. Указ. соч.— С. 62; Анохин В. А. Указ. соч.— С. 112, 113.

¹⁷ Пор.: Plin. Epist ad Traj., X, 63, 64.

¹⁸ Ann. Marc., XXII, 7, 10.

¹⁹ IOSPE, I², 404; Ростовцев М. И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // ИАК.— 1916.— Вып. 60.— С. 63—69.

²⁰ IOSPE, I², № 54.

B. M. Зубарь, M. B. Скржинская

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОГО ПИСЬМЕННОГО ИСТОЧНИКА (Luc. Alex., 57)

В заметке рассматривается сообщение Лукиана о встрече с боспорскими послами в небольшом малоазийском местечке Эгиал. На основании анализа этого отрывка авторы приходят к заключению, что в настоящее время нет серьезных оснований предполагать, что имело место выделение римской администрацией ежегодных денежных субсидий Боспорскому царству во II в. и переносить положение, сложившееся на-

кануне готских войн, на более раннее время. Боспорское царство, являясь союзным Риму государством, проводило не только согласованную с империей внешнюю политику, но во II в. выплачивало определенный трибут. Вероятно, его размеры римская администрация могла периодически увеличивать в связи с финансовыми затруднениями, которые были связаны с непрекращающимися войнами, как на Востоке, так и на Западе.

V. M. Zubar, M. V. Skrzhinskaya

CONCERNING INTERPRETATION OF ONE WRITTEN SOURCE (Luc. Alex., 57)

The story told by Lucian about the meeting with Bosporian ambassadors in small Asia-Minor town Agial is analyzed. The authors have come to the conclusion that there are no forcible grounds at present to think over allocation of annual monetary bounties to the Bosporian kingdom made by the Roman administration in the 2nd cent. A. D. as well as to put the situation which took place on the eve of the Gothic wars to the earlier period. The Bosporian kingdom not only carried out foreign policy agreed with the empire, but also paid a definite tribute in the 2nd cent. A. D. The Roman administration, probably, was able to increase the sum of the tribute sometimes, when it was reasoned by financial difficulties that appeared as a result of continuous wars both in the west and in the east.

ОЛЬВИЯ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С ВНЕШНИМ МИРОМ В VI—I вв. до н. э. (вопросы периодизации)

Я. В. Доманский, Э. Д. Фролов

В статье рассматривается историческая периодизация Ольвии доримского времени в ее контактах с окружающим миром. Выделяются две главные эпохи (VI — первая четверть III в. до н. э. и середина III — середина I в. до н. э.), внутри которых выделяются пять более узких периодов, характеризующихся определенными приоритетами во внешней политике Ольвии.

В истории Ольвии доримского времени совершенно определенно наблюдаются две эпохи отношений полиса с внешним миром. Первый этап (VI — первая четверть III в. до н. э.) характеризуется часто интенсивными, иногда даже наступательными действиями полиса в разных сферах его внешней деятельности. Второй этап (со второй четверти или даже середины III до середины I в. до н. э.) противоположен первому. Он носит сугубо оборонительный, пассивный характер; очевидно, часто даже вставал вопрос о самом существовании города, велась жестокая борьба за его выживание.

Названные две главные эпохи включают отдельные, со своими приоритетами, периоды в истории внешней политики Ольвии. Их содержание составляют три главнейших темы: взаимодействие Ольвийского государства с греческими полисами Понта, взаимодействие с туземным варварским населением Северного Причерноморья и, наконец, контакты, связи с другими центрами греческой цивилизации, равно как и некоторыми эллинизированными соседями греческого мира.

Первый период — это время от возникновения Ольвии до рубежа первой половины V в. до н. э. Сразу же после основания города началось распространение его земельных владений по ближайшей округе, первоначально носившее скромный характер. Особое значение имело слияние двух центров — Ольвии и Борисфена (на Березани) — в единое политическое и гражданское

© Я. В. ДОМАНСКИЙ, Э. Д. ФРОЛОВ, 1997

«АРХЕОЛОГИЯ», № 4, 1997 г.

целое. Важнейшим моментом было появление вокруг Ольвии уже многочисленных поселений, создававших тем самым обширную хору города. Очевидно, что в этот начальный период жизни Ольвии ее государственная политика во многом концентрируется на интересах к ближнему региону, сосредотачиваясь на процессах формирования полисного пространства на территории Нижнего Побужья.

Такой ход истории региона в VI в. до н. э. более или менее ясно вырисовывается на основе как археологических данных, так и сообщений письменных источников. Так, материалы поселения у Широкой балки, близ южной границы Ольвии, указывают на первые шаги ольвиополитов в освоении близлежащих земель, а раскопки на берегах лиманов региона представили целый ряд поселений архаического времени, появившихся около середины VI в. до н. э. О территориальных владениях Ольвии говорит и надпись — граффито на черепке, названное «письмом жреца», относящееся приблизительно к середине VI в. до н. э.¹. О взаимоотношениях же Ольвии и Борисфена красноречиво свидетельствует другой эпиграфический документ — костяная пластинка с нанесенным на нее текстом, найденная на Березани и датируемая третьей четвертью VI в. до н. э.².

Вероятно, явных противоречий с варварским населением Северного Причерноморья в это время не возникало. Неизвестны и какие-либо существенные действия и контакты между Ольвией и другими pontийскими полисами. Что касается связей с центрами Средиземноморья, то здесь важнейшее место занимали, судя по археологическим материалам, связи экономического, торгового порядка.

Второй период приходится на время со второй четверти V в. по первую четверть III в. до н. э. Начинается он с нажима скотов на ольвийский полис, вмешательства их в его жизнь, возможно, приведшего к установлению определенной зависимости города от варваров³. По-видимому, в связи с этим и фиксируется археологическими исследованиями упадок ольвийской хоры. Но ничего непоправимого в судьбе Ольвии не происходит. Экономика города в целом успешно развивается⁴. Очевидно, к ольвийскому полису относительно скоро возвращается стабильность. И в дальнейшем довольно долгое время в отношениях Ольвии с варварским окружением преобладало мирное начало. Это сопровождалось различными проявлениями исходившего из Ольвии воздействия эллинизма на мир варваров, в частности, экономического характера. Торговые связи с варварами распространялись как на близкие, так и далекие от города территории. В области политики, в отношении культуры, религии, быта варвары — в лице высших слоев общества — воспринимали роль Ольвии, испытывали ее влияние, по существу, именно как центра греческой цивилизации.

Вообще же, во второй половине V в. до н. э. Ольвия становится важным центром межэтнических и межгосударственных отношений в Северном Причерноморье. Не исключено, что скорому освобождению ольвиополитов от скопской опеки способствовало вхождение их в орбиту афинского влияния и приобретение в лице Афин в самом эллинском мире нового сильного покровителя. Включение Ольвии в Афинскую архэ могло произойти, скорее всего, во время экспедиции Перикла в Понт, датируемой, по наиболее вероятной версии, началом 30-х гг. V в. до н. э.⁵. Впрочем, зависимость Ольвии от Афин не могла быть продолжительной ввиду скорого крушения Афинской архэ в Пелопоннесской войне. В начале IV в. ольвиополиты могли вполне самостоятельно вести активную внешнюю политику, оспаривая, в частности, у Херсонеса Таврического господство в Северо-Западном Крыму. Здесь, на Тарханкутском полуострове, ими были возведены укрепления, следы которых обнаружены, в частности, на поселении Панское-1⁶. Правда, эта акция завершилась для них неудачно, но город оставался достаточно сильным, чтобы в последней трети IV в. до н. э. отразить нападение полководца Александра Македонского Зопириона и, таким образом, на целый ряд лет отстоять свое в полной мере независимое существование⁷. Целям укрепления внешнеполитического положения служило и возобновление Ольвией тогда же или чуть позже традиционной исополитии со своей метрополией Милетом⁸.

Третий период — приблизительно от середины III в. до середины II в. до н. э. Время, в основном, трудное для Ольвии. Менялась обстановка в большом степном окружении полиса. Внутреннее состояние собственно скифского общества становилось иным. В среде этого кочевнического общества возникает новая тенденция в развитии экономики — земледельческая, сопровождаемая переходом к оседлости. Но естественным образом такой путь развития не имел продолжения на большей части территории Скифии. Все более усиливался натиск соседей на скифов, прежде всего со стороны сарматов, наступательная активность которых возрастила. Менявшаяся ситуация в степях, новые продвижения кочевых племен плохо сказались на положении ольвийского полиса и его отношениях с варварским миром. Сначала пострадала ольвийская хора, а спустя некоторое время, в последней трети III в. до н. э., невзгоды обрушились и на саму Ольвию.

Ольвийский полис переживает плачевное состояние, нашедшее отражение в декрете в честь Протогена, где запечатлен глубокий трагизм ситуации, сложившейся в результате действий варваров. Прямой натиск варваров на город; невозможность нормальной земледельческой деятельности на хоре и обусловленная этим нехватка продовольствия; необходимость откупаться от варварских царьков щедрыми дарами, которые превращались в регулярную разорительную дань; вызванное этим истощение казны и глубокий финансовый кризис; невозможность, из-за недостатка средств, починки старых и возведения новых укреплений, равно как и ремонт пришедших в негодность кораблей; нарастание внутренней напряженности из-за массовой задолженности граждан и опасной активности рабов; наконец, как общий результат, все большая зависимость полиса — государства и общества — от благотворительности отдельных богатых лиц вроде Протогена, — такова была безрадостная ситуация, в которой оказалась Ольвия, по свидетельству эпиграфического источника, в последней трети III в. до н. э.⁹. Есть все основания считать «протогеновскую» картину, в целом, типичной для этого периода. Тем не менее Ольвийское государство сохраняло еще интерес и силы для внешнеполитических инициатив. Так, около 260 г. до н. э. ольвиополиты, возможно, приняли участие в войне, вспыхнувшей между Каллатией и Истрией, с одной стороны, и Византием, с другой, за обладание гаванью Том. В этом конфликте ольвиополиты, очевидно, ввиду какого-то соперничества с истринцами выступали на стороне Византия¹⁰. В начале следующего столетия ольвийский полис в лице своего посланца — Никерата, сына Папия, принял участие в улаживании гражданских неурядиц в Херсонесе Таврическом, в чем надо видеть свидетельство сохранявшегося еще авторитета Ольвии в делах причерноморских городов¹¹.

Четвертый период охватывает вторую половину II в. до н. э. Суть его в полной мере была подготовлена всем ходом событий предшествующего периода. Главнейшая проблема, от которой зависело существование полиса, — отношения с варварским окружением, и прежде всего, защита от надвигающегося с запада нашествия полутихих племен, в частности, родственных германцам бастарнов, — находит вынужденное разрешение в принятии городом покровительства скифских царей, ставших гарантами его безопасности. Ольвия становится зависимой от скифов на государственном уровне. Над ней устанавливается протекторат царя Скилура — главы нового Скифского государства с центром в Крыму, но с зоной влияния, простиравшейся до низовий Днепра и Буга. Разумеется, Скилур и его сыну и преемнику Палаку была ясна выгода подчинения и использования в своих целях такого крупного приморского города как Ольвия, особенно для реализации на причерноморских или более далеких рынках той богатейшей сельскохозяйственной продукции, которой они располагали. Это понимание должно было диктовать скифским царям бережное отношение к вновь подчиненному греческому городу, который, благодаря этому, не только получил гарантии безопасного существования, но даже сохранил внутреннее самоуправление¹².

Пятый период (конец II — первая половина I в. до н. э.) отмечен вмешательством в жизнь Ольвии совсем иной внешней силы, пришедшей на смену вынужденным оставить город скифам. Вместо протектората варварского царя

утверждается власть эллинизированного малоазийского владельца — Ольвия включается в состав Понтийского царства Митридата VI Евпатора. По-видимому, это произошло в рамках или вскоре после крымской кампании Митридата, хорошо известной благодаря свидетельствам Страбона и эпиграфическим источникам (110—108 гг. до н. э.). Размещенный в Ольвии понтийский гарнизон, разумеется, обеспечивал принадлежность города к новому всепонтийскому державному единству, но вместе с тем служил ему и защитой от нашествий варваров¹³. И опять, как и после кончины Скилура, со смертью Митридата Евпатора Ольвию ждали новые внешние потрясения и перемены, на сей раз последние: в середине I в. до н. э. город был взят и уничтожен гетами¹⁴. И хотя позднее уцелевшие жители вернулись на пепелище и восстановленный ими город продолжил свое существование с помощью римлян вплоть до IV в., прежнего расцвета достичь не удалось.

Судьба понтийской Ольвии весьма поучительна. Еще в середине V в. до н. э. Геродот, посетивший Ольвию в конце своего путешествия в Понт, определил этим последним пунктом конец эллинской ойкумены. С тех пор в античные века немногое изменилось — в этом плане за Ольвией всегда продолжала оставаться роль крайнего форпоста эллинской цивилизации на севере. Этот Счастливый город, основанный на границе двух миров, варварского и цивилизованного, всегда жил на острие меча. Времена спокойствия в его жизни сменялись по вине его соседей взрывами, чреватыми тяжкими осложнениями. Но если эти осложнения с миром цивилизованным, эллинским и эллинистическим, почти никогда не несли в себе рокового исхода, то отношения с миром варваров в конце концов завершились катастрофой.

И начало и конец исторического существования Ольвии глубоко символичны: основание греками на kraю ойкумены города с сулившим успех именем Счастливого выражало надежду формирующейся западной цивилизации на успешное взаимодействие с миром евразийских варваров, однако уничтожение этого города на шестом веку его существования полчищами Буребисты оборвало начатый процесс, проиллюстрировав, таким образом, всю сложность и ненадежность того исторического синтеза, который со времен Эд. Мейера и М. И. Ростовцева завораживает умы новейших историков и культурологов.

Примечания

¹ Русаева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 146, 147; Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 65, 66.

² Русаева А. С. Милет — Диодор — Борисфен — Ольвия: проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 25—64; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 78—80.

³ Ср.: Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 90—109, где доказывается возможность установления скифского протектората над Ольвией.

⁴ Лейпунская Н. А. Особенности экономического развития Ольвии в V в. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии.— Тез. д. кл.— Парутино, 1985.— С. 45, 46.

⁵ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 126—134. Датировку Понтийской экспедиции Перикла см.: Брашинский И. Б. Понтийская экспедиция Перикла // ВДИ.— 1958.— № 3.— С. 110—121; Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VII—II вв. до н. э.— М., 1963.— С. 56 сл.

⁶ Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община.— Л., 1986.— С. 165 сл.; Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура.— М., 1990.— С. 313 сл., 322 сл.; Золотарев М. И. Межполисные отношения в Северном Причерноморье в конце V — первой половине IV в. до н. э.: Херсонес, Боспор и Ольвия // Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху: экономика, политика, культура. Материалы к конференции.— Севастополь, 1992.— С. 150 сл.

⁷ Историю осады Ольвии Зопирионом см.: Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 61—66; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 150 сл.

⁸ Жебелев С. А. Милет и Ольвия (1929) // Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 38—47; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 168—170.

⁹ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 66—114; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 177 сл., с новой датировкой протогеновской надписи.

¹⁰ Соломоник Э. И. Новые данные о связях Ольвии с Истрией // КИJO.—1970.— Bd. 52.— С. 433 сл.; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 179 сл.

¹¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 183—186.

¹² Латышев В. В. Указ. соч.— С. 114—139; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 230—250.

¹³ Ростовцев М. И. Митридат Понтийский и Ольвия // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 21—27; Жебелев С. А. Ольвия и Митридат Евпатор (IOsPE I², 35) (1940) // Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 275—296; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 250 сл.

¹⁴ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 145—160; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 263—272.

Я. В. Доманський, Е. Д. Фролов

ОЛЬВІЯ У ВЗАЄМИНАХ З ЗОВНІШНІМ СВІТОМ У VI—I ст. до н. е. (питання періодизації)

В історії Ольвії доримського часу виділяються дві великі епохи у відносинах полісу з зовнішнім світом. Перший етап — VI—перша четверть III ст. до н. е. — характеризується інтенсивними діями поліса в різних сферах його зовнішньої діяльності. Другий етап — від середини III—до середини I ст. до н. е. — несе сухо захисний, пасивний характер. Кожна з цих епох поділяється на вужчі періоди.

Перший — від часу виникнення Ольвії до межі першої та другої четвертей V ст. до н. е. — характеризується розширенням земельних відносин по найближчій околиці та злиттям Ольвії і Борисфена (Березані).

Другий період — друга четверть V—перша четверть III ст. до н. е. — позначена натиском скіфів та занепадом ольвійської хори, але в той же час економіка міста розвивається в цілому успішно.

Третій період — середина III—середина II ст. до н. е. Зміни у великому степовому оточенні ведуть до поступового занепадання поліса, що знайшло відображення в декреті Протогена.

Четвертий період припадає на другу половину II ст. до н. е. Місто було змушене приняти протекторат царів нової Скіфської держави, але при збереженні внутрішнього самоврядування.

П'ятий період — кінець II—перша половина I ст. до н. е. Замість протекторату варварського царя встановлюється влада Понтійського Царства. Після смерті Мітрідата Евпатора, в середині I ст. до н. е., місто було взято та знищено гетами.

Ya. V. Domansky, E. D. Frolov

OLBIS AND ITS RELATIONS WITH THE WORLD AROUND IN THE 6 th—1 st cent. B. C. (Periodization Problems)

History of pre-Roman Olbia identifies two large-scale epochs in relations between the polis and the world around. The first stage (the 6 th cent. — first quarter of the 3 d cent. B. C.) is characterized by intensive actions of the polis in various spheres of its foreign activity. The second stage (the mid 3 d cent. — mid 1 st cent. B. C.) is of a protective and passive character. Each of these epochs is subdivided into narrower periods. The first of them (from the time of Olbia appearance to the time between the first and second quarters of the 5 th cent. B. C.) is characterized by expansion of the ground relations in the nearest neighbourhood and confluence of Olbia and Borysphen (Berezan). The second period (the second quarter of the 5 th and the first quarter of the 3 d cent. B. C.) is known for onslaught of the Scythians and decay of the Olbian chora, though at the same very period economy of the polis developed successfully on the whole. The third period (from the mid 3 d to the mid 2 nd cent. B. C.) is characterized by changes in the great steppe surroundings, which has led to a sad state of the polis mirrored well in the decree of Prothogenus. The fourth period which embraced the second half of the second cent. B. C. was the time when the polis was forced to take protectorate of tsars of the new Scythian state, the inner self-organization being preserved. The fifth period dated the end of the 2 nd and first half of the 1 st cent. B. C. was the time when the protectorate of the barbarian tsar was changed by the rule of the Pontian kingdom. After the death of Mithridates Eupatorus in the mid 1 st cent. B. C. the polis was seized by the Gets and demolished by them.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

САИРХЕ — КУЛЬТОВЫЙ ЦЕНТР ДРЕВНЕЙ КОЛХИДЫ

З. Д. Брагвадзе, М. В. Церетели

Статья посвящена рассмотрению украшений головного убора из погребальных комплексов могильника Саирхе в Восточной Колхиде.

С 1966 г. была организована археологическая экспедиция Квирильского ущелья. Под руководством ныне покойного Д. Ш. Надирадзе в указанном регионе обнаружено около пятидесяти археологических объектов, среди которых особое место занимает Саирхе — один из древнейших очагов грузинской культуры. Городище расположено на левом берегу р. Квирила в восточной части исторической Колхиды на западном склоне Лихского хребта, находящегося в 250 км от черноморского побережья.

Здесь обнаружен могильник раннеантично-эллинистического периода, который представлен богатыми погребениями, ритуальной площадкой и культовой ямой. Исследуемый материал значительно углубляет исследование истории и культуры Древней Колхиды.

Могильник функционировал самое малое на протяжении 150 лет: V—III вв. до н. э. Представленный материал дает возможность зафиксировать не только характерные признаки художественного стиля найденных предметов, но и общие тенденции их развития. В то же время, постараемся показать конкретные примеры их связи с бронзовой культурой.

На территории Грузии в первой половине I тыс. до н. э. максимальная реализация творческого потенциала нации выразилась в искусстве отделки широко распространенных поясов и топоров, украшенных графическим декором. По нашему мнению, в античный период носителем такой функции является головной убор. Не случайно общепринято в научной литературе мнение, что как раз составные части головного убора характеризуются самобытными, оригинальными формами и своеобразной системой декоративного убранства¹. Подразумевается широкое, общее содержание этого термина, которое объединяет диадему, серьги, височные подвески. В Саирхе, в отдельных случаях, была возможность зафиксировать все эти элементы на месте. Их совместное рассмотрение дает возможность глубоко проанализировать взаимосвязь отдельных частей и их содержание. Исходя из этого, значительный интерес представляет находка в погребении № 13 золотой диадемы и пары пластинок, которые на основании фиксации на месте определены как составные части головного убора² (рис. 1). Названная диадема как датировкой (I половина V в. до н. э.), так и формой, представляет собой один из самых архаичных образцов такого типа. В отличие от Вансского экземпляра с фигурами изображениями³ здесь в центре каждого треугольника помещены полусфера. Пластины оказались по разные стороны диадемы в вертикальном положении. По расположению петель, припаянных с обратной стороны,

© З. Д. БРАГВАДЗЕ, М. В. ЦЕРЕТЕЛИ, 1997

можем предположить, что две из них были связаны с ободком диадемы, а третья петля предназначалась для лучеобразных серег. При анализе содержания формы декора вышеуказанного материала, признаки, обуславливающие их оригинальное решение, выявляются в местных традициях. На предшествующем этапе общего развития металло-пластики, соответствующей по художественному значению является культура периода поздней бронзы — раннего железа. Нужно учесть и то, что символика бронзовых памятников и связанные с ней сюжеты несомненно исходят из мифологического-космогонического мира и содержат в себе идею широкого сущностного значения.

На основе анализа рассматриваемого материала нами высказано предположение, что ромбовидная форма пластинок и обозначенные на ней солярные символы связаны с представлениями предшествующей эпохи о небесном мире и изображают схему непрерывного движения светил⁴. Это предположение несколько укрепляют найденные в Вани диадемы с фигурными изображениями. На основе сюжетного и художественно-стилистического анализа этих изображений, Отар Лордкипанидзе отмечает, что точного и прямого аналога Ванских диадем не найдено. Видимо мастер-декоратор не просто повторил, как это обычно бывало, какое-нибудь известное произведение, а по-своему, с высоким художественным мастерством переработал его⁵. В этом случае можно предположить, что при выборе сюжета существенное значение имело содержание и приведение его в соответствие с символикой традиционного декоративного решения. Едва ли изображение поверженного львами быка на колхской диадеме имело такое же каноническое значение в искусстве ахеменидского Ирана. Однако сцены борьбы животных, вероятно, и в Колхиде имели определенную символическую нагрузку. Для древних народов лев считается олицетворением солнца и света, что было связано с его астральным значением. В древневосточном искусстве изображение быка, поверженного львом, ассоциировалось с символом наступления весны.

На основании сказанного можно предположить, что во всех трех случаях, разными способами, передано сходное символическое содержание. В этом же погребении мы имеем возможность вместе с типичными колхскими украшениями, такими как диадема с ромбовидными пластинами и лучеобразные серьги, рассмотреть новый элемент, аналогу которому в современном материале мы не имеем. Композиция пластинок, украшенная рельефными изображениями, зеркальна. С точки зрения художественно-стилистической манеры, в отличие от характерного геометрического декора современных украшений, напоминает растительный орнамент.

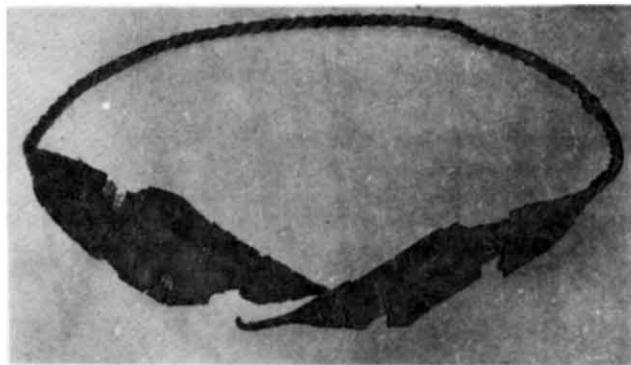

Рис. 1. Золотая диадема из погребения № 13.

Рис. 2. Нашивки в форме орла из погребения № 5.

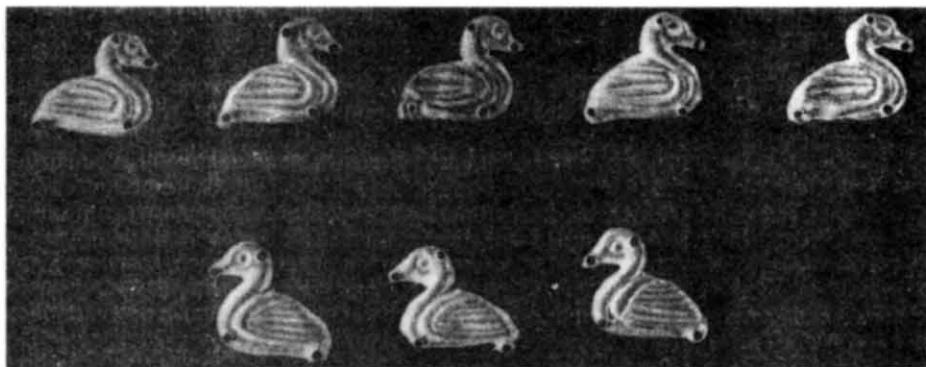

Рис. 3. Нашивки в форме утки из погребения № 5.

Аналогичное явление мы отмечали во время рассмотрения височных подвесок⁶. В обоих случаях такое решение может быть обусловлено одной причиной — создать не абстрактный орнамент, а стилизованное изображение растения или ветки.

Таким образом, по нашему мнению, в этом случае — лучеобразная серьга, а в общем — подвески, содержащие простые ушные кольца, и пластина, украшенная растительным мотивом с солярными знаками, — эти два независимых элемента вследствие дальнейшего усовершенствования и упрощения сливаются друг с другом. Формируется общий принцип украшения подвесок раннеантичного периода: розетка и декоративный пояс. Если высказанное предположение верно, тогда солярные знаки, изображенные на пластине и розетка, припаянная на ушное кольцо подвески, являются идентичными изображениями и в обоих случаях представляют собой символику небосвода, а все изображение должно быть рассмотрено как результат стилизации «древа жизни» и астральное тело.

Налицо конкретное выявление вертикальной оси вселенной. В общем, во всех ритуалах, связанных с циклом водоворота смерти и воскресения, существование космической оси в какой-либо форме обязательно, так как все ритуалы такого вида олицетворяют установление порядка в «микрокосмосе», а существование порядка невозможно без существования оси, соединяющей небо с землей.

Если подобное мифологическое осмысление материала можно считать реальным фактом, то не должно быть неожиданным зооморфное выявление этой идеи в декоре некоторых предметов.

В погребении № 5, в камере с лошадьми, погребенными в восточной части, около черепа лошади оказались нашивки двух типов — орел и утка (середина V в. до н. э.)⁷ (рис. 2, 3). По нашему мнению совместное рассмотрение этих двух художественных образов поможет определить содержание изображения, и, в то же время, уточнит символическую нагрузку водооплавающей птицы в античной Колхиде. Чтобы стала более достоверной возможность общего осмысливания этих двух образов для действительности Колхиды, рас-

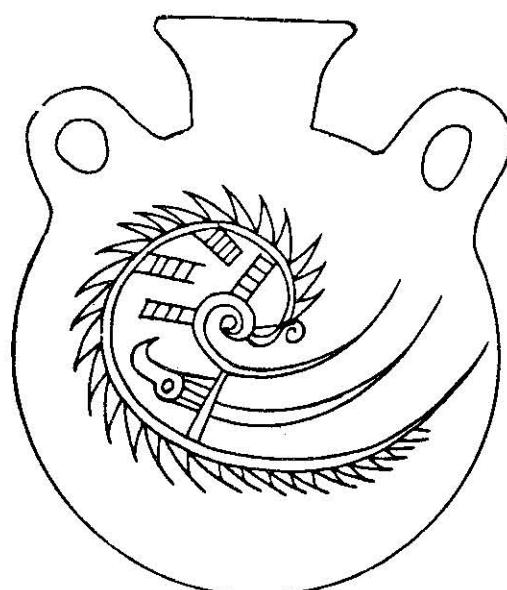

Рис. 4. Керамическая фляга из погребения № 13.

смотрим археологический материал того же времени, выявленный в могильнике Саирхе.

С этой точки зрения считаем значительными два сосуда местного происхождения, датированные серединой V в. до н. э.: погребение № 13 — фрагменты бронзового сосуда с трубчатым ушком и керамическую флягу⁸. В обоих случаях сосуды украшены изображениями, содержащими зооморфные мотивы.

На обоях сторонах туловища фляги гравирован условно-схематический рисунок (рис. 4). Основным элементом композиции является спираль, внешний контур которой окаймлен рядом на-клонных треугольников. Спираль соединяется со стилизованным изображением головы орла. Примечательно, что спираль очень часто рассматривается как изображение змеи и признана ее идеограммой.

К этому же комплексу относятся фрагменты бронзового сосуда с трубчатым ушком. По сохранившимся частям полностью восстановлен гравированный рисунок. Изображены фантастическая птица и рыба. Фигура птицы получена соединением двух реалистично выполненных элементов, голова и грудь орла переходят в извивающийся хвост змеи. Таким образом, во всех трех названных случаях, посредством совершенно различных стилистических приемов получен один ряд изображений. Орел, как символ неба, а змея и плавающая птица — обитатели нижнего мира или же всемирного океана, т. е. даны композиции космогонического содержания, в частности зооморфное выявление вертикального деления мира.

В погребениях Саирхе найдены распространенные в то время в Колхиде три типа подвесок — серьги с лучами, с шарообразными подвесками и в форме калачика. К первой группе относится височное украшение со сферической ажурной подвеской⁹ (рис. 5). Широко распространенная форма усложняется добавочными элементами — сферическую подвеску по экватору окаймляет пояс с миниатюрными полуфигурами птиц, а снизу подвешены цепочки с желудеобразными украшениями.

Сравнительно разнообразны выявленные на могильнике Саирхе серьги калачеобразной формы (рис. 6, 7). Вызывает интерес причина широкого распространения украшений, привнесенных извне, и то конкретное видоизменение, которое произошло с известными серьгами. В этой же группе мы рассмотрели пластинчатые подвески в форме полумесяца¹⁰. Обе группы выше-названных серег и височных украшений одного типа и повторяют форму полумесяца, только в одном случае они объемные, а в другом плоские. В то же время художественная и техническая обработка пластинчатых серег сравни-тельно простая и грубая. Объединение этих украшений в одну группу, кроме визуального сходства, обусловлено еще и следующим фактом. Серьги в форме полумесяца, найденные в северной камере погребения № 5¹¹, в хронологически отдаленном ритуале погребения сменяются плоскими подвесками той же формы из погребения № 8. Исходя из этого, можно предположить, что в этих двух случаях разными техническими приемами выражено одно символическое содержание. Привнесенную извне форму можно принять за опти-имальное выражение такого сакрального содержания, особенная популярность

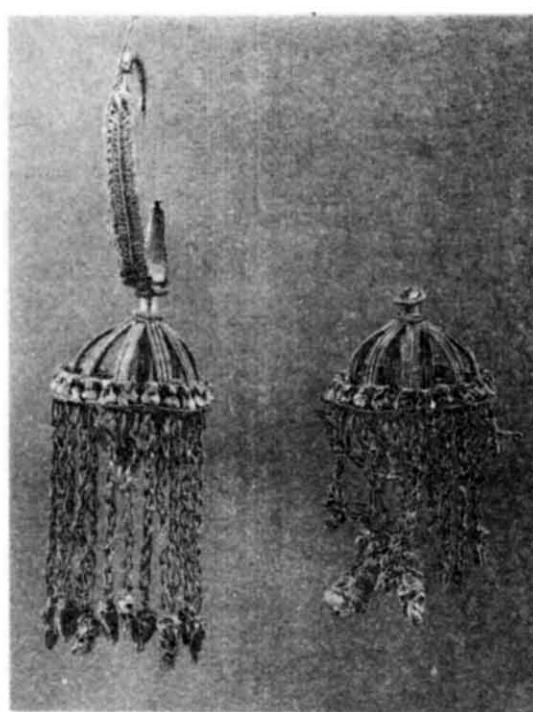

Рис. 5. Височное украшение со сферической ажурной подвеской.

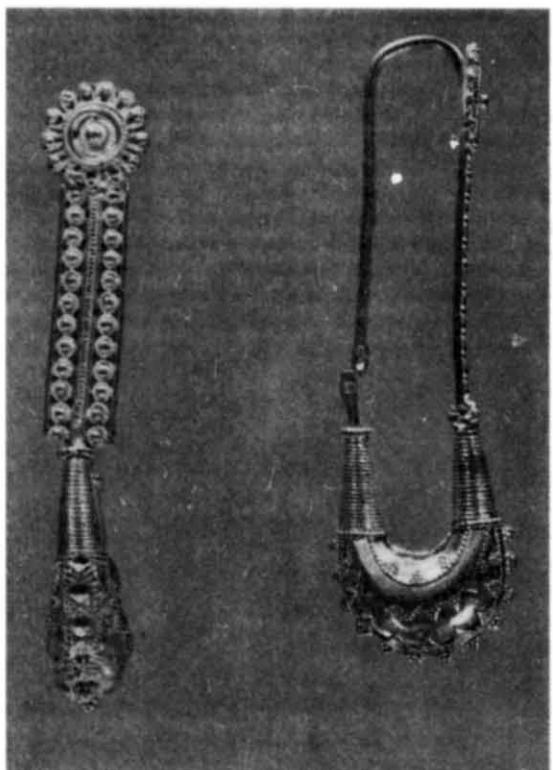

Рис. 6. Подвеска и серьга из могильника Саирхе.

фоме полумесяца — 5 шт., две пары серег с ажурными подвесками, ожерелье.

Погребение № 8 — три шейные гривны, пластинчатые серьги в форме полумесяца.

В обоих случаях серебряные диадемы и шейные гривны представляют собой предметы сходного художественного уровня; типично колхские.

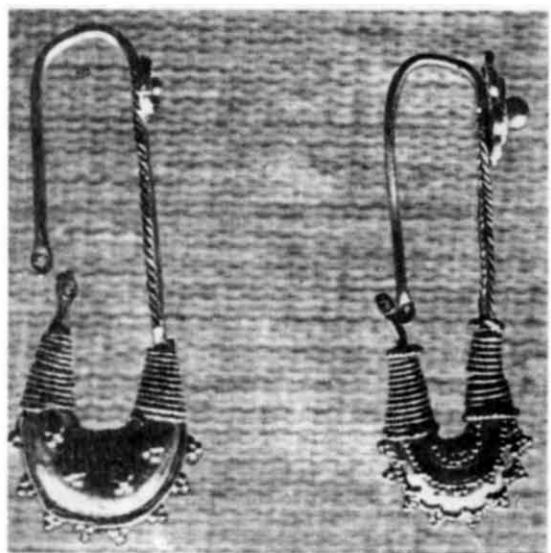

Рис. 7. Серьги калачеобразной формы из могильника Саирхе.

которого, в комплексе местных верований, определила ее широкое распространение. В то же время, если в подвесках в форме полумесяца была выражена уже существовавшая традиционная идея, то до появления новой формы у нее должно было быть соответствующее изображение местного происхождения.

Мы назвали два погребения № 5, 8 (первая половина IV в. до н. э., середина V в. до н. э.). Оба эти комплекса одного типа, предназначены для лиц высокого социально-экономического положения, на что указывает сооружение самих погребений, двухкамерный склеп был покрыт высокой каменной насыпью. Южная камера в обоих случаях частично разграблена, но не тронуты северные части склепа. Представленный здесь инвентарь идентичен.

Погребение № 5 — три диадемы, объемные серьги в форме полумесяца — 5 шт., две пары серег с ажурными подвесками, ожерелье.

Согласно выработанному в научной литературе мнению, правители Саирхе принадлежали к правящему слою Колхиды и в их руках были сосредоточены как духовная, так и светская власть¹². Мы рассматриваем диадемы как знак светской функции правителя, а серьги в форме полумесяца как украшения, определяющие их духовное положение.

Таким образом, нами высказано предположение, что место и назначение женщин, сопровождающих главного покойника в культовом ритуале, определено единством диадемы и парой серег в форме полумесяца. Эти два украшения представляют собой обязательный атрибут погребенных. К тому же особое значение имеют как

раз серьги, так как информация о характере сакрального ритуала и о функции захороненных здесь женщин заложена именно в них. Этим должна объясняться идентичная форма всех этих серег и одинаковое художественное оформление.

Примечания

¹ Лордкипанидзе О. Городище Вани, Вани I.— Тбилиси, 1972.— С. 14—16; Чкония А. Золотые украшения из городища Вани, Вани VI.— Тбилиси, 1981.— С. 11—16; Гагошидзе Ю. М. Материалы по истории грузинского златокузнечества // ССММ.— Т. XXXII-В.— С. 16, 17, 21, 22.

² Надирадзе Д. Ш. Отчет археологической экспедиции Квирильского ущелья за 1988 год / XII научная сессия музея искусств Грузии: Тез. докл.— 1989 г.— С. 25.— Табл. III.

³ Лордкипанидзе О. Указ. соч.— С. 9—14.

⁴ Церетели М. В. Новый элемент в составе головного убора // «Дзеглис мегобарі».— 1992, № 1.

⁵ Лордкипанидзе О. Указ. соч.— С. 12.

⁶ Церетели М. В. Некоторые вопросы художественного решения ювелирных изделий из Саирхе // «Маки».— 1991.— № 3.— С. 139—153.

⁷ Надирадзе Д. Ш. Саирхе — древний город Грузии...— С. 30—32.

⁸ Надирадзе Д. Ш. Отчет археологической экспедиции Квирильского ущелья...— С. 21.

⁹ Надирадзе Д. Ш. Саирхе — древний город Грузии...— С. 37.

¹⁰ Там же.— С. 47.

¹¹ Там же.— С. 27, 28.

¹² Брагвадзе З. Д. Восточная Колхида в V—I вв. до н. э.— Тбилиси, 1993.— С. 19.

З. Д. Брагвадзе, М. В. Церетели

САЇРХЕ — КУЛЬТОВИЙ ЦЕНТР СТАРОДАВНОЇ КОЛХІДІ

Могильник Саїрхе, розташований на лівому березі р. Квирила у східній частині історичної Колхиди, є однією з найвизначніших археологічних пам'яток Грузії.

У статті розглянуто деякі типи прикрас, що надходили до складу головного убору у жіночих похованнях цього могильника, зокрема — діадеми, сережки, скроневі підвіски. На підставі аналізу цих знахідок у контексті космогонічних уявлень населення стародавньої Колхиди зроблено висновок щодо соціального статусу похованих у могильнику. Це були жінки, які супроводжували головного небіжчика — правителя, в руках якого було сконцентровано як світську, так і духовну владу. При цьому, діадеми інтерпретуються як знаки світської функції правителя, а сережки у формі напівмісяця — духовної.

E. D. Bragvadze, M. V. Tsereteli

SAIRCHE AS A CULT CENTRE OF ANCIENT KOLCHIDA

The paper is devoted to the analysis of adornments on a head-dress from burial complexes of the Sairche sepulchre in eastern Kolchida. This sepulchre situated on the left bank of the river Kvirl in the eastern part of historical Kolchida is one of the most significant archaeological monuments in Georgia.

Some types of adornments which belonged to a head-dress and were found in women's graves of this sepulchre are described in the paper, particularly: diadems, ear-rings, temple pendants. Proceeding from the analysis of these findings in the aspect of cosmogonic views of population in ancient Kolchida the social state of the women buried is determined. They were women who accompanied the main deceased, a ruler, in whose hands there was concentrated both temporal and clerical power. Diadems are interpreted as a symbol of the temporal power of a ruler and ear-rings shaped as a half-moon demonstrate clerical functions.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

В. В. ЛАПІН ЯК ДОСЛІДНИК АНТИЧНОЇ БЕРЕЗАНІ

В. В. Назаров

Однією з найвизначніших заслуг Л. М. Славіна перед античною археологією є цілеспрямована підготовка наукових кадрів. На базі Античного відділу Інституту археології АН УРСР та Ольвійської експедиції, які він очолював, було виховано два покоління вчених, які тепер становлять ядро української школи антикознавства. Відомо й те, що Л. М. Славіну був притаманний широкий погляд на проблему дослідження Ольвії. У працях, присвяченіх ольвійській периферії, він неодноразово підкреслював важливість дослідження поселення на о. Березань як щодо вирішення питань колонізації Нижнього Побужжя греками, так і з'ясування його ролі в подальшій історії Ольвійського полісу. Проблемам дослідження Березані він присвятив і окрему працю¹.

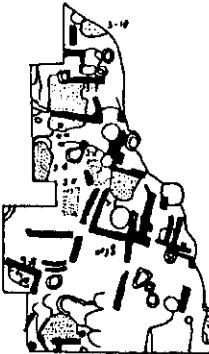
Не дивно, що саме з ініціативи Л. М. Славіна з 1960 р. були поновлені розкопки на Березані, припинені 1948 р. Начальником Березанського загону (пізніше — Березанської експедиції) був призначений В. В. Лапін, на той час аспірант Інституту археології АН УРСР, учень Л. М. Славіна. Характеризуючи заслуги В. В. Лапіна у дослідженнях Березанського поселення, ми тим самим намагаємося віддати належне його вчителю — Л. М. Славіну. З прозорливістю, що була йому притаманна, Лазар Мойсейович по суті благословив новий напрямок у вивчені античної Березані, коли з'єднав цю неабияку археологічну пам'ятку з такою ж визначною особистістю дослідника.

Працювати на Березані В. В. Лапін розпочав, коли вже був ученим, який мав власний особливий погляд на процес грецької колонізації Північного Причорномор'я. Чез рік після початку розкопок ним було опубліковано монографію з цієї теми. Один з її розділів присвячено характеристиці Березанського поселення². Навіть зараз, по багатьох роках, коли у результаті систематичних розкопок фактологічна база з березанської проблематики значно збільшилася, ця праця ніякою мірою не втратила свого значення та залишається найбільш містким та послідовним викладом матеріалу, що стосується цієї пам'ятки. Викладена у монографії концепція грецької колонізації Північного Причорномор'я справила «ефект вибуху бомби», кинувши виклик традиційним уявленням, та до краю загостривши суперечності, що накреслювалися. Виклик було прийнято і концепцію негайно піддано жорсткій критиці³. Практично вся подальша творча діяльність В. В. Лапіна пройшла під знаком полеміки з численними опонентами щодо запропонованої ним концепції аграрного характеру грецької колонізації.

Березанське поселення являло собою широке поле діяльності у плані практичного пошуку аргументів для цієї дискусії. Поряд з цим слід відзначити, що підпорядковуючи процес розкопок до конкретного наукового завдання, В. В. Лапін зовсім не намагався загнати його у прокрустове ложе певної вигаданої схеми. Це, безумовно, повинно було б призвести до тенденційності у відборі результатів, від якої недалеко вже до їх підтасовування.

Навпаки, висновок щодо аграрно-ремісничого характеру Березанського поселення був зроблений В. В. Лапіним на підставі глибокого вивчення матеріалів з розкопок, що провадилися як його попередниками, так і ним особисто.

Розкопки на Березані В. В. Лапін проводив безперервно з 1960 до 1980 р. Ним досліджувалася ділянка поселення на східному березі острова, що дісталася назву «Основна» («О»). Загальна площа ділянки у 1980 р. складала 3400 м² (рис. 1). У процесі розкопок було відкрито залишки житлових будівель різних етапів існування поселен-

ня, архайчні виробничі комплекси, споруда, ймовірно, культового призначення, отримано багатий та різноманітний археологічний матеріал.

У межах цієї стадії неможливо повною мірою надати конкретні результати двадцятирічного циклу розкопок. Ми обмежимося розглядом провідних наукових проблем, пов'язаних з Березанським поселенням, що так чи інакше знайшли відображення у працях В. В. Лапіна.

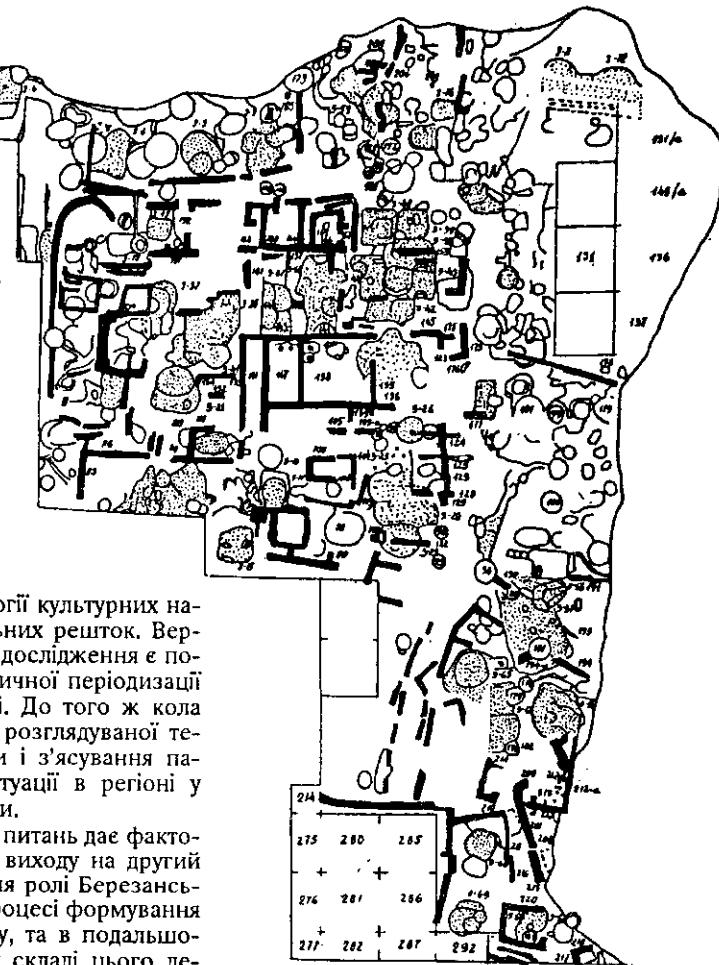

Рис. 1. Загальний план розкопу «Основний».

Загалом т. зв. березанська проблематика поділяється на три рівень питань, що мають досить чітко виражений вертикальний зв'язок. Перший рівень становлять питання, пов'язані з топографією, стратиграфією та визначенням відносної та абсолютної хронології культурних нашарувань і будівельних решток. Вершиною цього етапу дослідження є побудова моделі історичної періодизації життя на поселенні. До того ж кола проблем, стосовно розглядуваної теми, можна віднести і з'ясування палеогеографічної ситуації в регіоні у різні історичні епохи.

Розв'язання цих питань дає фактологічну основу для виходу на другий рівень — визначення ролі Березанського поселення в процесі формування Ольвійського полісу, та в подальшому — його місця у складі цього державного утворення.

Третій рівень, що вже виходить за межі власне «березанської проблематики», полягає у вивчені особливостей формування північнопричорноморської гілки античної цивілізації. Саме те, що, Березанське поселення дає матеріал для вирішення даної проблеми, ставить цю пам'ятку в один ряд зі значними античними центрами.

Отже, спробуємо розглянути наукову спадщину В. В. Лапіна згідно викладеної схеми. Стосовно проблем першого рівня слід відзначити, що саме у працях В. В. Лапіна вони розглянуті найбільш ретельно, при тому, що й інші дослідники — як попередники, так і сучасники — приціляли їм належну увагу.

Проведений В. В. Лапіним аналіз наявних матеріалів з топографії, геології та палеогеографії Березані, що свого часу був вичерпним зведенням, і зараз слугує надійною основовою у даній галузі⁴. Ним же вперше було здійснено спробу проведення підводних досліджень прилеглої до острова акваторії⁵.

У результаті розкопок широкою площею з застосуванням сучасної методики вдалося детально простежити стратиграфічну колонку на ділянці «О», і, відповідно, переглянути деякі уявлення про основні етапи існування поселення, що на той час стійко утримувалися в науці. Зокрема це стосується концепції Е. Р. фон-Штерна про два

періоди життя на поселенні з певним інтервалом між ними⁶. Результати досліджень на ділянці «О» свідчать про безперервність існування Березанського поселення при найміні з VII до III ст. до н. е. Елліністичний матеріал був зафікований на Березані і раніше⁷, та саме В. В. Лапіним було виявлено культурний шар цього часу з відповідними йому будівельними рештками⁸ (рис. 2). До речі, в особистому фонді В. В. Лапіна у Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається рукопис статті, присвяченої Березанському поселенню елліністичного часу⁹.

Було отримано також нові дані щодо характеристики римського періоду в історії поселення, а також доби середньовіччя та XVIII ст.¹⁰. Тут В. В. Лапін продовжив традицію М. Ф. Болтенка, який вперше широко запровадив практику комплексного дослідження культурних решток різних епох на острові¹¹. Проте, слід відзначити, що до пізніших матеріалів В. В. Лапін, на відміну від М. Ф. Болтенка, ставився надто індеферентно, хоча й побіжно зробив у цьому нарямку одне цікаве спостереження. Йдеться про уточнення кількості людських втрат під час штурму острова у листопаді 1788 р. Ці втрати були значно зменшені в офіційній реляції Г. О. Потьомкіна до імператриці Катерини¹².

Слід відзначити ще один аспект методичного плану. При розробці хронологічної шкали для розкопу «Основний» В. В. Лапін виходив із пріоритету стратиграфії над супровідним матеріалом¹³. У свою чергу, санкт-петербурзькі дослідники Березані у даному питанні дотримувалися протилежної точки зору¹⁴. Цей момент є принципово важливим, оскільки в опублікованих працях є наявними різні датування схожих об'єктів. Це обумовлено відзначеними розбіжностями методичного характеру. Останнє може привести до появи хибних уявлень про динаміку розвитку тієї чи іншої частини поселення, та про нібито існуючу відмінності між ними.

Також для В. В. Лапіна як археолога був характерний комплексний підхід до історичних джерел. При цьому найбільшу пильну увагу він приділяв аналізу будівельних решток. У ході розкопок на ділянці «О» було досягнуто значного успіху у вивчені житлобудівництва мешканців Березанського поселення. Зокрема, вдалося виявити тотожність еволюції березанського житлобудівництва з ольвійським. Це виявилося приблизно на початку V ст. до н. е. у заміні землянок наземними кам'яними та сирцево-кам'яними будинками¹⁵. В. В. Лапін також розвинув тезу М. Ф. Болтенка та Л. М. Славіна про наявність на Березані будинків з підвальними приміщеннями¹⁶. Даний момент є надто важливим у плані вивчення стратиграфії та археологічної періодизації Березанського поселення. Так, концепція Е. Р. фон-Штерна про два періоди в існуванні античної Березані значною мірою ґрутувалася на інтерпретації кладок стін підвальних приміщень як наземних, що належали ранішим будівлям¹⁷.

Суперечливим уявляється висунуте В. В. Лапіним припущення про існування на Березані багатокамерних землянок як перехідного етапу від звичайної землянкової структури до наземного житлового будинку¹⁸. Ця гіпотеза не знаходить підтвердження і в результататах новітніх досліджень на острові.

Свого часу вважалося, що землянки були сконцентровані в основному на півночі острова. Це лягло в основу положення про існування «грецької» та «варварської» частин поселення, визначених на підставі визнання синхронності двох згаданих видів житлобудівництва, та розгляд їх як притаманних певним етнічним групам населення¹⁹. В. В. Лапін поспільно обстоював погляд про помилковість такої концепції²⁰, яка в децю модернізованому вигляді існує і зараз²¹ (хоча її не є загальновизнаною).

Землянкову забудову, що загалом передувала наземному житлобудівництву, виявлено практично повсюди на острові, де провадилися широкомасштабні археологічні дослідження. Це, на наш погляд, підтверджує правоту В. В. Лапіна у підході до цієї проблеми.

Щодо питання про наявність варварів у складі населення античної Березані існує дві полярні точки зору. Негативний погляд на дану проблему вперше найбільш повно і поспільно було сформульовано В. В. Лапіним на підставі аналізу наявної джерельної бази²². Ця тема й досі є предметом жвавої дискусії, в якій, однак, спостерігається деякий застій. Причиною його на нашу думку є те, що джерельна база питання залишається по суті незмінною, а аргументи як pro, так і contra вже давно вичерпано. Разом з цим, питання настільки важливе для розуміння характеру процесу грецької колонізації Північного Причорномор'я, що жоден з дослідників просто не може лишити його поза увагою та змушений приєднуватися до тієї чи іншої точки зору, в черговий раз перебираючи вже відомі посередні докази. Заслуга В. В. Лапіна тут полягає передусім у тому, що він вперше виступив проти інтерпретації певних фактів та явищ як таких, що безумовно підтверджують наявність якогось варварського компоненту в складі населення античних колоній у Північному Причорномор'ї. Знову ж підкреслимо, що, відстоюючи думку про етнічну однорідність мешканців Березанського поселення, В. В. Лапін оперував всім пакетом археологічних джерел з указаної теми, а саме: землянковими житлами, ліпною керамікою, скороченими похованнями, а іноді — зброяю та даними палеоантропології.

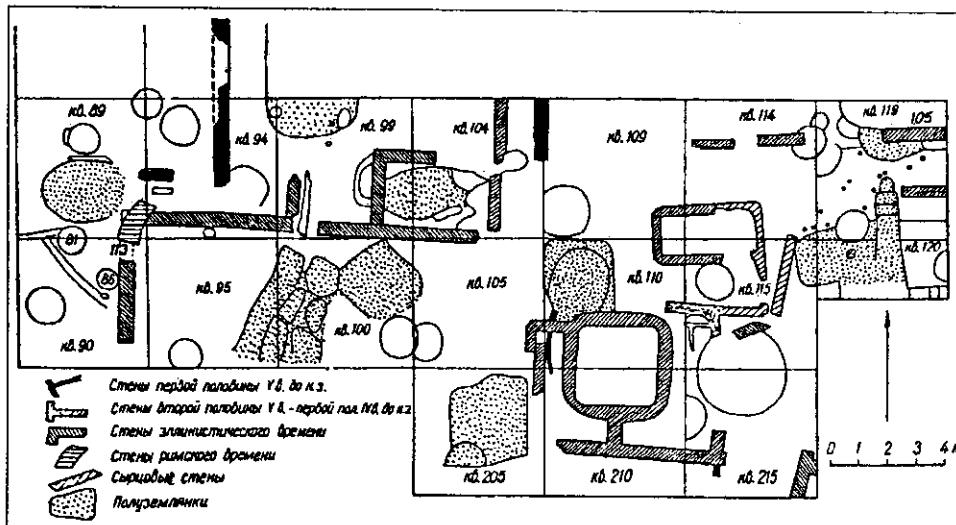

Рис. 2. План розкопу «Основний» (деталь). Будівельні рештки різних епох існування поселення. Дано за: Лапін В. В. Исследование древнегреческого поселения на о. Березань // АИУ.— Вып. II.— 1968.— С. 151.

Немає сенсу повторювати аргументацію В. В. Лапіна. Вона певною мірою викладена у його працях. Важливим є те, що його висновки часто отримують підтвердження за суттєвого кількісного зростання джерельної бази. У першу чергу йдеться про землянки. Зараз переважна більшість дослідників визнає їх як основний тип жител колоністів-греків на ранньому етапі існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї²³. Спроби дотримання попередньої інтерпретації²⁴ є принаймні непереконливими, а висунута нещодавно теза про відсутність землянкових жител, в принципі²⁵, при уважному розгляді, є ніщо інше як результат невдалих вправ з логіки, не підкріплених належним аналізом джерела.

Зараз вже можна говорити про кількісне розширення такої категорії археологічного матеріалу як зброя. До іронічного зауваження В. В. Лапіна з приводу «роззброєння» причорноморських еллінів нашими вченими²⁶ можна додати факти знахідок предметів озброєння грецьких зразків в Ольвії²⁷ та на Березані²⁸. Крім того, в Ольвії надійно засвідчено факт виробництва, наконечників стріл т. зв. скіфського типу, до речі, тими ж майстрами, які відливали монети-стрілки та дельфіни²⁹.

Введенні в останній час до наукового обігу краніологічні матеріали з Ольвії та Березанського поселення є нечисленними, проте добре документованими і датованими. Порівняння їх з серіями, що характеризують т. зв. претендентів на роль варварського прошарку у складі населення грецьких колоній, виявляє схожість на рівні антропологічного типу³⁰. На жаль, морфологічний тип греків метрополії через брак опублікованих матеріалів є майже невідомим, тому питання поки що залишається відкритим.

Що ж до такої особливості похованального обряду, як наявність скорочених поховань, то в цьому напрямку ми змушені констатувати відсутність помітного прогресу в останні десятиріччя порівняно з попередніми розробками.

Зрештою, ліпний посуд залишається, як і до того, непохитним аргументом прихильників наявності варварів в античних полісах. Проте, серйозної критики цей аргумент від часів В. В. Лапіна не зазнав. Слід також відзначити, що й підходи до цього археологічного джерела не змінилися. Це знову ж морфологічний аналіз, пошуки аналогій та підрахування відсоткового співвідношення за комплексами. При здійсненні останніх, як правило, ігнорується масовий матеріал — уламки амфорної тарі³¹. Вже через це даний метод не можна визнати цілком коректним щодо завдання етнічної атрибуції археологічних комплексів.

Надаючи короткий огляд сучасного етапу вивчення джерельної бази з розглядуваного питання, ми свідомо не торкалися такої надзвичайно цікавої та настільки ж незрозумілої категорії археологічного матеріалу, як т. зв. негрецькі графіті. Інтерпретація їх В. В. Лапіним як реліктової писемності, що коріннями сягає у крито-мікенську епоху, безумовно, суперечлива³². Не є обґрунтованішою і традиційна думка про належність їх варварам³³. Це джерело ще чекає на своїх дослідників, сучасний стан його вивчення поки що не дозволяє схилитися до певної точки зору.

Вельми однорідним В. В. Лапін уявляє і соціальний склад мешканців Березанського поселення. Він цілком справедливо відзначав відсутність ознак, що характеризує

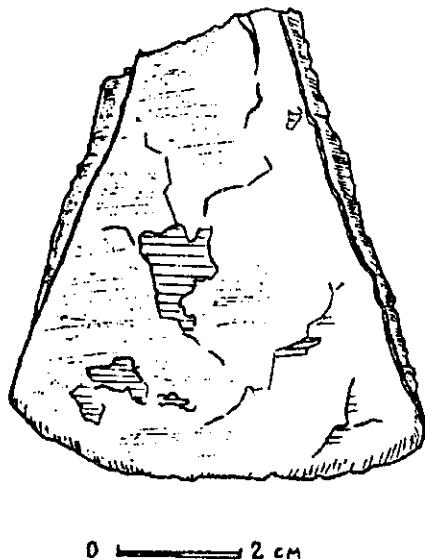

Рис. 3. Фрагмент залізної мотики (розкопки 1995 р.).

лузі матеріальної та духовної культур фіксується явища, що сягають корінням у далеке минуле грецького народу, наявні аналоги з крито-мікенською цивілізацією.

Головний висновок полягає у неприйнятті інтерпретації ранньої Березані як емпорія, та, взагалі, у запереченні «емпоріального періоду» як початкової фази грецької колонізації Північного Причорномор'я. Останню він розглядав як іманентний процес заселення практично вільних територій в результаті відтоку частини населення з метрополії. Причиною вказаного явища, за В. В. Лапіним, було «виникнення диспропорції усередині самих виробничих сил у результаті кількісного зростання населення»³⁵.

На перший погляд може скластися враження, що, руйнуючи теорію двосторонньої колонізації, В. В. Лапін намагався протиставити їй таку ж вигадану та односторонню схему. Звичайно, певна схематичність у даному випадку є неминучою. Що ж до істинності альтернативних рішень, що були ним запропоновані, то на їх відносність вказував і сам В. В. Лапін.

Природно, жодна наукова теорія не може претендувати на роль істини в останній інстанції. Тим небезпечнішими вважаються крайності в підході до осмислення будь-якого історичного процесу (тієї ж грецької колонізації). З іншого боку, використання цього прийому в науковій полеміці може дати іноді позитивний ефект, спеціально загострюючи увагу на спірних моментах та рельєфніше окреслюючи позицію автора. Це по силах тільки Майстру, але ж саме про таку людину йдеться у цій статті. Істина завжди перебуває посередині, та щоб знайти її, треба спочатку чітко визначити крайні точки.

Звичайно, «трудова Березань, що пропахла потом», як трактував її В. В. Лапін, є надійно зафікованим археологічним фактом³⁶. Але ж вірно й те, що вже в архаїчну епоху це поселення набуло міського виразу, яке різко виділяло його на тлі синхронних поселень Нижньобузького регіону. У цьому відношенні показовими є знахідки фрагментів античних статуй на Березані³⁷. Втім, якщо розібратися, В. В. Лапін ніколи й не намагався стверджувати звичайність Березанського поселення. На підтвердження цього ми ще раз нагадаємо його думку про те, що Березань стала «зародком ... організації, що іменується полісом»³⁸.

Доля неординарної особистості, як правило, теж неординарна; доля ж В. В. Лапіна як вченого деякою мірою ще й трагічна. Він рано пішов з життя і не встиг завершити задуманий цикл досліджень. Більша частина археологічних матеріалів, здобутих протягом двадцяти років розкопок, залишається неопублікованою. Так і не побачила світу його фундаментальна монографія «Березань і проблеми генезиса античної северопричорноморської цивілізації». Проте, останнє обумовлено цілком конкретною причиною.

Для В. В. Лапіна була характерною надзвичайна сміливість у висловлюванні нових поглядів на наукові проблеми. Часто запропоновані ним гіпотези були настільки неподіваними, що їх адаптація в існуючій на той час системі наукових уявлень була неможливою. Саме у конфлікті з часом ми бачимо причину того, що цю монографію не опубліковано³⁹.

зують постать заможного купця-посередника, при цьому іронізував з г.риводу «березанських Ротшильдів», що животіли у жалюгідних землянках, та, в країному випадку, мають статок в кілька золотих монет³⁴. У пошуках альтернативного рішення він, як сказав з цього приводу П. Й. Каришковський «... підтвердження шукав наявності аграрних елементів». На доказ означеної наявності ним наводилися дані палеогеографії (напівострівний стан Березані в античний час), остеології, а також конкретні археологічні знахідки, зокрема — землеробські знаряддя. Кількість останніх продовжує зростати. Зокрема, під час розкопок, що провадилися автором цієї статті на ділянці «Р-І в» у 1995 р. було знайдено фрагмент залізної мотики (рис. 3).

Загалом же характер Березанського поселення здавався В. В. Лапіну таким. Це «звичайне поселення виробничого аграрно-ремісничого профілю», що було втім «зародком соціально-економічної організації, що іменується полісом».

Склад мешканців досить однорідний, як у соціальному, так і в етнічному планах. У галузі матеріальної та духовної культури фіксується явища, що сягають корінням у далеке минуле грецького народу, наявні аналоги з крито-мікенською цивілізацією.

На перший погляд може скластися враження, що, руйнюючи теорію двосторонньої колонізації, В. В. Лапін намагався протиставити їй таку ж вигадану та односторонню схему. Звичайно, певна схематичність у даному випадку є неминучою. Що ж до істинності альтернативних рішень, що були ним запропоновані, то на їх відносність вказував і сам В. В. Лапін.

Природно, жодна наукова теорія не може претендувати на роль істини в останній інстанції. Тим небезпечнішими вважаються крайності в підході до осмислення будь-якого історичного процесу (тієї ж грецької колонізації). З іншого боку, використання цього прийому в науковій полеміці може дати іноді позитивний ефект, спеціально загострюючи увагу на спірних моментах та рельєфніше окреслюючи позицію автора. Це по силах тільки Майстру, але ж саме про таку людину йдеться у цій статті. Істина завжди перебуває посередині, та щоб знайти її, треба спочатку чітко визначити крайні точки.

Звичайно, «трудова Березань, що пропахла потом», як трактував її В. В. Лапін, є надійно зафікованим археологічним фактом³⁶. Але ж вірно й те, що вже в архаїчну епоху це поселення набуло міського виразу, яке різко виділяло його на тлі синхронних поселень Нижньобузького регіону. У цьому відношенні показовими є знахідки фрагментів античних статуй на Березані³⁷. Втім, якщо розібратися, В. В. Лапін ніколи й не намагався стверджувати звичайність Березанського поселення. На підтвердження цього ми ще раз нагадаємо його думку про те, що Березань стала «зародком ... організації, що іменується полісом»³⁸.

Відомо, що «не друкуються тільки ті праці, що не написані», а «рукописи не горять». Книга В. В. Лапіна реально існує. Вона зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України, має своє коло читачів, та, якщо судити за численними посиланнями на неї у новітніх наукових розробках, зібраний у ній багатий фактичний матеріал так чи інакше залишається до наукового обігу. Проте, низка положень теоретичного характеру, виходячи з відсутності реакції у наукових виданнях, залишаються непорушеними і ще чекають на своїх прихильників та опонентів. Не виключено, що у близькому майбутньому ми станемо свідками чи учасниками цікавої дискусії. Матеріал для неї є.

Життя та наукова діяльність В. В. Лапіна прийшлися на той період у розвитку вітчизняного антикознавства, що характеризувався початком зламу багатьох попередніх стереотипів, розробкою нових підходів в інтерпретації археологічних джерел та створенням на їх підставі нових концепцій розвитку античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Цей процес ще далекий від завершення, і це визначає важливість вивчення творчої спадщини В. В. Лапіна, багато ідей якого випередили свій час і зараз все більше й більше знаходять підтвердження у результатах новітніх досліджень⁴⁰.

Примітки

¹ Славін Л. М. Давньогрецьке поселення на острові Березань // Наук. зап. Київ. ун-та.— 1956.— Т. 15.— Вип. 6.— Іст. зб.— 7.— С. 157—169.

² Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 86—147.

³ Захарук Ю. Н. Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // СА.— 1969.— 4.— С. 287—290; Тережожин А. И. Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // СА.— 1968.— 4.— С. 290—297; Шевлов Д. Б., Брашинский И. Б. Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // ВДИ.— 1969.— 3.— С. 161—171.

⁴ Лапін В. В. Указ. соч.— С. 128—136; Лапін В. В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // НА ІА НАНУ.— 1978.— а. ф. 24.— 1.— С. 77—99.

⁵ Лапін В. В. Греческая колонизация...— С. 133, 134; Дневник начальника Березанского отряда Ольвийской экспедиции ИА АН УССР Лапіна В. В. // НА ІА НАНУ.— 1961—1962/ба.— С. 85—87; Назаров В. В. Итоги и перспективы подводных исследований в районе о-ва Березань // Задачи советской археологии в свете решений ХХVII съезда КПСС. Тез. докл. всесоюз. конф. (Сузdal', 1987).— М., 1987.— С. 181.

⁶ Штерн Э. Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани // ЗООИД.— 1901.— Т. XXIII.— С. 88—91.

⁷ Болтенко М. Ф. До питання про час виникнення та назву давнішої йонійської оселі над Бористеном (з березансько-ольвійських студій) // ВОКК.— 1930.— 4.— 4—5.— С. 39.

⁸ Лапін В. В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань // АИУ.— 1968.— Вып. II.— С. 151, 152; Лапін В. В. Дослідження на о. Березані в 1969 році // АДУ.— 1972.— Вип. IV.— С. 157, 158.

⁹ Лапін В. В. Эллинистическая Березань // НА ІА НАНУ.— а. ф. 24.— 13.— 24 с.

¹⁰ Лапін В. В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань...— С. 150—152; Лапін В. В. Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1970 г. // НА ІА НАНУ.— 1970/11.— С. 10—16; Лапін В. В. Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г. // НА ІА НАНУ.— 1971/9а.— С. 3, 4; Лапін В. В. Остров Березань (некоторые итоги и перспективы исследований) // НА ІА НАНУ.— А. Ф. 24.— С. 23—25.

¹¹ Болтенко М. Ф. Стародавня руська Березань // Археологія.— 1947.— I.— С. 39—51; Болтенко М. Ф. Розкопки на острові Березані в 1946 р. // АН УРСР.— 1949.— Т. II.— С. 31—38; Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березани // ЗОЛО.— 1960.— Т. I (34).— С. 44—46.

¹² Лапін В. В. Отчет... // 1971/9а.— С. 3, 4.

¹³ Лапін В. В. Березань и проблемы...— С. 107.

¹⁴ Конєйкина Л. В. Новые данные об облике Ольвии и Березани в архаический период // СА.— 1975.— 2.— С. 188. Критику див.: Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 30.

¹⁵ Лапін В. В. Греческая колонизация....— С. 100; Лапін В. В. Дослідження на о. Березані...— С. 159.

¹⁶ Лапін В. В. Греческая колонизация....— С. 98—100.

¹⁷ Штерн Э. Р. Раскопки на острове Березани // ОАК за 1904 г.— СІІб.— 1907.— С. 41—49.

¹⁸ Лапін В. В. Березань и проблемы...— С. 134, 140—143. Критику див.: Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 27.

¹⁹ Доманский Я. В. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э.: (Ист.-археол. исслед.).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1955.— С. 3, 4; Доманский Я. В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. // АСГЭ.— 1961.— Вып. 2.— С. 37.

²⁰ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 95—97, 102.

²¹ Соловьев С. Л. Строительные комплексы архаической Березани (анализ архитектурно-строительных традиций).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1989.— С. 9.

²² Лапин В. В. Экономическая характеристика Березанского поселения // Античный город.— М., 1963.— С. 31—39; Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 142, 233.

²³ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 11; Мазарати С. Н., Отрешко В. М. Полуземлянки и землянки // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 8; Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— С. 16; Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида VI—II вв. до н. э.— К., 1990.— С. 63, 70; Золотарев М. И. Формирование архитектурно-планировочной структуры северо-восточного района Херсонеса в античное время // Древнее Причерноморье. II чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского.— Тез. докл. юбил. конф.— 9—11 марта 1991 г.— Одесса, 1991.— С. 38; Див. также тезисы доповідей С. Б. Охотникова, С. Д. Крижицького та В. В. Крапівіної, С. Б. Буйських та В. М. Отрешка, В. В. Назарова, В. М. Отрешка на Міжнародному археологічному симпозіумі «Греки на Черном море» (Фессалоники, 7—10 марта 1996 г.).

²⁴ Соловьев С. Л. Строительные комплексы архаической Березани...; Соловьев С. Л. О формировании городской и полисной структуры Березанского поселения // ПАВ.— СПб., 1993.— С. 42; Соловьев С. Л. Новые аспекты истории и археологии античной Березани // ПАВ.— СПб., 1994.— С. 85—95; Соловьев С. Л. Периодизация жилого строительства античной Березани // Археологические вести.— 1995.— 4.— С. 157.

²⁵ Кузнецов В. Д. Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // Боспорский сборник.— М., 1995.— 6.— С. 99—126.

²⁶ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 207.

²⁷ ОАК за 1908 г.— С. 78; Черненко Е. В. Ножны греческого меча из Ольвии // Скифы и Сарматы.— К., 1977.— С. 120—127; Черненко Е. В. Деталь ножен кифоса из Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 174—178; Русаева А. С., Назаров В. В. Фрагмент щита из Ольвии // ВДИ.— 1994.— 1.— С. 45—53.

²⁸ Аналізу знахідок предметів озброєння з Березанського поселення, серед яких є фрагмент меча — «махайри» грецького зразку, присвячено статтю, підготовлену нами у співавторстві з С. Л. Соловйовим (здана до друку).

²⁹ Назаров В. В. Новые данные о бронзолитеином ремесле в Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. VI Респ. конф. молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г.— К., 1987.— С. 112.

³⁰ Назарова Т. О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 85—95.

³¹ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 30—34, 70, 71.

³² Лапин В. В. Березань и проблемы...— С. 319—354, 403—405.

³³ Головко І. Д. Кілька невиданих графіті із Ольвії та з Березані // МАПП.— Вип. II.— Одеса, 1959.— С. 167—176.

³⁴ Лапин В. В. Остров Березань...— С. 18.

³⁵ Лапин В. В. Березань и проблемы...— С. 315.

³⁶ Лапин В. В. Остров Березань...— С. 17.

³⁷ Штерн Э. Р. Раскопки на Березани // ОАК за 1909 и 1910 гг.— СПб., 1913.— С. 105—117; Болтенко М. Ф. История исследования острова Березани и изменения его проблематики (1848—1948) // НА ІА НАНУ.— Ф. 12.— 278.— С. 127; Назаров В. В. Раскопки на Березани в 1991—1992 гг. // Археологічні дослідження на Україні 1992 р.— К., 1993.— С. 103, 184.— Рис. 43/3; Nazarov V. V. Archäologische Untersuchungen auf Berezan' (здано до друку); Назаров В. В., Якубов В. Н. Раскопки на Березани // Археологічні дослідження в Україні 1993 р.— (здано до друку).

³⁸ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 147.

³⁹ Під «часом» я в данному випадку розумію певний етап розвитку наукових уявлень, не враховуючи той чи інший відтінок ідеологічної оболонки. Остання практично не відігравала ролі щодо розглядуваної ситуації.

⁴⁰ Отрешко В. М. Про основи економіки Березанського поселення // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 112—122.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВИЙ СКАРБ ОЛЬВІЙСЬКИХ ДЕЛЬФІНОПОДІБНИХ МОНЕТ З РОЗКОПОК НА О. БЕРЕЗАНЬ

М. І. Золотарьов

Ольвійські бронзові літі монети (так звані дельфінчики) є одним з елементів своєрідного феномену в античній нумізматиці — виготовлення та обіг бронзової літої монети на ранніх етапах розвитку античних полісів Північно-Західного Причорномор'я. Випуски літих монет здійснювалися в Ольвії, Істрії, Керкінітіді та, вірогідно, Ніконії, а можливо — й на о. Березань. Особливо численні знахідки літих монетоподібних поробок-дельфінчиків в Ольвії та (що для нас особливо важливо) на о. Березань. Численність знахідок, своєрідність та велика кількість монет цих форм давно привертають увагу дослідників, причому кожний, хто будь-коли звертався до дельфіноподібних монет, намагався запропонувати власну типологію, а іноді — й хронологію. Початок цьому поклав на порозі нинішнього сторіччя В. В. Голубцов, який вперше визначив монети-рибки (як їх тоді називали) як дельфінчики та відніс їх існування до VI — початку V ст. до н. е.¹. О. М. Зограф, дещо розширивши час обігу дельфінчиків, вважав, що великі монети з написами APIKO та ΘY оберталися у кінці VI ст. до н. е., а дрібні анепіграфні монети мали ходіння до IV ст. до н. е.². Повністю погоджуючись з О. М. Зографом стосовно датування цих монет, О. Г. Сальников, проте, розділив їх на чотири типологічні та хронологічні групи й помилково (на наш погляд) вбачав у бронзових дельфінчиках пізню імітацію форм різноманітних рибних порід, що відігравали, згідно його нічим не аргументованій точці зору, на перших порах в Ольвії роль грошей³.

Авторство найвідомішої класифікації ольвійських дельфіноподібних монет належить Л. П. Харко. Приймаючи в цілому загальне датування О. М. Зографа обігу всіх дельфінчиків у межах другої половини VI — першої половини IV ст. до н. е.⁴, автор здійснив спробу створити власну типологію та періодизацію випусків дельфіноподібних монет, розділивши всі анепіграфні випуски на п'ять типів та хронологічно визначивши кожен з них⁵. Проте ця спроба створення типології монет-дельфінів була справедливо розкритикована В. В. Лапіним⁶. В. О. Анохін вважає, що можна виділити три основні типи дрібних анепіграфніх дельфінів. Нижній рубіж емісії дельфіноподібних монет він пропонує встановити у межах третьої четверті VI ст. до н. е., а, базуючись на поодиноких знахідках їх у покованнях ольвійського некрополя, доводить існування дельфінчиків до кінця IV ст. до н. е.⁷. Найбільший знавець ольвійської нумізматики П. Й. Кашиковський вважає за можливе відносити початок виготовлення дельфінів в Ольвії до другої половини VI ст. до н. е. та, згідно його точки зору, весь період емісії цих своєрідних грошових знаків навряд чи набагато перевищує одне сторіччя⁸. Своєрідним хронологічним репером початку існування дельфінчиків в Ольвії може слугувати той факт, що вони приходять на зміну монетам-стрілкам, витіснюючи останні з грошово-монетного обігу⁹. Якщо пропозиція деяких дослідників стосовно локалізації виробництва літих стрілоподібних монет на о. Березані¹⁰ викликає іноді запереченння, то щодо ольвійського виробництва літих бронзових дельфінів, точки зору нумізматів та археологів не розбігаються.

Дельфіноподібні монети у великій кількості трапляються під час розкопок не лише Ольвії, знаходять їх і під час археологічного вивчення ольвійської хори¹¹. Як правило, їх знахідки кожного року в ольвійському регіоні досить численні і здавалося б, що дельфінчики мають бути надійним джерелом для датування того чи іншого об'єкту, що досліджується. Але насправді це не так. Навіть за умови знахідки дельфінчиків у культурному шарі, який є синхронним часу їх обігу (що саме по собі явище не дуже часте), ми маємо змогу датувати пам'ятку, що досліджується, лише у дуже широких часових межах — понад одне сторіччя. Проте такі широкі датування не відповідають сучасному стану вивчення хронології археологічних джерел. Відсутність реальної досить детальної хронології випусків та часу обігу різноманітних типів ольвійських дельфіноподібних монет не дозволяє використовувати їх, попри всю численність знахідок, як надійний датуючий елемент. Необхідно здійснити розробку реальної хронології обігу дельфінчиків,

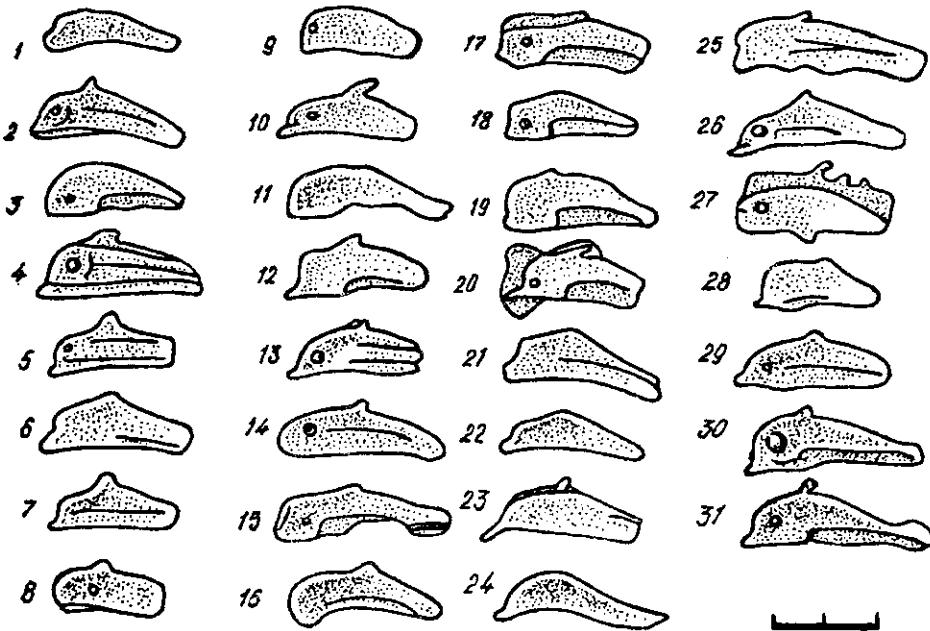

Рис. 1. Скарб ольвійських дельфіноподібних монет з розкопок на о. Березань.

проте це може бути виконано лише на підставі вивчення скарбів цих монет та групових знахідок їх скарбового характеру. Найважливіше значення для виконання цього завдання має точна фіксація та опис всіх без винятку знахідок такого характеру на всій обширній території ольвійського полісу. Одна з таких знахідок була здійснена експедицією Ермітажу на о. Березань у 1983 р. Завдачуючи начальнику Березанської експедиції Я. В. Доманському за право публікації скарбу, що було надане мені, нижче наведу його опис.

Скарб було знайдено 23 липня 1983 р. на поселенні на ділянці «Б». Його виявлено у верхній частині приміщення «Г», у сірголіністому заповненні, на глибині 0,15 м від верху кладки № 34, на відстані 1,65 м на північ від кута приміщення, створеного кладками № 31 та 34. Монети у кількості 31 екземпляр лежали невеликою купкою на площині 15×20 см. Не виключено, що монети могли міститися у давньому гаманці зі шкіри або матерії, загубленому володарем.

Гаманець (якщо він справді існував) зотів повністю, але монети знайдено у досить задовільному стані, вони лише трохи вкриті окисом. Проведене одночасне зважування монет до реставрації та після неї показало, що їх вага значно коливалася від 1,08 до 3,06 г до реставрації й від 1,02 до 2,99 г після очищення (табл. 1). Втрата ваги, що звичайно трапляється під час реставрування античних археологічних знахідок з бронзи, складає досить припустиму цифру у 10% первинної ваги. Значне коливання ваги окремих екземплярів монет зі скарбу пояснюється, на наш погляд, тим, що у гаманці були всі типи дельфінчиків, за винятком дельфінів великого розміру та дельфінів з написами. Вже сам факт присутності у груповій знахідці, що публікується, всіх відомих основних типів свідчить про те, що існуючі на сьогодні типології ольвійських дельфіноподібних монет штучні, та для створення реальної типології мають бути базовими інші ознаки, ніж зовнішня форма та вага монети.

Нам здається, що при масовому виготовленні дельфінчиків, яке існувало в Ольвії, примітивний спосіб їх виробництва (литво) призвів до появи великої кількості виробів, що відрізнялися один від одного за зовнішнім виглядом та вагою. Проте, виходячи з того, що ознаки, які досить розрізнялися під час відливання кожної чергової партії монетоподібних виробів (а відливалося їх за один прийом — тисячі!), знаходилися в основі створення існуючих нині класифікацій, то й самі ці класифікації досить штучними. Не виключено, що у момент обігу дельфінчиків еквівалентом кошту виступала не окрема монета та її вага, а мас значення вага металу кількох разом взятих екземплярів, що складали певний вагомий норматив. У такому випадку, цілком зрозумілим стає різноманітність форм та ваги дельфіноподібних монет, тобто, елементів, що суттєво не впливали на регламентацію обігу цих поробок, які мали значення грошей лише у ваговому вираженні взятих разом кількох екземплярів. З цієї ж причини обігу металу, а не окремих монет дельфінчиків як еквіваленту коштів, в Ольвії набуває такого значного поширення своєрідна найпростіша форма виготовлення монетоподібних поробок — литво. Це тим більш незвичайно, якщо врахувати, що в цей час у всьому античному світі (в тому числі, в ольвійській метрополії — Мілеті) в обігу перебували відповідні певному ваговому стандарту карбовані монети.

Для становлення та вивчення вагових метрологічних стандартів, що існували в Ольвії в V ст. до н. е., може мати певну роль з'ясування повної ваги знайдених скарбів. У ряді випадків це встановити не вдається, бо до рук дослідників потрапляє тільки та частина скарбу, яку вдається зібрати, а інші монети розходяться по різноманітним колекціям, у тому числі й приватним, і

стають практично недосяжними для дослідників. Проте в нашому випадку загальна вага березанського скарбу 1983 р. складала 68,65 г до реставрації, та 62,11 — після неї.

Найбільш прийнятним методом датування дельфіноподібних монет поки що є стратиграфічний, який добре зарекомендував себе під час дослідження керамічної епіграфіки¹². В шарі, де відкрито скарб, знайдено багато уламків архайчних амфор різноманітних типів та центрів виробництва, які звичайно складають основну кількість керамічних знахідок шару. Це були хіоські опуклогорлі, лесбоські та самоські амфори, амфори із склянкоподібними дензіями тощо. Тут же було знайдено фрагменти іонійських посудин, хіоської, родосько-іонійської та аттичної чорнолакової, у тому числі розписної чорнофігурної кераміки. Загальна дата цих знахідок не виходить за межі останньої четверті VI — першої третини V ст. до н. е. Саме цим часом можна датувати монетні знахідки зі скарбу.

Приміщення «Г», в якому було знайдено скарб, разом з приміщеннями «Б», «В», «Ж», «З», «К» та «Л» входили до комплексу однієї двоповерхової (з точки зору авторів розкопок) будівлі, яка припинила існування не пізніше кінця першої третини V ст. до н. е. Не виключено, що гаманець з монетами потрапив до шару руйнування споруди з другого поверху. Інакше кажучи, час створення скарбу — кінець першої четверті V ст. до н. е. Цілком ідентичний розглядуваному скарбу 1983 р. за складом та часом утворення, скарб, знайдений на о. Березань в 1962 р. та опублікований В. В. Лапіним¹³. Створення двох подібних до деталей березанських скарбів відбувається у зв'язку з різким скороченням на початку V ст. до н. е. території та населення Березанського поселення, що було пов'язане зі зміною загальної політичної ситуації в Північному Причорномор'ї і як наслідок — встановлення скіфського протекторату над всім Ольвійським полісом¹⁴.

У зв'язку з тим, що в обох березанських скарбах були представлені дельфінчики всіх груп анепіграфічних монет, можна казати, що всі вони оберталися одночасно, проте не пізніше першої третини V ст. до н. е. Тому типології та хронології випусків цієї монети, що існують та дотягають їх обіг до IV ст. до н. е. є штучними. Для створення дійсно реальної хронології випусків дельфіноподібних монетних поробок необхідно вивчення, перш за все, скарових знахідок відповідно до стратиграфічних даних. На підставі вивчення скарбів, та, використовуючи для класифікації інші, ніж дотепер, принципи, можна буде у майбутньому створити відносну хронологію цих цікавих та досить своєрідних монетних емісій. Поки ж повністю залишається в силі точка зору О. М. Зографа, який вважав, що «підтвердити або відкинути існуюче датування повинні стратиграфічні дані знахідок, проте, підкresлю, тільки групових знахідок дельфініїв»¹⁵. Стосовно ж особливостей виробництва та обігу літих ольвійських дельфінчиків, то всі складності пояснення цього феномену в нумізматиці Ольвії зникаються, якщо сприйняти точку зору П. Й. Каришковського з його досить розгорнутою аргументацією приватного характеру цього монетного випуску¹⁶.

Таблиця 1. Вага монет зі скарбу до і після реставрації (г).

№ п./п.	До реставрації	Після реставрації	№ п./п.	До реставрації	Після реставрації
1	1,08	1,02	17	2,29	2,01
2	1,48	1,23	18	2,34	2,07
3	1,56	1,39	19	2,42	2,20
4	1,61	1,49	20	2,44	2,21
5	1,66	1,51	21	2,50	2,29
6	1,67	1,54	22	2,55	2,30
7	1,72	1,57	23	2,59	2,42
8	1,83	1,59	24	2,63	2,44
9	1,92	1,63	25	2,69	2,45
10	1,93	1,71	26	2,79	2,45
11	1,98	1,77	27	2,80	2,52
12	2,05	1,81	28	2,82	2,62
13	2,06	1,83	29	2,83	2,67
14	2,12	1,95	30	2,99	2,72
15	2,12	1,87	31	3,06	2,88
16	2,12	1,95			

Примітки

¹ Голубцов В. В. Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 гг. // ИАК.— Вып. 51.— Пр., 1914.— С. 70, 71.

² Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— Вып. 16.— С. 124.

³ Сальников О. Г. Ольвийські «рибки» // МАСП.— 1959.— Вып. 2.— С. 54.

⁴ Харко Л. П. Монеты из раскопок Ольвии в 1946—47 гг. // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 323.

- ⁵ Там же.— С. 324—330.
- ⁶ Лапин В. В. Групповая находка ольвийских дельфинов на Березани // МАСП.— Вып. 7.— С. 42—51.
- ⁷ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 10.
- ⁸ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 37.
- ⁹ Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 80.
- ¹⁰ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 145.
- ¹¹ Рубан В. В. О хронологическом соотношении литьих стрелок и дельфиновидных монет на территории Нижнего Побужья // Нумизматика античного Причерноморья.— К., 1982.— С. 15—20.
- ¹² Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— 1972.— Вып. X.— С. 6—10.
- ¹³ Лапин В. В. Групповая находка...— С. 42—51.
- ¹⁴ Vinogradov Ju. G. Die historische Entwicklung der griechischen Polies der nordlichen Schwarzmeergebiete im 5 Jh. V. Chr. // Chiron, 1880.— № 10.— S. 63—100.
- ¹⁵ Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 124.
- ¹⁶ Карышковский П. О. Указ. соч.— С. 38—40.

КОМПЛЕКС РОЗПИСНОГО ТИНЬКУ З ОЛЬВІЙ

В. І. Назарчук

У статті запропоновано відновлення поліхромного інтер'єру заможного елліністичного будинку в Ольвії. Реконструкцію виконано на підставі великого комплексу розписного тиньку, знайденого в будинку I на ділянці Т-3 в 1996 р.

Унікальний комплекс поліхромного тиньку було виявлено в Ольвії на ділянці Т-3 під час розкопок 1996 р. Кілька тисяч фрагментів, загальною площею 2,12 м², походили із засипу великої цистерни, що належала багатому будинку (Т-3-1) III — першої половини II ст. до н. е., розташованому в середині террасної частини міста (рис. 1). Фрагменти подрібні, але наявність двобарвних і розписних уламків дозволяє запропонувати варіант реконструкції розпису¹.

Усі фрагменти розподіляються за кольоровими поясами. Найбільша кількість фрагментів яскраво-червоним кольором; загальна площа, яку вони займають, 2,15 м². Наступна за площею група (0,7 м²) — із сірим покриттям. У цій групі присутні профільовані рельєфні фрагменти. До найменшої групи належать фрагменти білого кольору. Загальна їх площа — лише 0,27 м², але частина з них має сліди нанесеного червоного фарбою орнаменту з геометричних фігур (кіл та трикутників).

Таким чином, пропорційні співвідношення поверхонь кольорів червоного, білого та сірого у знайденому комплексі, відповідно дорівнюють 68%, 8,6% і 22,5% (тобто близько до співвідношення 7:1:2).

Крім цього, збереглися двобарвні фрагменти із межами між поясами. У сумі ми маємо 1,56 м межі між червоним і білим і 1,86 м межі між білим та сірим (рис. 2).

Межі між поясами підкреслено недбалою розмежованою лінією. На кількох фрагментах (сиро-бліх) ця межа являє собою неглибоку борозну трикутної в перетині форми завширшки до 0,15 і глибиною до 0,1 см. На одному фрагменті борозна відсутня, і межу підкреслено ніби ледь помітним (0,05 см) уступом. На більшості фрагментів, однак, межу сірого й білого поясів виконано шляхом вдавлювання мотузки (до 1,5 мм діаметром). Інколи відбиток мотузки проходить нижче межі барв поясів. Ймовірно, натягнутий і наполовину відбитий у нагівсирому тиньку мотузок було використано для початкової розмітки поверхні стіни перед її розфарбуванням.

Цю межу (між сірим та білим поясами) по верху відбитка мотузка підведено вузькою (до 0,2 см) червоною смужкою, що збереглася на більшості двобарвних фрагментів.

© В. І. НАЗАРЧУК, 1997

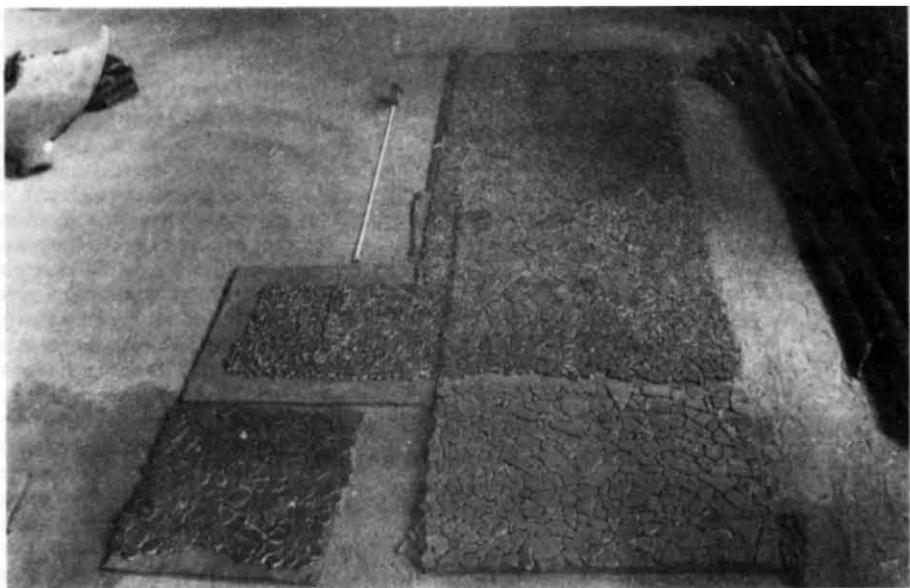

Рис. 1. Комплекс тиньку (частина) після знахідки у стані обробки.

Межу червоного і білого поясів, як і сіро-білого, також виділено недбалим вдавлюванням у напівсирий тиньк мотузка. Інколи червона барва дещо заходить на білий пояс нижче межі мотузка.

Сірий пояс, в якості декору, має ще один відбиток мотузка, нанесений на багатьох фрагментах на 3 см нижче межі з білим кольором. Ширина цього відбитка — 0,1—0,15 см.

Крім рельєфної смужки, що розділяє кольорові пояси, і кількох профільованих фрагментів сірого поясу сліди якогось іншого рельєфного декорування панно стіни (зокрема, розмітки під квадри) відсутні.

Практично всі фрагменти тиньку мають однакову товщину — 1,0—1,2 см. Лише деякі на 0,1—0,2 см товщі. Останні фрагменти більш характерні для сірого поясу. Разом з тим (за винятком профільованих сірих частин) кілька фрагментів червоного поясу (загальною площею 0,18 м²) виділяються своєю товщиною — до 2, 3 і навіть (один фрагмент) до 4 см. Зворотній бік тиньку, як правило, рівний, інколи досить гладенький, із збереженими слідами швів між каменями.

Як правило, розміри більшості (до 80%) фрагментів невеликі й коливаються від 4 до 6—7 см. Розміри товстих фрагментів значно більші: від 5—6 до 12 см. Шар фарби накладено на шар розчину у фресковій техніці, його поверхня гладенька й має сліди

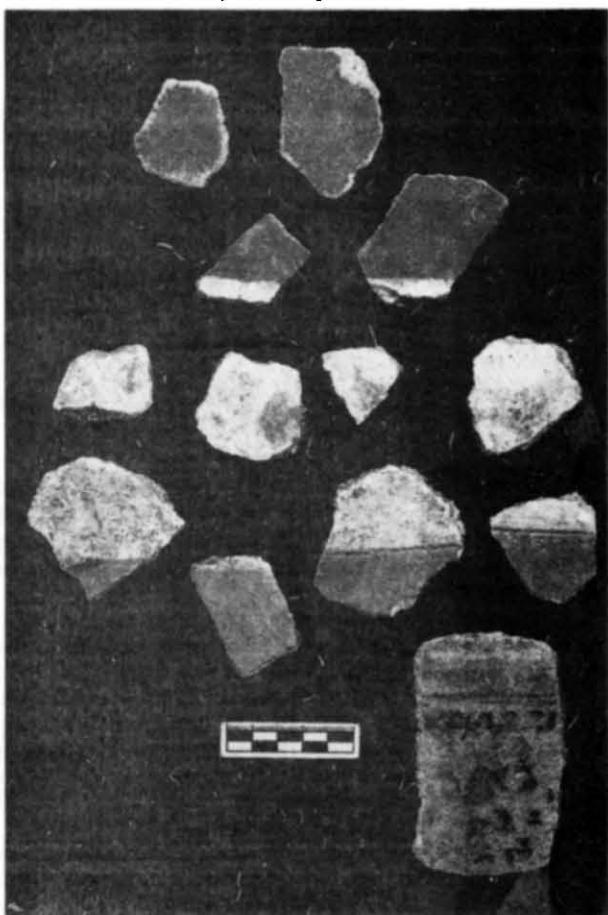

Рис. 2. Зразки поліхромних фрагментів трьох поясів.

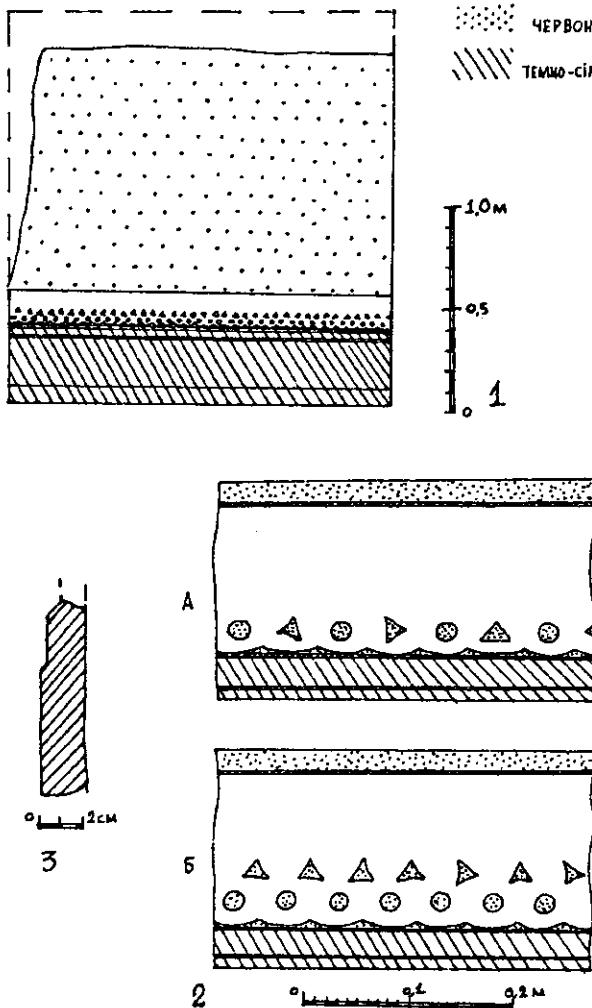

Рис. 3: 1 — реконструкція розпису стіни; 2, А-Б — варіанти орнаментації білого поясу; 3 — перетин фрагменту цоколя.

Кольорів без якихось елементів сюжетного розпису дозволяє вважати, що висота поясів: сірого, червоного й орнаментованого геометричними фігурами білого;

- сумарні довжини фрагментів з розділенням кольорів дають підстави вважати, що ширина ділянки стіни, на якій знаходився цей тиньк, становила не менш як 1,86 м (але, очевидно, і не набагато більше).

Звідси, маючи сумарну площину тиньку кожного з кольорів окремо, можна, ймовірно, встановити висоти кольорових поясів. Конкретно: висота сірого поясу — 0,38 м ($h/c = 0,7:1,86$); червоного — 1,16 м ($h/c = 2,15:1,86$); білого — 0,15 м ($h/b = 0,27:1,86$). Отже, можлива загальна висота фрагменту розпису могла становити приблизно 1,69 м.

Питання про верхнє завершення стіни залишається відкритим, оскільки у комплексі відсутні фрагменти завершення декору. Навряд чи втрачена частина була значною. Внаслідок унікальної збереженості кам'яних наземних кладок досліджуваного будинку вдалося встановити, що висота «високих» стін приміщень будівлі, які прилягають до борту тераси, від рівній долівок до перекриття становила 1,80—2,20 м.

Постає питання стосовно послідовності розташування кольорових поясів. Відомі схеми розташування знизу вгору чорного (чи сірого), потім червоного і лише потім білого поля. У нашому випадку цю схему порушенено, оскільки наявність червоно-білих і сіро-білих фрагментів поза сумнівом свідчить, що біле розташувалося між сірим та червоним. Не можна було б виключити також варіант, коли сірий пояс увінчував би червоний, якби не відсутність у комплексі червоно-сірих фрагментів і особливість сірого поясу, що дозволяє думати про його розташування саме внизу. Так, у нижній частині цього поясу присутні товсті профілюючі фрагменти (загальною довжиною до 0,42 м), оточеннювані нами із залишками плінтуса (рис. 3, 3). Повна висота плін-

туже ретельного загладжування. Товщина шару фарби — до 0,10 см; на сірих фрагментах — до 0,12 см.

Склад шару тиньку, ймовірно, близький до складу ідентичних фрагментів з червоним покриттям в Ольвії, що досліджувалися під керівництвом І. Л. Знанко-Яворського² (зразок 4)³. Він являє собою каменеподібний конгломерат майже білого кольору, складений з пісково-гравелістої маси великих і дрібних зерен-наповнювачів (чорних, сірих і напівпрозорих), занурених у тонкозернисту масу кальциту. Склад в'язкої речовини розчину і його заповнювачів характеризує карбонатну природу останніх і використання вапняку як вихідного матеріалу для випалювання вапна.

Комплекс тиньку залягав компактною масою, на глибині 1,60—2,40 м від розкритого верху цистерни. Про його цілісність якось мірою свідчить одинаковий відтінок фарби фрагментів кожного кольору.

Визначивши співвідношення поверхонь кольорів, спробуємо відновити можливу висоту й ширину поверхні стіни, відкритої знайденим тиньком. При цьому будемо викходити з таких передумов:

- судячи за кількістю, до цистерни було скинуто тиньк лише з частини однієї стіни;
- наявність фрагментів червоного, сірого й білого кольорів без якихось елементів сюжетного розпису дозволяє вважати, що розпис складався з трьох поясів: сірого, червоного й орнаментованого геометричними фігурами білого;

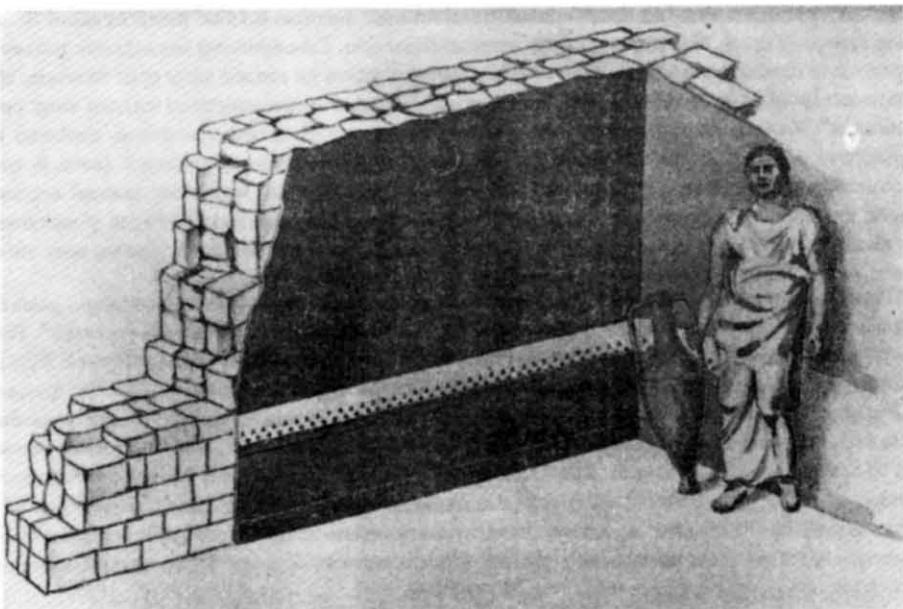

Рис. 4. Реконструкція інтер'єру приміщення (при дотриманні розмірів поверхні знайденої комплексу).

туса становить 9 см, товщина 2,5 см. Він являє собою вертикальну панель у нижній частині стіни темного сірого кольору, що має на висоті 6,5 см вузьку (0,2 см) похилу полищю. Вище розташовано наступну вертикальну панель висотою 3,5 см. Верх цієї панелі зрізано на 0,5 см похилою площинкою під кутом 45°. Цей зріз під чітко вираженим кутом у 135° на висоті 9,0 см від підлоги переходить вже у власне поверхню потинькованої стіни.

Таким чином, розміщення кольорових поясів нами реконструюється таким чином: нижню частину стіни вкривав сірий пояс з пілінгом, висотою 0,38 м; вище знаходився орнаментований білий пояс висотою 0,15 м, і над ним уже червона поверхня, висотою не менше 1,16 м. Загальна відновлювана висота — 1,69 м — показує, що збережений тиньк вкривав майже всю поверхню стіни, за винятком й завершення (рис. 3, 1).

Окреме питання викликає декорований червоними геометричними фігурами вузький білий пояс, який, імовірно, відігравав основну декоративну роль у забарвленні стіни.

Фрагменти із залишками червоного розпису на білому тлі становлять лише 0,044 м² (тобто лише 20% поверхні білого поясу). Ця найменш чисельна група тиньку складається лише з 47 фрагментів, на яких збереглися залишки нанесених червоную барвоню кіл діаметром 1,7—2,0 см, та (можливо) рівнобічних трикутників із стороною у 2,0—2,2 см, які чергуються з колами. Усі знаки нанесено просто на білий тиньк, без попередньої розмітки. Орнамент розташовано на 1,0—1,2 см вище за межу сірого поясу: відстань між сусідніми елементами становить 3,5—3,0 см. Матеріал, що зберігся, дозволяє запропонувати два варіанти реконструкції орнаменту (рис. 3, 2).

За першим варіантом, червоні кола чергувалися з трикутниками на висоті 1,0—1,2 см над межею сірого поясу. За другим можливим варіантом, на цій відстані проходив ряд, що складався лише з кіл. Ряд з великих трикутників проходив на 1,0—1,2 см вище за ряд кіл (тобто у 3,5—4 см над межею поясу), причому трикутники розташовувалися над проміжками між колами. В обох варіантах увесь цей орнаментальний ряд було підкреслено (по межі поясу) лінією червоного кольору з невисокими (до 0,3—0,5 см) широкими (до 1,5—1,7 см) трикутниками, що виступали у проміжках між колами (або колами й невеликими трикутниками). В обох випадках відновлюване число елементів орнаменту — близько 35 для першого й відповідно 70 для другого — близьке до наявної кількості орнаментованих фрагментів — 47, деякі з яких несуть залишки двох знаків.

З запропонованих варіантів випливає, що орнаментальна смуга могла займати або нижню третину білого поясу, або майже всю нижню його половину, роблячи його кольорову гаму на-зиченішою.

Таким чином, запропонована нами реконструкція розпису основної частини стіни багатого ольвійського елліністичного будинку відрізняється від відомих зразків простотою (рис. 4). Розписом звичайно декорувалися житлові приміщення та парадні зали будинків (андрони). У відновлюваному варіанті нашого будинку, нижні 0,38 м стіни, здебільшого приховані від очей встановленими ложами з тюфяками, були темно-сірого кольору. Вище (на рівні грудей чи голів бен-

кетуючих) проходив вузький білий орнаментований пояс висотою 0,15 м. Вище за нього — основна поверхня стіни (без карнизу) була яскраво-червоною. Сам принцип накладання тиньку й розпису стін елліністичних будинків звичайно застосовувався до кладок типу opus incertum, аби надати поверхні охайнішого вигляду, часто імітуючи раніше й практічески кладки типу opus quadratum⁴. Кладки досліджуваного ольвійського будинку у більшості приміщення зроблено на глинистому розчині, з каменів вторинного використання, нещільно притесаних (хоча й спостерігається наполеглива спроба архітектора імітувати з підручного матеріалу складні системи кладок класичного періоду)⁵. Задовільний зовнішній вигляд фасадів таких кладок у житлових будинках Ольвії у III ст. до н. е. саме й досягається за рахунок застосування різного виду тинькових, часто пофарбованих покриттів, у гамі яких переважає червоний колір⁶.

Ольвійський декор має значно простіший вигляд, ніж такі географічно близькі відомі розписи житлових елліністичних будинків, як розписи будинків Фанагорії⁷, садіб біля Пантикея⁸. Наш розпис не відтворює традиційні орфостати і постелисту регулярну кладку. Відсутні також імітації архітектурного декору та рельєфних орнаментів. Якоюсь мірою ця простота зближує інтер'єр ольвійського будинку з розписами андронів Олінфа⁹. Проте, на відміну від останніх, наш розпис ускладнено впровадженням білого орнаментованого поясу. Загалом він уявляється дещо відмінним від інших типів розпису стін. У зв'язку з цим відзначимо, що знахідки фрагментів червоного тиньку, який вкриває близько 70% поверхні нашої стіни, поширені і є досить численними у шарах Ольвії IV—II ст. до н. е., але вперше існує можливість запропонувати реконструкцію декорування усієї нижньої частини внутрішньої стіни житлового будинку III — першої половини II ст. до н. е.

Примітки

¹ Усі фрагменти — інв. 0-96, Т-3, № 488 — зберігаються в Ольвійському заповіднику. Автор висловлює глибоку вдячність Олександру Чорномазу за допомогу в роботі з цим унікальним комплексом.

² Значко-Яворський И. Л., Белик Я. Г., Илліминская В. Т. Исследование древних строительных растворов и вяжущих веществ // СА.— 1959.— № 4.— С. 142—152.

³ Там же.— С. 148, 149.

⁴ Vitr., Lib. II, VIII, 5—7; Sadurska A. Archeologia starożytnego Rzymu. Vol. I.— Warszawa, 1975.— S. 139; Parnicki-Pudelko S. Architectura starożytnej Grecji.— Warszawa, 1975.— S. 334.

⁵ Назарчук В. И. Основные результаты раскопок участка Т-3 в Ольвии 1989—1995 гг. // Тези Першої обл. наук. краезн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1995.— С. 36.

⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971.— С. 4, 127; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли античных городов Северного Причерноморья (IV в. до н. э. — I в. н. э.).— К., 1982.— С. 37, 38.

⁷ Блаватский В. Д. Фанагорийская стенная роспись // МИА 57.— М., 1956.— С. 169, 170.

⁸ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на Юге России.— М., 1915.— С. 38; Кастанаян Ж. Г. Стенная роспись сельской усадьбы эллинистического времени близ Пантикея // КСИА.— 1969.— Вып. 16.— С. 46—48.

⁹ Olinthus VIII, Р. 291—303.

РЕЦЕНЗІЇ

Крижанівський О. П. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: Курс лекцій.— К.: Либідь, 1996.— 477 с.

К. П. Бунятян

Сходознавству в Україні не поталанило. Заснована видатним ученим А. Кримським, ця галузь історичної науки, леда з'явившись в Україні, була знищена сталінськими репресіями. Попри всілякі перешкоди сходознавство збереглося та розвивалося в Москві та Санкт-Петербурзі, а також інших наукових центрах колишнього Радянського Союзу, які мають нині прекрасних фахівців з історії різних регіонів Стародавнього Сходу і постачають, зокрема, й навчальну літературу. І виходячи з того, що ми всі добре розуміємо російську мову, здавалося б, нема потреби ще в одному курсі лекцій. Але це не так.

По-перше, викладання українською мовою вимагає й наявності навчального матеріалу цією мовою. Інакше не буде подолано ситуацію тотальної русифікації, тотального неграмотного користування українською мовою, яке ми постійно спостерігаємо не лише в студентській аудиторії, а всюди. Пояснювати причини такого стану не варто. Не секрет, що через панування російської мови українська не поповнювалася новими термінами, зокрема й науковими. Отож видання українською мовою навчальної та наукової (як і іншої) літератури з часом компенсують цей недолік.

По-друге, курс з історії Стародавнього Сходу є таким складним, багатогранним та насиченим, що кожне з наступних видань завжди буде забарвлено чимось новим. Це зумовлено й рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. До перших належить дискусійний характер багатьох проблем давньої історії, серед яких головною певно, є визначення сутності найдавніших держав. Але й вона не стирає разючі відмінності між цивілізаціями, які яскраво постають, у першу чергу, в культурі. Інші визначаються особистістю вченого. Тож появя ще одного курсу лекцій з історії Стародавнього Сходу, а тим паче українською мовою та ще й такого, є нагальною потребою.

Відразу віддам належне авторові — його глибокій обізнаності з фактологічною базою, широкій ерудиції, освіченості, які виходять за межі курсу і які відбито, зокрема, у манері викладу матеріалу. Курс написано яскраво, образно. Чільне місце посідає висвітлення культурних досягнень кожної цивілізації, розкриття повсякденного життя та побуту, творчого потенціалу народів, особливостей світосприйняття, втілених у пам'ятках мистецтва, літератури, в релігійних та філософських системах та вченнях, ментальності населення. Цим запропоновані курс вигідно вирізняється серед існуючих. Таким чином, історія кожної цивілізації постає не як сухий науковий конструкт (виробництво, соціальні стосунки, форми власності, організація влади, класова боротьба), а в яскравості повсякдення, своєрідності кожної цивілізації. Це дозволяє рельєфніше усвідомити особливості давніх народів та прокладає місток до розуміння специфіки життя деяких сучасних. Цю спрямованість на осягнення історії у всій різноманітності її проявів відбивають і обширні списки літератури до кожної з тем, до яких включено й найновішу літературу, зокрема зарубіжних авторів, які завжди належної уваги надавали відтворенню реального життя.

Ще однією позитивною рисою курсу є відсутність акцентації уваги на давньосхідних суспільствах як рабовласницьких. Ця ідея лишається керівною для більшості російських сходознавців, якими створено капітальну узагальнюючу праці академічного зразка та навчальну літературу. Однак таке розуміння не узгоджується з фактами обмеженого використання рабів, головним чином у побутовій сфері¹. Та, зрештою, справа не лише в цьому, а в тому, що сутність цих суспільств складає тотальна не-

свобода всіх на противагу, скажімо, Греції та Риму, де несвобода одних протиставлялася свободі інших.

Коли йдеться про історію Стародавнього Сходу, то в першу чергу мається на увазі історія давніх цивілізацій. Проте зрозуміло, що історія цього обширного регіону почалася значно раніше. Цивілізації ж знаменують якісно новий етап в історії людства, а саме державну організацію на противагу первіснообщинній, з усіма тими наслідками, які було цим викликано. Незалежно від того, як вирішується проблема визначення їх сутності (були ці суспільства рабовласницькими, так званого азіатського способу виробництва чи якимись іншими), зрозуміло, що на тлі первісної історії вони презентують принципово нове явище. Тому авторові треба було б торкнутися передумов та умов виникнення цивілізацій. Це проклало б, по-перше, місток між первісністю та цивілізацією. По-друге, було б зрозумілим, чому цей процес спочатку відбувся лише в декількох куточках Старого Світу (Єгипет, Месопотамія, долини Інду та Хуанхе) і як до цього процесу поступово заликалися нові народи. Адже пізніші цивілізації виникли під більшим або меншим стимулуючим впливом первинних. Потретє, це дозволило б уникнути деяких логічних та методологічних суперечностей, а, певно, й фактологічних неточностей.

Нагадаю, що головною передумовою виникнення держави є перехід до відтворюючого господарства². Виникнення землеробства та скотарства було величезною подією в історії, яка, за словами В. І. Вернадського, визначила все майбутнє людства. Після виникнення людського суспільства це було другим істотним зрушеннем в історії Землі, яке невпізнанно змінило нашу планету та надзвичайно прискорило хід історії. Уже через 3–4 тис. років після виникнення відтворюючого господарства формуються перші держави в Месопотамії та Єгипті. О. П. Крижанівський характеризує цю подію як рядову та тлумачить її як перехід від кочового скотарства та способу життя до землеробства та осілості (с. 121, 223), який найперше стався в Месопотамії.

По-перше, має йтися про перехід від привласнюючої діяльності, тобто мисливства, збиральництва та рибальства до відтворюючої — землеробства та скотарства, оскільки доведено, що виникнення відтворюючого господарства проходило в комплексній формі, тобто землеробсько-скотарській. І це спричинило зміни у всіх сферах життя. По-друге — загалом про весь регіон Передньої Азії як, певно, найдавніший та один з найголовніших (зокрема, й для Європи) осередків виникнення відтворюючого господарства. У цьому процесі власне Месопотамія була задіяна частково, адже пастки нового способу господарювання з'явилися в горах та передгір'ях Передньої Азії, у смузі так званого родючого напівімісяця³. Буйно ж розквітили вони з освоєнням долин Південної Месопотамії та застосуванням іригації.

Не зовсім точно висвітлено й період, що передував виникненню перших держав у Месопотамії. Автор пише: «В V тис. (халафська культура) стародавні поселення (Ереду, Ур, Урук та ін.) з'являються також на крайньому півдні Месопотамії» (с. 121). Зазначу, що освоєння Південної Месопотамії відбулося раніше, в VI тис. до н. е., носіями культури, схожої до хассунської (або хассунсько-самаррської), яка обіймала простори Середнього та Верхнього Тигру. Зокрема, так датується поселення Абу-Шахрайн на березі Перської затоки та ін. На грунті цієї культури склалася убейдська, носії якої, певно, й були пращурами Шумерської цивілізації. Що ж до халафської культури, то вона була поширеною у Верхній Месопотамії⁴.

Країна обізнаність з проблемою виникнення відтворюючого господарства дозволила б уникнути й інших неточностей. Так, на с. 34 О. П. Крижанівський пише, що в IV тис. до н. е. єгиптяни (амратійці) одомашнили велику та дрібну рогату худобу, віслюків, свиней, навчилися ткацтву. Зауважу, що амратська культура Єгипту, як і фаянська та бадарійська, що передували їй (датуються відповідно другою половиною V тис. та початком IV тис. до н. е.), належать до кола ранньоземлеробських культур, де землеробство та скотарство відігравали вже провідну роль. Освоєння ж цих галузей діяльності проходило раніше, починаючи з VII тис. до н. е., на місцевому ґрунті та під впливом передньоазійського населення. Саме з Передньої Азії потрапили до Єгипту свійські кози та вівці⁵.

Загалом, виникнення первинних осередків доместикації рослин та тварин, уперше встановлених М. І. Вавіловим, проходило і в Старому, і в Новому Світі приблизно синхронно та пов'язано з глобальними змінами клімату, які сталися з закінченням льодовикового періоду. Деякі розбіжності в хронології спричинено, ймовірно, недосконалістю методів датування та розкопок, труднощами у визначенні кісток тварин, а також недостатньою кількістю пам'яток, синхронних цьому процесові. Останнє особливо стосується Єгипту, для якого поки що лише контурно означенено цю подію.

Дещо однобокою є думка, що «цивілізація в долині Нілу з'явилася дуже рано саме завдяки природно-кліматичним умовам» (с. 28). Справедливіше було б сказати всупереч. Адже ці умови, як і в Месопотамії, були жахливими. Кмітливість людей здолала цей недолік та перетворила їх на сприятливі.

Однак впровадження відтворюючого господарства було лише передумовою ви-

никнення цивілізацій. Щоб це відбулося, необхідними були три умови: 1) отримання сталої та в значних масштабах додаткового сільськогосподарського продукту, 2) його концентрація, 3) можливість трансформації в престижні речі. Яскравим матеріальним втіленням цього процесу є поява міст, де й здійснювалася концентрація та перерозподіл додаткового продукту, а паралельно з цим та на цьому ж ґрунті формувалися державні органи, які й здійснювали контроль. Тому виникнення міста означає й виникнення держави. Місто й держава — це два боки єдиного явища⁶. Саме системне розуміння цього процесу дозволяє уникнути суперечностей, які знаходимо на с. 121, 122. Спочатку автор пише: «...остаточно цивілізація сформувалася в Месопотамії лише в другій половині IV тис. (культура Урука), коли з'явилися найдавніші міста, протошумерська писемність (піктографічна), рабство і перші державні інститути». Нижче читаемо: «Шумерська цивілізація міцно звелаася на ноги на межі IV—III тис. до н. е. (культура Джемдет-Наср)...». Далі: «...епохою розквіту шумерської цивілізації була перша половина III тис. — Ранньодинастичний період» (с. 121). Перегорнувши сторінку, знайдемо: «Перші держави з'явилися в Південній Месопотамії десь у середині III тис. до н. е.» (с. 122). Таким чином виходить: міста були, державні інститути були, а держави не було. Але ж міста не притаманні первісності, як і державні інститути.

Звичайно, провести чітку межу між вождівством та державою, між пізньоієрвісним поселенням та містом не просто. Особливо це стосується ситуації тривалого та безперервного поступального розвитку, як це було в Шумері. У цьому невпинному процесі перетворення однієї якості в іншу приблизною межею визнано рубіж IV—III тис. до н. е. Саме з цього часу, з так званого Протописемного періоду (2900—2750 рр. до н. е.), розпочинають історію шумерської цивілізації, і саме цим часом, а не другою половиною IV тис. до н. е. датують появу всього комплексу рис, притаманних державі: міст, писемності, апарату чиновників тощо⁷.

Певно, лише прикрим непорозумінням можна пояснити таку помилку: «10—12 тис. років тому, коли в Європі настав льодовиковий період...» (с. 28). У вказаний час льодовиковий період скінчився.

На с. 258 О. П. Крижанівський пише, що 1947 р. в м. Пасаргадах випадково знайдено багатошарий скарб, який називають скарбом із Зівіє або Саккизьким. Вказаній скарб знайдено 1946 р. значно північніше — в Іранському Курдистані, південніше оз. Урмія (територія давньої держави Манна), поблизу сучасного селища Зівіє в околицях м. Саккіз, через це скарб і має подвійну назву⁸.

І останнє. На превеликий жаль, автору не вдалося уникнути русизмів. Їх багато. Але справа не у використанні окремих російських слів, як то: клад, пойма, внук, оливкове масло та ін. Гірше, коли слова виправлено на український манер, наприклад: наслідник, ввергнула, володільці, багатоженство, набедренна пов'язка тощо. Поряд з чудовою вишуканою українською мовою, яскравими сутто українськими зворотами маємо й такі, які є калькою з російської мови. Це не докір авторові. У цьому винне саме життя, хоча й автор, без сумніву, спроможний був виправити цю ситуацію. Я звертаю на це увагу тому, що саме так руйнується мова — не запозиченням окремих слів з російської чи інших мов, а перебудовою ладу, структури мови.

Висловлені зауваження власне виходять за межі означеного курсу та стосуються головним чином генези ранньокласових суспільств. Вони ніякою мірою не впливають на основний зміст книги і їх легко усугублять за нагоди пересвідання. Бажано було бы додати й ілюстрації. Ще раз підкреслю: О. П. Крижанівським створено фундаментальний та, безсумнівно, оригінальний курс з історії Стародавнього Сходу. І можна привітати і автора, і студентів з появою цієї книги та висловити надію, що вона сприятиме залученню молоді до такої надзвичайно цікавої галузі історичної науки.

Примітки

¹ Див., напр.: *История Древнего Востока* / Под ред. В. И. Кузищина.— М., 1988.— С. 4, 7; *История древнего мира. Ранняя древность*.— М., 1983.— С. 34 сл.

² Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 74—80.

³ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.— С. 31—82.

⁴ *История Древнего Востока* // Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации.— М., 1983.— С. 66 сл.

⁵ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 191 сл.; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— М., 1980.— С. 94 сл.

⁶ Павленко Ю. В. Сущность та стадіальні типи міських центрів докапіталістичних суспільств // Теорія та практика археологічних досліджень.— К., 1994.— С. 55—73.

⁷ *История Древнего Востока...*— С. 107 сл.; *История древнего мира...*— С. 49 сл.

⁸ Див., напр.: Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скіфи и древний восток.— М., 1992.— С. 79, 197.

ХРОНІКА

V МІЖНАРДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ СТУДЕНТІВ ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

П'ять років тому в Києві було започатковано проведення Міжнародних археологічних конференцій студентів та молодих вчених, що мало на меті відтворення добрих традицій минулих Всесоюзних археологічних конференцій (ВАСК), які відбувалися в Московському університеті. Перша МАКСМВ відбулася у 1993 р. у Київському педагогічному інституті імені М. Драгоманова. Другу було проведено в Київському університеті імені Т. Шевченка у 1994 р. Третя проводилася у 1995 році Одесським університетом. Четверта пройшла в університеті Києво-Могилянська академія у 1996 р. 22–24 квітня 1997 р. у Київському університеті імені Т. Шевченка відбулася V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених.

Географія учасників значно розширилася і охоплює вже більшість наукових та навчальних центрів України, Білорусі, Росії, Литви. В останніх двох конференціях активну участь брали делегати з Греції та Югославії.

Загалом, на останній конференції було заслушано 148 доповідей, представлених на шести секціях.

Доповіді секції «Проблеми історіографії та теорії археології» охоплювали три великих тематичних блоки: 1) охорона пам'яток та проблеми їх використання; 2) історія археологічних досліджень; 3) теоретичні проблеми археології. Перший темі присвячені доповіді Башкова А. А. (Брест) «К проблеме сохранения древнего Берестя», Димченко Н. В. (Тирасполь) «О восстановлении и охране Тираспольской крепости (XVIII в.)», Дяченко Т. М. та Сидоренко О. В. (Лубни) «Проблемы охорони пам'яток археології м. Лубен»; Тупик С. В. (Путивль) «Пропозиції по музеєфікації дитинця давньоруського Путивля». Друга тема стала предметом дослідження Вуянко М. (Івано-Франківськ) «Давній Галич в українській історіографії XIX ст.»; Жуковського М. (Нікополь) «Б. Мозолевський — дослідник скіфської давнини»; Ігнатьєва А. Є. (Сімферополь) «Істория изучения городища Бакла и его окрестностей»; Парація В. (Київ) «Методика дослідження фортифікаційних центрів в програмах та інструкціях кінця XIX — поч. ХХ ст.»; Рабиновича Р. А. (Санкт-Петербург) «М. Грушевский об уличах и тверцах»; Томілович Л. (Біла Церква) «Розкопки С. Руліковським кургану біля села Геленівка в 80-х роках XIX ст.». Третій темі присвячено доповіді Городенка А. П. та Руснак С. Н. (Кишинів) «О консервации этнических единиц в чужеродной среде», Мартиненко Л. В. (Київ) «До проблеми типології давньоруських графіті», Філюка О. В. та Осадчого Р. М. (Київ) «Термінологічна база у дослідженнях рудницької справи».

Доповіді секції «Археологія кам'яного віку» охоплювали три дослідницькі напрямки: 1) польові дослідження нових пам'яток: Весельський А. П. (Краматорськ) «Кремневий комплекс местонаходження Веселый I», Krakalo I. В. (Кременчут) «Неолітичне поселення дніпро-донецької культури з Кременчугом»; 2) проблеми типології археологічного матеріалу: Ступак Д. В. (Київ) «Типи свідерських нуклеусів Українського Полісся», Чернявський М. (Мінськ) «Костяные наконечники стрел из торфяниковых стоянок северной Беларуси»; 3) проблема історичних реконструкцій: Демиденко С. А. (Санкт-Петербург) «К вопросу о некоторых мотивах палеолитического орнамента», Михайлова Н. Р. (Київ) «Totemістичні обряди та їх археологічні прояви в суспільнстві мисливців на оленя», Смінтина О. В. (Одеса) «До питання про перехід до мезоліту на терені України».

На секції «Археологія енеоліту-бронзи» дані про нові археологічні пам'ятки відображені в доповідях Гайдай Л. В. та Гребенікова А. І. (Миколаїв) «Про групу

© Ф. О. АНДРОЩУК, 1997

кам'яних виробів у культовому комплексі поселення «Дикий Сад»; Горбенко М. О. (Донецьк) «Дослідження неординарного зрубного поховання біля с. Безименне»; Куштан Д. П. (Черкаси) «Нові матеріали доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я»; Лазоренко А. В. (Черкаси) «Дослідження поховань півіхінської культури на Черкащині»; Лисенко С. Д. (Фастів) та Куштан Д. П. (Черкаси) «Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу»; Овчинникова Є. В. (Київ) «Поселеніє трипольської культури Вильшана на Черкащині»; Редько І. (Донецьк) «Про поселення КБК на Донеччині»; Тесленко Л. О. (Дніпропетровськ) «Ямні поховання з металевими виробами Дніпровського надпоріжжя та Правобережного передстепу»; Циркунова М. (Мінськ) «Металлические изделия бронзового века Беларуси». Дослідженням культових пам'яток та реконструкції релігійної практики присвячено доповіді Горбенко К. В. та Гребенікова Ю. С. (Миколаїв) «Дослідження нового культового комплексу на поселенні «Дикий Сад»; Сиволап М. П. (Черкаси) «Переривчасті роки ямної культури»; Сохацького М. та Дудара О. (Борщів) «Печера «Вертеп» та інші печерні порожнини Середнього Подністров'я в добу енеоліту».

Тривалі дискусії на секції «Залізний вік та антична археологія» викликали доповіді Бутягіна А. М. (Санкт-Петербург) «Некоторые проблемы изучения архаического Мирмекия»; Онищук Я. І. (Львів) «Нові дані про поширення римських імпортів на Волинсько-Подільському пограниччі»; Дідика В. В. (Харків) «Земля «Ойум» та спали Йордана: спроба локалізації та етнічні атрибуції»; Комара О. В. (Київ) «Сліди пожеж на поселеннях черняхівської культури та проблема «гунського нашестя»; Шейко О. С. (Запоріжжя) «Коноплі у ритуальній практиці скіфів», Юрочкина В. Ю. (Сімферополь) «К вопросу о населении Крыма позднеантичного времени».

Доповіді на секції «Слов'яно-руської археології» охоплювали не лише традиційно означену тематику слов'яно-русських старожитностей, але й не менш важливу проблему «Слов'яни та їх сусіди». Зокрема, ряд цікавих матеріалів представлено Аксюновим В. С. (Харків) «Відображення етнокультурних контактів у похованнях вершинників салтівської культури»; Аксюнова В. С. та Бабенко Л. І. (Харків) «До вивчення етнокультурних зв'язків населення дніпро-донецького межиріччя у V–VII ст. н. е.» (за матеріалами «антського» поховання біля села Мохнач); Шамрає А. В. та Духіна О. І. (Слов'янськ) «Ювелірні центри на Сіверському Дніпрі»; Праштало П. (Белград) «Проблем датування локалітета «Баїан», «Колут»; Віткунаса М. (Вільнюс) «Кярнаве в світі торгових контактів з Востоком и Древней Русью». Результати досліджень ранньосередньовічних пам'яток Криму представлені у доповіді Джанова А. В. (Сімферополь) «Часовня-евкетерий XIII в. в портовій часті Судгей».

Секція «Пізньосередньовічної археології» тематично охоплювала проблеми дослідження пізньосередньовічної української фортифікації (Овчаров М. В. (Чернігів) «Нові дослідження гетьманської столиці у Батурині»; Моця Б. О. (Київ) «Укріплення середньовічного Батурина»; Ревуцький С. В. (Берестечко) «Дослідження козацької переправи на місці битви під Берестечком у 1651 році»; Захар'єв В. А. (Дунаївці) та Рідуш Б. Т. (Чернівці) «Підземелля у Сокільці».

За підсумками конференції найкращими визнано доповіді Мимоход Р. А. (Донецьк) «Об одной группе погребений на поселениях срубной культуры», Бутягіна А. М. (Санкт-Петербург) «Некоторые проблемы архаического Мирмекия» та Хохлова В. А. (Тирасполь) «Раннеславянское поселение VII–IX вв. Одая», які рекомендовані до друку в журналі «Археологія».

У керуванні секціями брали активну участь наукові співробітники Інституту археології НАН України к. і. н. Виногродська Л. І., к. і. н. Звіздецький Б. А. та д. і. н. Зубар В. М.; викладачі та співробітники кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка: професор Гладких М. І., доценти Малеєв Ю. М. та Омельченко Ю. А., асистенти Ліньова Є. А., Рижков С. М., завідувач учбовим археологічним музеєм Самойленко Л. Г.

Тези доповідей опубліковані у збірнику «V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених» видавничо-поліграфічним центром «Київський університет».

Ф. О. Андрощук

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

ДО 60-річчя
АННИ
СТАНІСЛАВІВНИ
РУСЯЄВОЇ

Цього року ми вітаємо з 60-річчям видатного українського вченого-антикознавця, доктора історичних наук, фахівця, широко відомого за межами нашої держави¹, провідного наукового співробітника античного відділу Інституту археології НАН України — Анну Станіславівну Русяєву.

Можна було б назвати лише дві, традиційні для поважного вченого, дати — своєрідні сходинки до висот науки, які успішно подолала А. С. Русяєва: 1975 р. — захист кандидатської дисертації і 1991 р. — захист докторської, але цього буде замало, щоб окреслити її справжній шлях у науці. Доля цієї зовні тендітної, але дуже мужньої та вольової жінки — яскравий приклад відданості обраній меті, наполегливості, постійної роботи над собою, невпинного творчого пошуку і зростання.

Майбутня дослідниця народилась у січні 1937 р. у простій селянській родині в с. Буда-Голубієвичі Базарського р-ну на Житомирщині. Час її дитинства та юності був роками жорстоких випробувань — голодомор, страшна війна, повоєнне ліхоліття. Через деякий час по закінченні школи вона вступила до Київського державного

університету ім. Т. Г. Шевченка, який успішно закінчила у 1962 р.

Як зазначає у своїх спогадах А. С. Русяєва: «До вступу на історичний факультет в своєму глухому, віддаленому від міських центрів поліському селі я мало що знала про археологію. Досить невиразне уявлення було в мене і щодо моєї майбутньої професії. Тільки вступна лекція Л. М. Славіна відкрила мені погляд на існування досі невідомого особливого світу — світу давніминалих тисячоліть, безлічі культур давніх народів з їх особливими керамічними виробами, знаряддями праці, пам'ятками мистецтва та релігійним світоглядом»².

Остання, важлива для античної археології наріжна проблема постане в центрі наукових інтересів учениці визначного дослідника Ольвії професора Л. М. Славіна — Анни Русяєвої і буде найголовнішою з-поміж усіх інших

творчих поривань дослідниці від дня її приходу до Інституту археології у 1963 р. і по сьогоднішній день.

Якісні підсумки багаторічних наукових пошуків, нині заслужено визнаного у нас і за кордоном, найавторитетнішого фахівця в галузі античної історії і культури, доктора А. С. Русєвої, викладені в понад 120 окремих працях. Серед них такі фундаментальні монографічні дослідження як: «Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени» (1979); «Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)» (1982); «Религия и культы античной Ольвии» (1992). Остання праця була відзначена у 1995 р. Всеукраїнською премією ім. М. І. Костомарова.

Названі книги увійшли до «золотого фонду» вітчизняної археологічної літератури. Без них важко зараз одержати повноцінне уявлення про духовну культуру античних держав Північного Причорномор'я загалом, і Ольвії зокрема. А. С. Русєва брала також активну участь у написанні ряду колективних узагальнюючих праць — «Археология Української РСР» (1986), «Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время» (1987), «Обряды и верования древнего населения Украины» (1990) та ін.

Дослідниця неодноразово виступала на багатьох наукових конгресах, симпозіумах, нарадах та конференціях в Україні, СНД та ряді європейських країн з яскравими доповідями, де по-новому порушувалися актуальні проблеми Великої Грецької колонізації, матеріальної та духовної культури античних полісів Північного Причорномор'я, вирішувалися важливі питання їх історії та характеру стосунків з варварським світом. Ці доповіді, як правило, мали широкий науковий резонанс.

Багатогранна наукова діяльність д-ра А. С. Русєвої одержала міжнародне визнання. Вона обрана членом Міжнародної асоціації грецької та латинської епіграфіки та Російської асоціації антикознавців. За видатний внесок в антикознавство цього року вона була нагороджена Почесною грамотою Російської Академії наук.

Віддаючи належну данину А. С. Русєвій як академічному кабінетному вченому-історику античної культури, релігієзнавцю, епіграфісту, не слід забувати, що вона, окрім цього (а може й у першу чергу) — відомий і талановитий археолог-польовик. Багато з її кабінетних штудій надійно ґрунтуються на результатах багаторічної самовіданої праці на теренах Ольвії та її сільської околиці. На підтвердження цього досить лише назвати вагомі здобутки її розвідок у західній частині ольвійської хори; розкопки Бейкуського поселення поблизу м. Очаків, де вперше для архаїчної доби у Нижньому Побужжі було зафіксовано культ Ахілла; дослідження в Ольвії найдавніших, заглиблених в землю жителі грецьких колоністів, і, нарешті, події останнього десятиріччя — відкриття Західного теменосу міста, а також храму Аполлона Лікаря.

Свій ювілей А. С. Русєева зустрічає на злеті нових творчих задумів і планів. То ж користуючись нагодою, колектив Інституту археології НАН України широко вітає ювілярку, зичить їй міцного здоров'я, ольвійського щастя, творчого неспокою та наснаги, довгих сонячних років життя і подальших успіхів на ниві улюбленої античної археології та культури!

Примітки

¹ К 60-летию Анны Станиславовны Русєвой // ВДИ.— 1997.— № 2.— С. 237.

² Русєева А. С. Мои археологические исследования в свете личности Л. М. Славина // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных научных чтений к 90-летию профессора Л. М. Славина.— К., 1996.— С. 77.

НАШІ АВТОРИ

АНДРОЩУК Федір Олександрович — аспірант Київського університету ім. Тараса Шевченка. Вивчає слов'яно-руську археологію.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ДОМАНСЬКИЙ Ярослав Віталійович — кандидат історичних наук, завідувач відділом Державного Ермітажу. Фахівець у галузі античної археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав. відділом Національного історико-архітектурного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, зав. редакційно-видавничим сектором ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КАРЯКА Олександр Віталійович — аспірант відділу античної археології ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник музею археології ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

МЕДВЕДЕСВ Олександр Павлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Воронезького університету (Росія). Фахівець у галузі античної археології.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі античної археології.

НАЗАРЧУК Володимир Іванович — співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі античної археології.

ПАНЬКОВ Сергій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології ранньозалізної доби.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — старший науковий співробітник музею історичних коштовностей України. Спеціалізується у галузі античної археології.

САВЕЛЯ Олег Якович — зав. відділом Національного історико-архітектурного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

САПРИКІН Сергій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (Москва). Фахівець у галузі археології античного часу.

САНОВСЬКИЙ Тадеуш — доктор історичних наук, професор Інституту археології Варшавського університету (Польща). Фахівець у галузі археології римських провінцій.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі джерелознавства і класичної літератури.

ФРОЛОВ Едуард Давидович — професор, доктор історичних наук, зав. кафедрою Санкт-Петербурзького державного університету (Росія). Фахівець у галузі історії стародавнього світу.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные государства Северного Причерноморья
АДСВ — Античная древность и средние века
АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВОКК — Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Українській АН
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Императорского Одесского общества истории и древностей
ИАК — Известия Археологической комиссии
КДУ — Київський державний університет
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАПП — Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАНУ
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПАВ — Петербургский археологический вестник
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северо-Восточного Причерноморья
ПОДУ — Праці Одеського державного університету
СА — Советская археология
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
Хеб — Херсонесский сборник
ААН — Acta Archaeologica Hungarica
ANWR — Anstieg und Niedergang der römischen Welt
CIL — Corpus inscriptionum Latinarum
Corinth.—I.—IV — Bronner O. The South Stoa and its Roman Successors.— 1954
Délos.—XXVII — Exploration archéologique de Délos faite par l'École Française d'Athènes.— 1970
IDR — Inscriptiile Daciei Romane
IOsPE, I² — Latyshev B. Inscriptionem antiquae Septentrionalis Ponti Euxini
ISM — Inscriptiile din Scythia Minor
IstMit — Mitteilungen des deutschen Archäologischen Institute. Abteilung Istanbul
JdI — Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts
JRS — Journal of Roman Studies
Olynthus.— VIII — Robinson D. M., Graham J. W. Excavations at Olynthus. The Hellenic House.— Baltimore, 1938
RE — Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
ZPE — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1997 рік

БУЙСЬКИХ С. Б.	Л. М. Славін і дослідження хори Ольвійського поліса	№ 4 С. 15—23
БУНЯТЯН К. П.	В. Ф. Генінг: сторінки життя та творчості	№ 3 С. 4—6
КРАПІВІНА В. В.	Л. М. Славін та дослідження античного міста Ольвія	№ 4 С. 8—15
РУСЯЄВА А. С.	Л. М. Славін — визначний дослідник античної культури	№ 4 С. 4—8
Статті		
АРХІПОВА Є. І.	Монументальна пластика в зодчестві Києва XII ст.	№ 2 С. 53—69
БОЛГРИК Ю. В.	Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти	№ 1 С. 28—37
БУНЯТЯН К. П.	Скотарство та спосіб життя	№ 3 С. 32—40
ГАВРИЛОК Н. О.	Екологіко-економічний аспект історії степової Скіфії	№ 1 С. 37—46
ГЕНІНГ В. Ф.	Кредо соціоісторичного напрямку сучасної археології	№ 3 С. 7—15
ЗАДІЗНЯК Л. Л.	Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену	№ 1 С. 17—28
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б. А., ГОТУН І. А.	Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис.	№ 2 С. 32—53
ЗУБАР В. М., САРНОВСЬКИЙ Т., САВЕЛЯ О. Я.	Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського	№ 4 С. 67—88
КОСН В. Ю.	До проблеми типології етнічних спільнот (за матеріалами фінального палеоліту Середземноморської області)	№ 3 С. 25—32
КРУЦ В. О., РИЖОВ С. М.	Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур	№ 2 С. 23—32
МЕДВЕДЕВ А. П.	Ольвійські торгові пути и степень достоверности этногеографических данных Геродота	№ 4 С. 24—29
НУЖНИЙ Д. Ю.	Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу	№ 2 С. 3—23
ПАВЛЕНКО Ю. В.	Структура та розвиток етнічної спільноти	№ 3 С. 15—25
ПАНЬКОВ С. В.	Про техніко-технологічну оснащеність античного залізодобування в Північному Причорномор'ї	№ 4 С. 38—46
ПРЯХІН А. Д.	До виділення мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу	№ 3 С. 49—57
ПУСТОВАЛОВ С. Ж.	Реконструкція чисельності катакомбного населення за курганими похованнями Північного Причорномор'я	№ 3 С. 40—49
РУСЯЄВА А. С., РУСЯЄВА М. В.	Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів	№ 4 С. 29—38
РУСЯЄВА М. В.	Інтерпретація зображень на золотій пластині з Сахнівки	№ 2 С. 46—56
САПРЫКИН С. Ю.	Тира и фракийские цари	№ 4 С. 46—57
СКРЖИНСЬКА М. В.	Боспорські міфи в ілюстраціях аттичних вазописців IV ст. до н. е.	№ 4 С. 58—66
СМИРНОВ С. В.	Релігійність неандертальця: аргументи за і проти	№ 1 С. 3—17
СМИРНОВА Г. І.	Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст. до н. е.	№ 3 С. 57—65
Публікації археологічних матеріалів		
АЛЕКСЕЕВ В. П.	К вопросу о типологии первых литых монет Ольвии	№ 4 С. 104—110
БУЙСЬКИХ А. В.	Аттичний ордер в архітектурі античних міст Північного Причорномор'я	№ 4 С. 97—104

ВИНОГРОДСЬКА Л. І.	Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви)	№ 1 С. 89—106
ГЕЙКО А. В.	Кераміка скіфського часу Свиридівського городища	№ 2 С. 106—112
ЖУРАВЛЬОВ О. П., ЯКОВЕНКО В. І.	Тваринництво на античному поселенні Аджигол-І	№ 2 С. 82—91
КАРЯКА О. В.	Амфори Кам'янського городища	№ 4 С. 110—118
КЛИМОВСЬКИЙ С. І.	Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва	№ 2 С. 112—116
КОВПАНЕНКО Г. Т., БЕССОНОВА С. С., БАТУРЕВИЧ Є. Ю.	Нові кургани раннього залізного віку в Поросці	№ 2 С. 91—106
КОЗАК Д. Н.	Поселення зубрицької культури поблизу с. Городок на Волині	№ 1 С. 75—89
ЛЕЙПУНСЬКА Н. О.	До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу	№ 4 С. 89—97
МОШКОВА М. Г.	Фібули кочовників Південного Приуралля	№ 3 С. 72—81
ОВЕРМАН Э., МАКЛЕННАН Р., ЗОЛОТАРЕВ М. И.	К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического	№ 1 С. 57—64
ОСТРОВЕРХОВ А. С.	Найдавніше археологічне скло у Східній Європі	№ 2 С. 70—82
ОТРОЩЕНКО В. В.	Чотирикамерні склепи синтактичної доби	№ 3 С. 66—72
ПЕТРІН В. Т.	Палеолітичне печерне святилище на межі Європи та Азії (Південний Урал)	№ 3 С. 81—87
СОЗНИК В. В., ТУРОВСКИЙ Е. Я., ИВАНОВ А. В.	Новый христианский памятник из некрополя Херсонеса	№ 1 С. 64—75
Дискусії		
ДОМАНСКИЙ Я. В., ФРОЛОВ Э. Д.	Ольвия во взаимоотношениях с внешним миром в VI—I вв. до н. э. (вопросы периодизации)	№ 4 С. 123—127
ЗАХАРУК Ю. М.	До питання про вихідні принципи археології	№ 3 С. 88—93
ЗУБАР В. М., СКРЖИНСЬКА М. В.	До інтерпретації одного писемного джерела з історії Боспора (Luc. Alex., 57)	№ 4 С. 119—123
ЗУБАР В. М., СОН Н. О.	З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса	№ 1 С. 120—128
НІКОЛОВА А. В., ЧЕРНИХ Л. А.	До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури	№ 1 С. 107—120
ПІОРО І. С.	Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса	№ 2 С. 123—126
ПОТЕХІНА І. Д., ТЕЛЕГІН Д. Я.	Деякі спірні питання з історії населення Південного Подніпров'я IX—IV тис. до н. е.	№ 2 С. 117—123
РИЧКОВ М. О.	Реконструкція минулого в археології	№ 3 С. 93—100
До методики археологічних досліджень		
НІКОЛОВА А. В., МАМЧИЧ Т. І.	До методики класифікації посуду ямної культури	№ 3 С. 101—115
ПАЧКОВА С. П.	Спеціалізоване виробництво у племен зарубинецької культури	№ 3 С. 115—134
Археологія за рубежем		
БРАГВАДЗЕ Э. Д., ЦЕРЕТЕЛИ М. В.	Саирхе — культурный центр древней Колхиды	№ 4 С. 128—133
На допомогу вчителям		
ВИНОГРОДСЬКА Л. І.	До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст.	№ 2 С. 129—140
ТОЛОЧКО П. П.	Русь—Україна в IX—XV ст.: історія і культура	№ 1 С. 129—135
Пам'ять археології		
МОВЧАН І. І.	До 150-річчя Адріана Вікторовича Прахова	№ 1 С. 136, 137
НАЗАРОВ В. В.	В. В. Лапін як дослідник античної Березані	№ 4 С. 134—140
ПЕТРОВ М. Б.	До ювілею І. С. Винокура	№ 2 С. 141, 142
Нові відкриття і знахідки		
БАНДРІВСЬКИЙ М. С.	Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині	№ 1 С. 138—142

БЕЛЕЦКИЙ С. В.	К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской	№ 3 С. 141—145
ГАВРИЛОВ О. В.	Знахідка теракоти на античному поселенні Журавки-І у Криму	№ 1 С. 142—144
ГОНЧАР В. М.	Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва	№ 1 С. 149—155
ЖУРАКОВСЬКИЙ Б. С., ЗАЄЦЬ І. І.	Забезпечення водою трипільських поселень	№ 3 С. 135—139
ЗОЛОТАРЬОВ М. І.	Новий скарб ольвійських дельфіноподібних monet з розкопок на о. Березань	№ 4 С. 141—144
ЛЕЙПУНСЬКА Н. О., САМОЙЛОВА Г. Л.	Нова скульптура з Ольвії	№ 2 С. 147—150
МАСЛЕННИКОВ А. А., ТРЕЙСТЕР М. Ю.	Фрагмент аттического шлема из раскопок поселения на Чокракском мысу	№ 1 С. 144—149
НАЗАРЧУК В. І.	Комплекс розписного тиньку з Ольвії	№ 4 С. 144—148
РОЗДОБУДЬКО М. В., ТЕТЕРЯ Д. А.	Матеріали до датування переяславських «змійових» валів	№ 3 С. 139—141
ТЕЛЕГІН Д. Я., ДУХІН О. Й., КРАВЧЕНКО Е. є	Обстеження поселень епохи міді-бронзи і ранньослов'янського часу на Сіверському Дніпрі	№ 2 С. 143—147
Рецензії		
БУНЯТЯН К. П.	О. П. Крижанівський. Історія стародавнього Сходу: Курс лекцій.— К.: Либідь, 1996.— 477 с.	№ 4 С. 149—151
СМИРНОВ С. В.	Ю. А. Мочанов. Древнейший палеолит Диринга и проблема внутривосточной прародины человека.— Новосибирск: Наука, 1992.— 224 с.	№ 3 С. 146—152
ТРЕЙСТЕР М. Ю.	Damm I. G. Goldschmiedearbeiten der volkerwanderungszeit aus dem nördlichen schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt 2 // Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte / Hrsg. vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln.— 11988.— 21. Band.— S. 65—210.	№ 2 С. 151—153
Хроніка		
АНДРОЩУК Ф. О.	V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених	№ 4 С. 152, 153
БОНДАРЕЦЬ О. В.	IV Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених	№ 2 С. 154, 155
БРОВЕНДЕР Ю. М., ОТРОЩЕНКО В. В., ПРЯХІН А. Д.	Українсько-російський польовий археологічний семінар (с. Капітанове Луганської обл., 13—14 липня 1995 р.)	№ 1 С. 156
БУЙСЬКИХ С. Б.	«Світ Ольвії» (Ювілейні наукові читання пам'яті Л. М. Славіна)	№ 1 С. 157, 158
МОЦЯ О. П.	Створено український національний комітет МУСА	№ 3 С. 153
Вітаємо ювілярів		
До 70-річчя Володимира Даниловича Барана		№ 3 С. 155—157
До 60-річчя Анни Станіславівни Русєвої		№ 4 С. 154, 155
До 60-річчя Володимира Никифоровича Станка		№ 3 С. 154, 155
Пам'яті		
Пам'яті Василя Дмитровича Дяченка		№ 2 С. 156
Пам'яті Володимира Івановича Костенка		№ 2 С. 157, 158
Наші автори		
		№ 1 С. 159
		№ 2 С. 159
		№ 3 С. 158
		№ 4 С. 156
Список скорочень		
		№ 1 С. 160
		№ 2 С. 160
		№ 3 С. 159
		№ 4 С. 157

СОДЕРЖАНИЕ

От главного редактора	3
РУСЯЕВА А. С. Л. М. Славин — выдающийся исследователь античной культуры	4
КРАПИВИНА В. В. Л. М. Славин и исследования античного города Ольвия	8
БУЙСЬКИХ С. Б. Л. М. Славин и исследования хоры Ольвийского государства	15
Статьи	
МЕДВЕДЕВ А. П. Ольвийские торговые пути и степень достоверности этногеографических данных Геродота	24
РУСЯЕВА А. С., РУСЯЕВА М. В. Символика и художественные особенности монет Ольвии позднеархаического и классического времени	29
ПАНЬКОВ С. В. О технико-технологической оснащенности античной железодобывчи в Северном Причерноморье	38
САПРЫКИН С. Ю. Тира и фракийские цари	46
СКРЖИНСКАЯ М. В. Боспорские мифы в иллюстрациях аттических вазописцев IV в. до н. э.	58
ЗУБАРЬ В. М., САВЕЛЯ О. Я., САРНОВСКИЙ Т. Новые латинские надписи из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического	67
Публикации археологических материалов	
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. К вопросу о социальном районировании Ольвии эллинистического времени	89
БУЙСЬКИХ А. В. Аттический ордер в архитектуре античных городов Северного Причерноморья	97
АЛЕКСЕЕВ В. П. К вопросу о типологии первых литьих монет Ольвии	104
КАРЯКА А. В. Амфоры Каменского городища	110
Дискуссии	
ЗУБАРЬ В. М., СКРЖИНСКАЯ М. В. К интерпретации одного письменного источника из истории Боспора (<i>Luc. Alex., 57</i>)	119
ДОМАНСКИЙ Я. В., ФРОЛОВ Э. Д. Ольвия во взаимоотношениях с внешним миром в VI—I вв. до н. э. (вопросы периодизации)	123
Археология за рубежом	
БРАГВАДЗЕ Д. З., ЦЕРЕТЕЛИ М. В. Саирхе — культовый центр древней Колхиды	128
Память археологии	
НАЗАРОВ В. В. В. В. Лапин как исследователь античной Березани	134
Новые открытия и находки	
ЗОЛОТАРЕВ М. И. Новый клад ольвийских дельфиновидных монет из раскопок на о. Березань	141
НАЗАРЧУК В. И. Комплекс расписной штукатурки из Ольвии	144
Рецензии	
БУНЯТЯН Е. П. Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу: Курс лекцій.— К. : Либідь, 1996.— 477 с.	149
Хроника	
АНДРОЩУК Ф. А. V Международная археологическая конференция студентов и молодых ученых	152
Поздравляем юбиляров	
К 60-летию Анны Станиславовны Русяевой	154
Наши авторы	
Список сокращений	156
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1997 год	158

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235-3490. Археологія, 1997, № 4, 1—160

Інститут археології НАН України